

Славетні постаті Середньовіччя

3

Редакційна колегія серії:

доктор історичних наук **Володимир Александрович** (Львів)

доктор історичних наук **Леонтій Войтович** (Львів)

доктор історичних наук **Олександр Головко** (Київ)

доктор габілітований **Мартин Гомза** (Братислава, Словаччина)

доктор габілітований **Даріуш Домбровський** (Бидгощ, Польща)

доктор історичних наук **Олег Купчинський** (Львів) – відпов. ред. тому

доктор історичних наук **Микола Литвин** (Львів)

доктор історичних наук **Олександр Майоров** (Санкт-Петербург, Росія)

доктор історичних наук **Іван Патер** (Львів)

доктор історичних наук **Віктор Пузанов** (Іжевськ, Росія)

доктор історичних наук **Олександр Ситник** (Львів)

доктор історичних наук **Сергій Сорочан** (Харків)

доктор габілітований **Марта Фонт** (Печ, Угорщина)

*Національна академія наук України
Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича*

Володимир Александрович,
Леонтій Войтович

КОРОЛЬ
ДАНИЛО РОМАНОВИЧ

Біла Церква
Видавець Олександр Пшонківський
2013

ББК 63.2(4)Я2

А 47

Книга присвячена королеві Данилові Романовичу (1201–1264) – правителю Галицько-Волинського князівства, послідовно звернутому до Європи спадкоємцеві старокиївської традиції, політикові, дипломатові і полководцю, якому за надзвичайно складних внутрішньо- та зовнішньополітичних умов вдалося зібрати батьківську спадщину у складі Волинської і Галицької земель й, докладаючи зусиль до відновлення історичної державності старокиївської доби, на її основі створити могутню державу, яка впродовж XIII – першої половини XIV ст. немало впливала на життя усієї Центрально-Східної Європи.

Рецензенти:

доктор історичних наук Олександр Головка

доктор історичних наук Мирон Капраль

доктор історичних наук Ігор Скочиляс

Рекомендовано до друку Вченою радою

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Технічний редактор Юрій Кирилов

Обкладинка Федір Лукавий

Книга видана за сприяння **Івана Ільчишина**

ISBN 978-617-604-032-3 (серія)

ISBN 978-617-604-041-5

© Александрович В. С., 2013

© Войтович Л. В., 2013

© Кирилов Ю. М., вказівник, 2013

© Пшонківський О. В., видавець, 2013

Від редколегії

Король Данило Романович (1201–1264) – одна з визначних особистостей східноєвропейської історії з-поміж тих, до яких постійно вдаються насамперед дослідники минувшини, репрезентуючи успадковані від власного історичного контексту різні, нерідко достатньо відмінні, а навіть немало протилежні у сприйнятті, окремих поглядах та трактуваннях національні історичні традиції Центрально-Східної та Східної Європи. Це звична доля винятково яскравих особистостей, яким дано концентрувати та виражати найістотніші тенденції не тільки свого часу, а й ширшої історичної епохи. При цьому надмірна ідеалізація та захоплення з однієї сторони, бажання виділитися оригінальністю – з іншої, некритичне повторення попередників, а також неунікненні в українській дійсності двох останніх століть накинуті зовні ідеологічні та політичні корекції, викликані змінами державного підпорядкування України та його орієнтацій, як і орієнтацій всередині самої України, породжують численні міфи й стереотипи, віддаляють і немало спотворюють реальний образ знаменитого правителя Галицько-Волинської держави. На догоду новішим, неминуче немало спрощеним схемам так чи інакше зацікавлено “коригується” яскрава особистість, діяльність якої протікала на тлі винятково складних умов довготривалої боротьби за об’єднання втраченої в період раннього дитинства спадщину батька, монгольського вторгнення та його наслідків. У постаті “невизнаного” в колі істориків короля, якою її від другої половини ХІХ ст. зусиллями зорієнтованих насамперед на російську традицію дослідників витворила та пропагувала давніша не тільки популярна, а й наукова література, немало позбавлених підстав інтерпретацій, а також прикладів відходу від буквальної вимови джерельних переказів з найширшими наслідками для сприйняття епохи та осмислення особи короля Данила як найяскравішої постаті української історії заключного періоду княжої доби. Не бракує у поширених трактуваннях короля та його часів і цілком свіжої міфотворчості, уже зовсім новішої дати.

Пропонована студія послідовно відходить від обтяження літературної традиції на користь самих джерел, нерідко подаючи їх нове прочитання та осмислення, насамперед визначальних для сприйняття й трактування епохи

текстів Галицько-Волинського літопису, значно глибший аналіз у широкому історичному контексті. Водночас вперше наведено докладніші екскурси в такі проблеми, які донедавна з різних причин не привертали уваги, або ж не отримали адекватного висвітлення. Найголовнішою з них є королівський статус Данила Романовича й стосунки з Римом, як і загалом західне спрямування інтересів та політики короля Русі, чи не вперше в літературі наголошено так послідовно і виразно. Немало нових матеріалів для суджень про особу короля Данила Романовича та його епоху дав також докладніший аналіз сюжетів, пов'язаних з його містобудівельною та оборонною активністю, скромних мистецьких переказів холмського літопису та холмського середовища загалом, а навіть фактично зовсім не засвідченого джерелами відповідного аспекту досі мало навіть зауваженого раннього володимирського періоду біографії та поданого в літописі винятково кількома натяками перехідного “угровського епізоду”. Виходячи від можливостей актуального стану історичних досліджень, автори показали немало перспективних аспектів студій над особою та епохою короля, здатних істотно розширити дотеперішні уявлення про відповідний комплекс явищ української історії першої половини – середини XIII ст.

Дослідження написане і з'явилося водночас з першою частиною обширної праці відомого польського історика Даріуша Домбровського (Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. Kraków, 2013. 538 s.). Під час роботи автори спілкувалися й обмінювалися думками з приводу різних дискусійних, неузгоджених у науковій традиції та скупі відображених у джерелах питань. Але ознайомитися з текстом польського колеги українські дослідники змогли вже після того, як їх власна робота була завершена й готова до друку. Тому наукова дискусія з обох сторін, очевидно, продовжиться на сторінках наступних видань.

Вступ. Король Данило Романович — одна з найвизначніших і найяскравіших особистостей княжої доби української історії, а й водночас національної історії загалом. Своєрідність його постаті визначило чимало ознак найістотнішого наповнення, за якими вона виділяється на тлі звичного контексту правителя, званого середовищу старокіївських володарів попередньої епохи. Водночас багатьма істотними своїми сторонами образ короля немало виходить також і поза вузьконаціональні межі, завдяки чому упродовж останніх двох століть нерідко притягує увагу дослідників з багатьох країн Європи. Цей ширший розголос визначив насамперед характер історичної постаті короля Данила Романовича, від юних літ якнайтісніше зближеного з найближчими сусідніми країнами європейського католицького світу — Угорщиною та Польщею. Ці взаємозв'язки немало визначили як прямі, так і опосередковані тісні родинні контакти з правителями обох держав й король, зі свого боку, доклав немало зусиль до їх зміцнення та розбудови. Згодом цей напрям інтересів вийшов поза польсько-угорські кордони й привів до дальшого поглиблення європейських стосунків. Їх розширено політичними взаємозв'язками з німецьким імператором, австрійським герцогом та папою. Розвинуте на такий спосіб європейське спрямування набуло нової актуальності на тлі монгольської загрози, за умов якої союзників випадало шукати насамперед на Заході (хоча самі ці пошуки, здебільшого, не дали виразніших практичних результатів). Вінцем різнопланових європейських зусиль стала прийнята від папи Інокентія IV наприкінці 1253 (на початку 1254?) р. королівська корона. У колі старокіївської традиції вона виявилася ще й досі дуже мало побаченим у всій своєрідності власної вимови й відповідно не оціненим безпрецедентним історичним фактом. Данило Романович став першим князем київської династії, який прийняв західноєвропейську королівську корону і європейський монарший сан. Окрім нього, з правителів держави спадкоємців святого Володимира Великого ними користувався ще тільки його внук Юрій Львович (1301?–1308).

Новітнє справжнє відкриття постаті князя Данила Романовича у широкому спектрі її різнобічних характеристик на тлі одного з найскладніших періодів історії України, за умов якого князеві випало жити, визначене, найперше, актуальним поглибленням студій над його особою та епохою. Проте найновіші здобутки, закономірно, насамперед породжують нові запитання стосовно багатьох недостатньо відображених у джерелах і через те в дотеперішній літературі все ще мало з'ясованих моментів його життєвого шляху та стимулюють нові дискусії. У цьому ж виявляється найширше значення й появи нових присвячених королеві публікацій Звичайно, новітнє, з використанням актуальних можливостей наукової критики прочитання нібито до-

бре відомого тексту Галицько-Волинського літопису поряд із залученням нерідко давно опублікованих джерел, найперше латиномовних та східних, які раніше не привертати уваги у відповідному контексті, аналіз нововідкритих археологічних та вперше ідентифікованих мистецьких пам'яток епохи (на чолі з холмським шедевром елітарного константинопольського малярства у Холмській чудотворній іконі Богородиці) дають змогу значно докладніше й об'ємніше показати неординарну багатогранну індивідуальність короля. Водночас складаються об'єктивні можливості для того, аби багато в чому заново поглянути на ширший контекст діяльності та зусиль знаменитого галицько-волинського правителя, його епоху та її місце в історії загалом. Завдяки новітнім відкриттям та дослідженням вдалося привернути увагу до таких граней особистості короля, які досі проходили повз увагу, водночас залучаючи до її осмислення немало істотних фактів ширшого історичного контексту.

Проте справжньою якнайширшою основою нового погляду на особу короля Данила Романовича та його епоху стало глибоке зрушення усіх напрямів дослідження спадщини княжої доби української історії та Галицько-Волинського князівства як найвизначнішого явища її завершального періоду, що ними ознаменовані останні десятиліття. Найприкметніша ознака актуального етапу наукових студій — поява зовсім нових, не використаних досі аспектів осмислення досвіду княжої доби, окремих напрямів еволюції тогочасної історичної та культурної традиції, поодиноких постатей епохи, її доробку, як-найширшого значення. Після довготривалого найперше немало "вступного" за характером та способом засвоєння історичної дійсності часів викладу й коментування літописних і нечисленних позалітописних переказів, найперше, звичайно, повідомлень головного систематичного джерела епохи — Галицько-Волинського літопису, на тлі актуальних тенденцій сучасної історичної науки зазначилися глибокі зрушення у самому підході до сприйняття давно минулої епохи. Основою актуального погляду на давно минулу епоху усе виразніше виступає послідовне всебічне осмислення історичної дійсності, пошук глибоких внутрішніх взаємозв'язків окремих подій та фактів, їх широкого наповнення та вимови. На зміну дотеперішньому продовженню давньої літописної традиції (нерідко не без безкритичного поверхового переписування висловлювань попередників з відповідного приводу) все виразніше приходить історія, показана зі сторони — як з відстані часу, так і зі сторони як спосіб та пропозиція сприйняття й осмислення минулого. З цього огляду король Данило Романович — одна з центральних особистостей княжої доби української минувшини виявляється все ще немало "забутим" і "не відкритим". Здебільшого він і досі знаний насамперед на рівні поверхово сприйнятих у їх буквальній вимові й нерідко достатньо побіжно засвоєних

скупих літописних повідомлень. Тому справжня розгорнута дискусія навколо особи довголітнього галицько-волинського правителя ще попереду.

Сподіваємося, що пропонована публікація, зі свого боку, так само сприятиме її розгортанню.

Вступ, п. 9, 12, 29, 34 написав В. Александрович, п. 1–8, 11, 13–27, 31–33 Л. Войтович.

Автори вдячні **ІВАНУ ІЛЬЧИШИНУ** за спонсорське сприяння у виданні цієї книги.

1. Король Данило Романович чи “Данило Галицький”? Король Данило Романович — одна з найвидатніших особистостей української історії — ще й досі фігурує у широкій історичній свідомості навіть не під своїм власним іменем. У літературі та історіографії поширене іменування “Данило Галицький”. Його зі знаними неунікненними для свого часу поверховими підходами запровадили російські історики й від них перейняли українські автори XIX ст. Далі це ім’я, з яким сам король фактично має небагато спільного, уже “належалося зберігати” як невід’ємну складову “традиції” (дарма, що недалекоглядної з походження, поверхової, а для України ще й однозначно чужої — досить своєрідного “дарунку” знаної епохи національного приниження і уполіснення).

Король Данило походив з волинської гілки Мономаховичів, був правителем Галицько-Волинської (довший час фактично насамперед Волинської) держави. Галича з його знаним “непокрою” і ворожим наставленням до “чужих” князів боярством він не любив і приєднав до своїх волинських володінь як “нову” віддалену окраїну досить пізно. Галич ніколи не відіграв першопланової ролі у політиці короля, й так само ніколи не був його столицею. Наскільки відомо, про це не заходило й мови: в інтересах Данила Романовича послідовно переважав зовсім інший історично-географічний вектор. Від юних літ спадкоємець творця Галицько-Волинської держави князував у Володимирі, звідкля переніс центр своїх володінь до Угровська (як виявилось — на короткий час), а “власною” його столицю став Холм, заснований на північно-західній окраїні тієї ж таки Волинської землі. Цілком випадковий з походження епітет “Галицький” невинувато, всупереч історичним реаліям, спотворює справжній ареал держави короля Данила Романовича, виразно применшуючи значення у ній спадкових волинських земель, на яких концентрувалася головна діяльність короля Данила¹. Ця новіша та цілком довільна з походження, а навіть суперечна усьому якнайширшому контексту реалій епохи “нерозбірлива” традиція іменування, звичайно, повинна відійти в минуле, залишаючись винятково свідченням відповідного давнішого етапу сприйняття історичного досвіду.

¹ Як колись привернув увагу професор Ярослав Дашкевич, у російського читача епітет “Галицький” за аналогією з власної традиції мимоволі викликає асоціацію з дрібним Галицьким князівством, яке існувало північніше Москви і князі якого — молодші представники московської династії Юрій Дмитрович та його сини Василь Косий і Дмитро Шемяка — боролися проти централізаторської політики своїх сюзеренів й у першій половині XV ст. ледь було не підірвали гегемонію Московського князівства.

Данило Романович був одним з небагатьох Рюриковичів, які мали європейський з походження королівський титул (у російській та зорієнтованій на неї історіографії наголошувати на ньому, закономірно, не прийнято). *Згідно з ним, відповідало б іменувати його королем Данилом Романовичем.*

Про короля Данила Романовича написано немало², проте вся ця література (у давніших позиціях здебільшого вже виразно застаріла) розглядає

² *Зубрицкий Д.* История древнего Галицко-Русского княжества. Львов, 1855. Ч. 3. С. 28–169; *Смирнов М. М.* Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей. Санкт-Петербург, 1860. С. 64–89; *Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Руси. От найдавейших времен до року 1453. Львов, 1863. С. 60–98; *Дашкевич Н. П.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1873; *Его же.* Переговоры пап с Даниилом Галицким об унии Юго-Западной Руси с католичеством // Университетские изв. ун-та св. Владимира. Киев, 1884. № 8; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 3. С. 1–92, 504–520; *Черепнин Л. В.* Летописец Даниила Галицкого // Исторические Записки. Москва, 1941. Т. 12. С. 228–253; *Гуслистый К.* Данило Галицкий. Саратов, 1942; *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950; *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 87–104; Там само. Вид. 2. Львів, 1999 (тут і далі цитується за цим виданням). С. 114–134; *Котляр М. Ф.* Данило Галицький. Київ, 1979; *Його ж.* Рожденный в кольчуге (Даниил Галицкий) // Котляр Н. Ф., Смолий В. А. История в жизнеописаниях. Киев, 1990. С. 97–110; *Його ж.* Данило, король руський // Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі. Київ, 1991; *Його ж.* Данило Галицький. Київ, 2001; *Його ж.* Данило Галицький. Київ, 2002; *Його ж.* Военне мистецтво Давньої Русі. Київ, 2005; *Котляр М. Ф., Ричка В. М.* Княжий двір Південної Русі Х–ХІІІ ст. Київ, 2008. С. 184–354 (та ін.); *Ісаєвич Я.* Князь і король Данило та його спадкоємці // Львівська брама. 2001. № 9–10(81–82). С. 2–5; *Рожко М.* Оборонне будівництво Данила Галицького // 2001. № 9–10(81–82). С. 24–29; *Войтович Л.* Данило Галицький. Загадки і проблеми // Галицька брама. 2001. № 9–10. С. 12–16; *Його ж.* Друга галицька династія. Загадки і проблеми // Семінарій “Княжі часи”. Львів, 2002. С. 2–6; *Його ж.* Друга галицька династія. Загадки і проблеми досліджень // Пам’ять століть. 2002. № 5. С. 35–48; *Його ж.* Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 24–29; *Його ж.* Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2003. Вип. 7. С. 63–71; *Його ж.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 480–487, 492–494; *Його ж.* Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині ХІІІ ст. // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Львів, 2006. № 571: Держава та армія. С. 89–93; *Його ж.* Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у ХІІІ ст. // Проблеми слов’язознавства. Львів, 2006. Вип. 56. С. 263–273; *Його ж.* Король Данило Романович: Загадки і проблеми // Засновник Львова король Данило та Українська держава в ХІІІ столітті.

Львів, 2006. С. 34–49; *Його ж.* Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2007. Вип. 1. С. 45–58; *Його ж.* Король Данило Романович // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Львів, 2007. Вип. 6. С. 7–44; *Його ж.* Король Данило Романович: Загадки та дискусії // *Terra cossacorum*: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанкова. Київ, 2007. С. 383–403; *Його ж.* Король Данило Романович: політик і полководець // *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі.* Львів, 2008. С. 22–97; *Його ж.* Король Данило Романович та історія Галицько-Волинської держави в дослідженнях Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України // *Доба короля Данила...* С. 98–119; *Його ж.* Королівство Русі: факти і міфи // *Дрогощичь 1253.* Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. Івано-Франківськ, 2008. С. 4–17; *Його ж.* Данило Романович // *Енциклопедія Львова.* Львів, 2008. Т. 2. С. 14–15; *Його ж.* Остання еміграція короля Данила Романовича // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* Луцьк, 2009. № 13. С. 89–96; *Його ж.* Війна з монголами на Волині у 1258–1260 роках // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* Луцьк, 2010. № 22. С. 9–13; *Його ж.* Галицько-волинські етюди. Біла Церква, 2011. С. 229–285; *Його ж.* Останні роки короля Данила Романовича // *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук.* Львів, 2011. Вип. 10: Ювілейний збірник на пошану Степана Гедея. С. 100–106; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich (Biblioteka Genealogiczna. T. 6). Poznań; Wrocław, 2002. S. 60–77; *Ejusdem,* Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, 2008. S. 300–315; *Головко О. Б.* Боярська “фронда” в Галичі // *Пам'ять століть.* 2002. № 5. С. 49–60; *Його ж.* Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006; *Паславський І.* Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII ст. Львів, 2003; *Його ж.* Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів. Львів, 2009; *Полек В.* Корона і коронація Данила Галицького. Івано-Франківськ, 2003; *Дашкевич Я.* Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) // *Король Данило Романович...* С. 8–23; *Кучинко М.* Данило Романович і Волинська земля // *Король Данило Романович...* С. 49–57; *Ліхтей І.* Боротьба Данила Романовича і Пшемисла-Оттокара II за Австрійську спадщину // *Король Данило Романович...* С. 75–84; *Петрик В.* Містобудівна діяльність Данила Галицького // *Король Данило Романович.* С. 119–127; *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. Lublin, 2005; *Волощук М. М.* Вассальная зависимость Даниила Романовича от Бели IV (1235–1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений второй четверти XIII в. // *Specimina nova.* Pécs, 2005. Pars prima. Sec-

насамперед поодинокі аспекти багатопланового історичного явища, переказуючи збережені літописні повідомлення й додаючи до них свої коментарі, буває, нерідко немало віддалені від буквальної вимови джерел. Від такого підходу кількість дискусійних проблем навколо постаті короля, закономірно, не зменшується, а, навпаки, — зростає.

2. Дата народження короля Данила. За Галицько-Волинським літописом, після загибелі батька Данилові було чотири роки³, тобто він повинен був народитися у 1201 р. Проте немає впевненості, що літописний запис не відноситься до 1206 р., відображаючи реалії походу на Галич князя Рюрика Ростиславовича. Крім того, у включеній до літопису розповіді про битву на Калці, сказано, що Данилові на той час було 18 р.⁴ Тоді княжич мав народитися не раніше 1204 р. Судячи з описаних подробиць, автором викладу був очевидець битви, або особа, яка черпала інформацію безпосередньо від її учасника чи учасників. Дата битви на Калці дискутувалася давно і повер-

tio mediaevalis. Р. 3. С. 83–115; *Його ж.* Васальна підлеглість Данила Романовича від Бели IV (1235–1245 гг.): джерела, історіографія та коротка постановка проблеми // Україна — Угорщина: спільне минуле та сьогодення / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2006. С. 86–95; *Его же.* Даниил Галицкий и Бела IV: к реконструкции русско-венгерских отношений 30-х годов XIII в. // *Rossica antiqua*. 2006 г. Исследования и материалы. Санкт-Петербург, 2006. С. 331–341; *Его же.* Проблема легитимизации власти венгерского короля Эндре II в Галицкой земле (1205–1206 гг.) // *Славянские чтения, посвященные Дню святых Кирилла и Мефодия*. Санкт-Петербург, 2007. С. 16–21; *Його ж.* Эндре II — Данило Романович Волинський: стиль взаємовідносин (серпень 1205 – вересень 1213 рр.): джерела, історіографія, коротка постановка проблеми // “Слово о полку Игоревім” та його доба. Галич, 2007. С. 130–135; *Його ж.* “Угорське дитинство” князя Данила Романовича (1206–1210 рр.) // На вівтар історії України. Ювілейний збірник на пошану академіка АН Вищої школи України, проф. В. В. Грабовецького. Івано-Франківськ, 2008. С. 365–376; *Майоров О.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславич, володар, воїн, дипломат: У 2 т. Біла Церква, 2011. Т. 1–2. С. *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешне-политических и культурных связей XII–XIII вв. Санкт-Петербург, 2011. С. 443–477, 549–560, 644–708; *Его же.* О происхождении имени и уточнении даты рождения Даниила Галицкого // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2011. Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. С. 453–478.

³ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далее — ПСРЛ). Москва, 2001. Т. 2. Стб. 717.

⁴ Там же. Стб. 744.

татися до цього не варто⁵. Зрештою, похід Джебе-нойона і Субедей-багатура описав такий поінформований автор, як Рашид ад-Дін⁶. Тому час битви на Калці 30 травня – 1 червня 1223 р. можна вважати встановленим переконливо. Запис літопису, який відноситься щонайменше до 1206 р., логічно мав би подати докладнішу інформацію щодо віку княжичів, оскільки на той час це була актуальна проблема не тільки для двору, а й усієї Галицько-Волинської держави.

Використовуючи зазначені протиріччя в літописних переказах про народження Данила Романовича, Олексій Толочко висунув версію, за якою Данило мав бути молодшим за віком від свого брата Василька⁷. Проте цю пропозицію переконливо спростував польський генеалог Д. Домбровський⁸.

Аналізуючи практику шанування пам'яті святого Даниїла Стовпника (403–493) і, зокрема, в Галицькій і Волинській землях, петербурзький дослідник Олександр Майоров, дійшов висновку, що Данило Романович народився 11 грудня 1201 р., або ж незадовго до цього дня, коли відзначається пам'ять святого, на честь якого новонароджений княжич отримав ім'я⁹. Пам'яткою шанування святого стовпника випадає вважати засвідчений на сторінках літопису посвячений йому монастир в Угровську. Він, хоча джерела цього не підтверджують, випадає гадати, з'явився з ініціативи короля Данила як одинока безпосередньо відображена на сторінках літопису його монастирська фундація.

Хресне ім'я Іоана князь отримав на честь святого Іоана Златоуста (347–407)¹⁰, про що свідчать насамперед зведення у новозаснованому Холмі в ансамблі княжої резиденції патронального храму на честь святого Іоана Златоуста¹¹. Такий погляд заснований також на адресуванні булли папи Інокен-

⁵ Див.: Романов В. К. Стаття 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // *Летописи и хроники*. 1980 г. Москва, 1981. С. 79–104.

⁶ *Войтович Л. В.* Нашадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004. С. 29, 85–87.

⁷ Толочко О. Замітки з Галицько-Волинського літописання. Київ, 2005. С. 17–33; *Його ж.* Известен ли год рождения Даниила Романовича Галицкого? // *Средневековая Русь*. Москва, 2007. Вып. 7. С. 221–236.

⁸ *Dąbrowski D.* Genealogia Mściślawowiczów. S. 309–320; *Его же* К вопросу о датах рождения Даниила и Василька Романовичей (заметки к статье А. П. Толочко) // *Средневековая Русь*. Москва, 2009. Вып. 8. С. 85–101.

⁹ *Майоров А.* О происхождении имени... С. 453–478.

¹⁰ *Рапов О. М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. Москва, 1977. С. 188; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі. С. 492.

¹¹ *Ипатьевская летопись*. Стб. 826, 842–843.

тія IV від 3 травня 1246 р. до “світлішого короля Русі Іоана”¹², хоча, як вказав О. Майоров, в оригіналі це ім’я відсутнє¹³. Варто пригадати й зафіксовані на сторінках літопису звертання та віднесення князя до святителя¹⁴. Тому погляд О. Майорова, за висновком якого “не находит подтверждения... версия об особой сакральной связи Даниила Романовича с Иоанном Златоустом будто бы выступавшим в качестве его патронального святого”¹⁵, виглядає поспішним і непереконливим. До такого висновку схиляє незрозуміле очевидне ігнорування засвідченого літописом холмського шанування константинопольського архієпископа в княжому середовищі.

Водночас існує п’ять папських послань, адресованих до князя Данила¹⁶. Князі отримували два імені: при народженні та при хрещенні й таку практику фіксують ще навіть пізньосередньовічні українські джерела. При цьому, коли почали відмовлятися від давніх язичницьких імен (Святослав, Ярослав і т. д.) хресні імена все-одно додавалися до першого княжого імені¹⁷.

Віддавна було прийнято давати старшим синам імена дідів, що, нерідко зберігається і в сучасному побуті. Але з матір’ю Данила Романовича до княжої родини прийшла візантійська традиція, відображена, зокрема грецькими іменами не тільки її дітей від князя Романа Мстиславовича, а й старших онуків цього подружжя — дітей самого Данила Романовича. Хресні ж імена, напевно, залежали від дати хрещення. Тривалість періоду між народженням і хрестинами не регламентувалася й залежала від багатьох чинників, а також стану немовляти (слабших дітей хрестили швидше). На це, зокрема, вказує докладно зафіксована в джерелах практика родини пізніших російських царів¹⁸.

¹² “Ioanni illustri regi Russiae”: *Historia Russiae Monumenta* / Ed. A. I. Turgenev. Sankt-Peterburg, 1841. T. 1. Nr. 65; *Regesta Pontificum Romanorum* / Ed. A. Potthast. Berolini, 1874. T. 1. Nr. 12097; *Большакова С. А.* Папские послания галицкому князю как исторический источник // *Древнейшие государства на территории СССР*. 1975 г. Москва, 1976. С. 123.

¹³ *Майоров А.* О происхождении имени... С. 474.

¹⁴ *Ипатьевская летопись*. Стб. 826, 842–843, .

¹⁵ *Майоров А.* О происхождении имени... С. 475.

¹⁶ *Historia Russiae Monumenta*. Nr. 67, 68, 69, 74, 77.

¹⁷ Так, наприклад, за свідченням писемних джерел, суздальський князь Дмитро Костянтинівич мав хресне ім’я Фома, великий московський князь Іван III Васильович — Тимофій, а його син Василь — Гавриїл: *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. Москва, 2006. С. 196–197.

¹⁸ *Див.: Пчелов Е.* Романовы. История династии. Москва, 2002. С. 54, 71, 87.

Виходячи з наведених міркувань, можна з немалою впевненістю прийняти, що Данило Романович народився близько 11 грудня 1201 р. й при цьому отримав ім'я на честь святого Даниїла Стовпника та був охрещений 27 січня 1202 р., отримавши хресне ім'я на честь святого Іоана Златоуста.

3. Мати короля Данила. Данило Романович походив зі старшої гілки Мономаховичів. Усі його прямі пращури від Ярослава Мудрого були великими князями Русі (Всеволод Ярославович, Володимир Всеволодович Мономах, Мстислав Володимирович, Ізяслав Мстиславович, Мстислав Ізяславович). Батько Роман Мстиславович, залишившись у юнацькому віці удільним володимирським князем на Волині, поступово зумів об'єднати західноволинські землі, налагодити співпрацю з сюзереном Волині — луцьким князем Інгваром Ярославовичем, а далі створити об'єднану Галицько-Волинську державу та взяти під контроль більшу частину історичної київської спадщини¹⁹. Данило Іоан був старшим сином від другої дружини князя Романа Мстиславовича, походження якої довший час залишалося не з'ясованим. Д. Домбровський, підводячи певні підсумки дискусії щодо цього, виділив чотири концепції, яких з цього приводу дотримувалися різні історики²⁰. Відповідні погляди можна звести до двох версій: волинського боярського та візантійського походження, позаяк дві інші з певними застереженнями є їх різновидами.

Джерела не дають змоги однозначно встановити походження, а навіть не називають імені другої дружини Романа. За повідомленням літопису, на могилі княгині у Володимирі внук Мстислав Данилович спорудив каплицю, освячену на честь святих Йоакима та Анни. Посвята ніби не залишає місця для сумнівів, що його бабусю звали Анною і це було її чернече ім'я. Через відсутність джерельних переказів з відповідного періоду частина істориків навіть не наважувалася пробувати встановити ім'я "княгині Романової". До них Д. Домбровський відніс Сергія Соловйова, Михайла Грушевського, Степана Томашівського, Олександра Преснякова, Вільгельма Ісенбурга, Івана Крип'якевича, Гюнтера Штокля та Наталю Пушкарьову²¹. Однак, крім С. Со-

¹⁹ Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. Київ, 2001; Войтович Л. Княжа доба... С. 470–490; Майоров О. Галицько-волинський князь... Т. 1; там само. Т. 2. С. 328–499, 619–622, 633–668, 686–690; Его же. Русь, Византия и Западная Европа... С. 11–442, 549–551, 571–603, 619–621, 635–640.

²⁰ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów... S. 34–35.

²¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Москва, 1988. Т. 1–2. С. 717; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1992. Т. 2. Табл. 5. С. 593; Там само. Т. 3. С. 10, 568–569; Томашівський С. Українська історія. Львів, 1919. Т. 1: Старинні і середні віки. С. 90; Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Москва, 1939.

ловйова, В. Ісенбурга та Г. Штокля, яких ця проблема глибше не цікавила, інші дослідники просто вагалися до якої іноземної династії віднести другу дружину князя Романа Мстиславовича. М. Грушевський, С. Томашівський та І. Крип'якевич привернули увагу до інформації джерел, згідно з якою вдова Романа доводилася “ятрівкою”, тобто братовою, угорському королеві Андрію II. М. Грушевський називав її ще й “католицькою принцесою”²². До цієї групи авторів польський дослідник відніс також Петра Грицака — той писав про спорідненість княгині Романової з угорською, польською та візантійською династіями, через що вона ніяк не могла походити з волинського боярства²³. На цьому ж наголосив і Ян Бєняк²⁴, також віднесений до перелічених істориків.

До другої групи Д. Домбровський включив Олександра Яблоновського, Василя Татищева, Ісидора Шараневича, Людвіка Дробу, Владислава Абрахама, Броніслава Влодарського та Юліуса Форсманна²⁵, одностайних у тому, що друга дружина Романа мала бути католичкою, оскільки в джерелах вона названа ятрівкою угорському королеві Андрієві II та краківському князеві Лешку Білому²⁶. Роман Мстиславович і Лешко Білий, як внуки Болеслава Кривоустого двоюрідні брати, спілкувалися і довший час підтримували союзницькі стосунки. Дружина Романа була для краківського князя братовою і при краківському дворі це добре пам'ятали. Родинні відносини з угорським королем

T. 2. C. 32; *Isenburg K. W. Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten. Marburg, 1956. T. 2. Tabl. 93; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 114; Stökl G. Das Fürstentum Galizien-Wollhynien // Handbuch der Geschichte-Russlands. Stuttgart, 1981. T. 1 / Ed. M. Hellman. S. 506; Пушкарєва Н. А. Женщины Древней Руси. Москва, 1989. С. 38, 43, 199, 240.*

²² *Грушевський М. Історія... Т. 3. С. 72.*

²³ *Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958. С. 55.*

²⁴ *Bieniak J. Roman // Słownik starożytności słowiańskich. Wrocław etc., 1970. T. 4. S. 534–536.*

²⁵ *Tabulae Jablonovianae ex Arboribus Genealogicis Familiarium Slavicarum Regni Poloniae nec non extraneorum ab iis prognatorum tum cum iis cognatorum colectae. Norimbergae, 1748. Tabl. 14; Татищев В. Н. История российская. Москва; Ленинград, 1964. Т. 4. С. 332; Szaraniewicz I. Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichische Geschichte. Lemberg, 1872. S. 42; Droba L. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami // Rozprawy Akademii Umiejęści. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Kraków, 1881. T. 13. S. 377; Abraham W. Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów, 1904. T. 1. S. 98; Włodarski B. Polska i Ruś (1194–1340). Warszawa, 1996. S. 24–25; Forsmann J. Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelalter. Bern, 1970. S. 139.*

²⁶ *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów... S. 35–36.*

віддаленіші. Роман та Андрій II були правнуками Мстислава Володимировича, але вони не контактували. Хоча Роман підтримав Андрія II в боротьбі проти старшого брата — короля Імре, їх стосунки мало нагадували родинну приязнь. Угорські королі на той час самі претендували на Галицьке князівство. Судячи з грамоти від 2 травня 1189 р., титул короля Галицької землі — *rex Galiciae* папа визнав за королем Белою III²⁷. Далі угорські правителі при кожній нагоді намагалися об'єднати Галицьку землю з Угорщиною на підставі особистої унії, визнаної галицьким боярством, як це їм вдалося з Хорватією²⁸. Королем Галиції, з моменту вступу на престол у 1205 р., титудувався й Андрій II. Права Романа Мстиславовича до Галицького князівства були навіть меншими, ніж права угорських королів: Ярослав Осмомисл був онуком короля Калмана, а його син Володимир — правнуком. Двох синів останнього (бастардів, яких визнав батько) Василька і Володимира-Івана угорська сторона про всяк випадок утримувала як можливих претендентів ще в 1218 р.²⁹ За умов вигаснення першої галицької династії, Арпадовичі ставали її легітимними спадкоємцями. Тому в 1189 р. отруєно Ростислава Івановича, сина Івана Берладника, чий права до галицької спадщини були найбільшими³⁰.

Виходячи з цього, вдова Романа могла розраховувати на допомогу та співчуття Андрія II тільки за умови, коли б він доводився її близьким родичем і не по чоловікові. З краківським князем Лешком, винним у загибелі князя Романа, який до того весь час його підтримував, теж не все було однозначно.

Аргументацію щодо можливого польського чи угорського походження дружини Романа досить переконливо відкинув Микола Котляр³¹. Однак “княгиня Романова” могла була не прямою родичкою угорського короля і не родичатися з ним через чоловіка, а через родичів Андрія II з інших династій. У такому разі вона, зрозуміло, ніяк не могла бути донькою волинського боярина.

До третьої групи, за класифікацією Д. Домбровського, включені прихильники руського походження другої дружини Романа Мстиславовича. З їх

²⁷ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. Buda, 1829. T. 2. P. 247.

²⁸ Шушарин В. П. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII вв.) // История Венгрии. Москва, 1971. Т. 1. С. 143.

²⁹ Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle // Orientalia Christiana. Roma, 1927. Nr. 1(35). P. 17.

³⁰ Войтович Л. Князівські династії... С. 153.

³¹ Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Київ, 2002. С. 79–80; *Езо же*. Дипломатия Южной Руси. Санкт-Петербург, 2003. С. 99–100.

пропозицій вирізняється версія Миколи Чубатого, який вважав її донькою чи внучкою Святослава або Інгваря Ярославовичів³². Але обидва вони були братами Романа Мстиславовича і для такого порушення церковних канонів необхідні були надзвичайно серйозні політичні підстави. Святослав, рідний брат князя Романова, помер ще десь між 1172–1183 рр., не залишивши нащадків “по мечу”, й Берестейське князівство і так було прилучене до володінь Романа³³, а луцький князь Інгвар Ярославович залишався старшим із волинських князів. Тому союз із ним не потрібно було зміцнювати ніякими угодами, розриваючи для цього стосунки з київським князем Рюриком Ростиславовичем через розлучення з його донькою Предславою, першою дружиною Романа. Шлюб з гаданою донькою луцького князя взагалі не мав би сенсу.

Володимир Пашуто³⁴ та Наталя Полонська-Василенко³⁵ висунули версію про походження другої дружини Романа Мстиславовича з волинських бояр. Вони виходили з того, що вдова Романа та її сини отримали цілковиту підтримку в середовищі волинського боярства. Як і ряд інших дослідників, вони погоджувалися, що княгиню звали Анною.

Найпоєднованіше версію боярського походження другої дружини князя Романа підтримав М. Котляр³⁶. Позаяк вона не заснована на джерельних переказах, її оборону збудовано на критиці прихильників візантійського походження княгині, головню полеміці з польським істориком Єронімом Ґралею. Крім обережних аргументів своїх попередників, М. Котляр висунув ще три:

– на Русі наприкінці XII ст. не було жодної гілки Рюриковичів, союз із якою, скріплений шлюбним зв'язком, міг би бути вигідний Романові (з цим випадає погодитися);

³² Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Т. 1: До р. 1353. Рим-Нью-Йорк, 1965. С. 567.

³³ Войтович Л. Князівські династії... С. 224; Його ж. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 14–15.

³⁴ Пашуто В. Т. Очерки... С. 194.

³⁵ Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Ганна // Визвольний шлях. 1954. Кн. 3. С. 57–64; *EjUSDem*. Ukraine-Rus and Western Europe in 10th–13th centuries. London, 1954. S. 40; Її ж. Історія України. Київ, 1992. Т. 1. С. 195.

³⁶ Котляр М. Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. 1991. № 2. С. 48–58; Його ж. Галицько-Волинська Русь и Византия в XII–XIII веках (связи реальне и вымышленные) // Южная Русь и Византия. Киев, 1991. С. 95–97; Його ж. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 161–162; Його ж. Історія дипломатії... С. 77–88; *Его же*. Дипломатія... С. 97–102.

– шлюб з представницею волинського боярства можна трактувати як забезпечення підтримки напередодні боротьби за галицький престіл, що давало б зміцнення позицій в опанованому Галичі³⁷;

– про походження княгині нібито свідчить вперте мовчання галицького літописця (чи був хоч один з авторів Галицько-Волинського літопису галичанином, якщо всі інформатори, названі поіменно — волинського походження, а автори літопису просто не сприймали менталітету галичан, виставляючи їх зрадниками, все волинське вони підносили і навпаки; і чи багато княгинь удостоїлися навіть стількох згадок у літописах як друга дружина Романа?³⁸).

М. Котляр висунув також гіпотезу, що пестун Романовичів — боярин Мирослав міг бути близьким родичем чи навіть братом княгині Анни. Проте, як слушно зауважив з цього приводу Д. Домбровський, такій версії суперечить цілковита мовчанка літописців, яку в такому разі справді важко пояснити³⁹.

Ще раніше Є. Граля привернув увагу до того, що боярське походження дружини Романа немало б зашкодило її контактам із сусідніми володарями, до яких, овдовівши, насамперед вдалася княгиня. Польський дослідник звернув також увагу на рідкість шлюбів Рюриковичів із представниками бо-

³⁷ З цієї тезою можна сперечатися. На відміну від галицького, волинське боярство, зобов'язане бенефіціями, цілком залежало від князя. Воно не мало глибоких коренів на Волині, мандруючи до Києва і назад вслід за дідом та батьком Романа. Володіння Романа включало Берестейське та Дорогичинське князівства, які до цього мали інших володарів. Отож, між групами боярства, напевно, не було єдності. За таких умов перевага однієї групи не вела до консолідації, а, навпаки, посилювала протистояння, як це демонструють новгородські приклади. Крім того, на Волині ще були князівства, які належали іншим княжим гілкам, і союз з однією групою володимирських бояр взагалі не мав жодного сенсу, особливо на тлі розлучення з донькою київського князя. Він міг тільки підірвати позиції князя у Галичі, але аж ніяк не зміцнити їх. Галицькі бояри, тримаючи дідівські феоди, вслід за уторськими баронами, і так вважали князя тільки першим серед рівних. Його дітей від простої боярині, яка вийшла за князя після сумнівного розлучення і при не менш сумнівних правах на престол їх батька, вони взагалі не брали би до уваги. Досить згадати як трактували кияни Володимира Мстиславовича та його матір, доньку новгородського боярина. А галицькі бояри були впливовішими за київських і князь Мстислав Володимирович теж був важливішим в ієрархії від Романа й одружився після смерті першої дружини, не порушуючи церковних канонів.

³⁸ Див.: *Войтович Л.* До волинського літописання // *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2004. Вип. 8. С. 70–76.*

³⁹ *Dąbrowski D.* *Rodowód Romanowiczów...* S. 37.

ярства⁴⁰. На підкріплення цієї тези можна додати статистику, згідно з якою на 250 відомих шлюбів Рюриковичів, укладених упродовж IX–XIII ст., тільки 7 припадають на боярських доньок (якщо виключити звідси зв'язок Святослава Ігоревича з Малушею та шлюб Мстислава Володимировича з донькою новгородського боярина Дмитра Завидича — обидва вони могли собі дозволити все, що завгодно; всі інші випадки — це шлюби новгородських князів, молодших в роді, які мали слабкі надії на участь у володіннях династії, тому йшли на союз з лідерами боярсько-бюргерської олігархії задля можливості утриматися на новгородському престолі⁴¹).

Версію про візантійське походження “княгині Романової” висунув Іоган Майлат⁴², а розгорнув та обґрунтував Микола Баумгартен⁴³. Він вважав, що друга дружина Романа була родичкою василевсів Ісаака II та Олексія III Ангелів, найпевніше, — донькою Ісаака II від першого шлюбу, яку його друга дружина Маргарита-Марія, донька угорського короля Бели III, разом з Олексієм III Ангелом, що узурпував трон, видала за галицько-волинського князя. Маргарита-Марія була сестрою короля Андрія II і останній розглядав її пасербицю як свою племінницю. За таких умов виглядає логічним звернення вдови князя Романа насамперед до Андрія II, який прийняв малолітнього Данила Романовича “яко милого сина свого”.

Версію М. Баумгартена визнали Володимир Двожачек⁴⁴, Детлев Швенніке⁴⁵, Леонід Махновець⁴⁶, Олександр Свежавський⁴⁷, Леонтій Войтович⁴⁸,

⁴⁰ Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mscisławowicza // *Slavia Orientalis*. 1982. S. 117.

⁴¹ Войтович Л. Князівські династії... С. 378–379.

⁴² Mailath J. Geschichte der Magyaren. T. 1. Wien, 1828. S. 178.

⁴³ Баумгартен Н. Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича // *Летопись Историко-Родословного об-ва в Москве*. 1909. Вып. 1(17). С. 3–45; Baumgarten N. Généalogies... P. 23, 26, 47.

⁴⁴ Dworzaczek W. Genealogia. Tablice. Warszawa, 1959. Tabl. 27.

⁴⁵ Schwennicke D. Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte europäischen Staaten. Neue Folge. Marburg, 1984. T. 2. Tabl. 136.

⁴⁶ Літопис Руський / За Іпатським списком переказав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 369.

⁴⁷ Świeżawski A. Ziemia belzka. Zarys dziejów politycznych do roku 1462. Częstochowa, 1990. S. 31.

⁴⁸ Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів. Київ, 1990. С. 114; Його ж. Зоря князя Романа // *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1991. № 2. С. 32–35; Його ж. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів. Київ, 1992. С. 86; Його ж. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 37; Його ж. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Таблиці. — Львів, 1996. Табл. 17; Його ж. Князівські династії... С. 67, 71–72, 224, 376, 380–381, 402; Його ж. Роман Мстиславич... С. 22–23; Його ж. Друга галицька династія. Загадки і про-

Едвард Горанін⁴⁹ та Марта Фонт⁵⁰. Не заперечував проти неї й Олександр Каждан, зауваживши тільки, що вона залишається гіпотезою⁵¹. Правда, як слушно вказав Д. Домбровський, російський візантиніст не знав аргументації Є. Грالی⁵².

Л. Махновець висунув здогад, що Анна могла бути донькою Ісаака II від його другого шлюбу з Маргаритою-Марією⁵³. У такому разі Олексій III мав би ще більше підстав видати її за Романа, а Андрій II та Лешко Білий — поважно трактувати княгиню і признаватися до родинних зв'язків з нею. Але ця версія не вписується до хронології: Маргарита-Марія була видана за Ісаака II восени 1185 р. у 10-річному віці. Тоді друга дружина Романа мала б народитися щонайраніше в 1187 р., а вже 2001 р. народити сина Данила.

Приймаючи версію М. Баумгартена, Л. Войтович звернув увагу, що його здогад дає змогу пояснити практично всі загадкові моменти пізніших подій. Стає зрозумілішою причина загибелі Романа — похід на допомогу німецькому королеві Філіпові IV Гогенштауфену, одруженому з Іриною, старшою донькою Ісаака II Ангела, сестрою Романової дружини (з цим узгоджуються повідомлення цистеріанського монаха Альберіка, а також гіпотези Степана Томашівського, Мирона Кордуби, Володимира Пашуто, Леоніда Махновця та ін.). Обидва правителі, напевно, зустрічалися особисто, бо князь Роман Мстиславович пожертвував на честь святого Петра монастирю бенедиктинців у Ерфурті 20 гривень срібла, за що був зарахований до фундаторів монастиря⁵⁴. Від спілкування з Гогенштауфенами могли бути запозичені ідеї “доброго порядку” — пропонувані з ініціативи князя Романа зміни системи успадкування князівських престолів⁵⁵. *Княгиню Романову*

блеми досліджень. С. 37–38; *Його ж. Король Данило Романович. Загадки і проблеми.* С. 24–25; *Його ж. Княжа доба...* С. 480–487.

⁴⁹ Latopis kijowski 1159–1198 / Przeł. i opra. E. Goranin. Wrocław, 1988. Tabl. 8.

⁵⁰ Font M. Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezelek a keleti szlávok korai történetéből. Pécs, 1995. S. 73.

⁵¹ Každan A. Rus'- Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries // Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine / Red. O. Pritsak, I. Ševčenko / Harvard Ukrainian Studies. 1988–1989. T. 12–13. P. 424.

⁵² Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów... S. 38.

⁵³ Літопис Руський. С. 369.

⁵⁴ Шацька Г. Галицько-Волинська держава і німці // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези міжнародної наукової конференції в Галичі 19–21.08.1993 р. Львів, 1993. С. 116.

⁵⁵ Сумніви М. Грушевського щодо вірогідності цього повідомлення Василя Татіщева (*Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до кон-*

визнали еліти, військо, боярство, угорський король Андрій II та краківський князь Лешко Білий. Її незвичну для жінки високу роль, яку можна порівняти хіба зі святою Ольгою, легко пояснити імператорським походженням. Це могло бути і причиною спроб княгині правити самій, що, зрештою, і привело до її усунення на вимогу галицького боярства у 1211 р. та, напевно, схилило — під тиском волинського боярства — до прийняття чернецтва після одруження сина Данила. Версія додає мотивації також боротьби за австрійську спадщину як спадок сестри княгині Анни, одруженої з австрійським герцогом Леопольдом Бабенбергом⁵⁶.

Є. Граля, підкріпивши новими аргументами позицію прихильників візантійського походження другої дружини Романа, вважав, що нею була Марія із знатного візантійського роду Каматерос (Єфросинія Каматерос вийшла заміж за імператора Олексія III Ангела)⁵⁷. Його аргументацію ще раз розглянув Д. Домбровський, погодившись із візантійським походженням княгині, конкретика якого не зовсім зрозуміла⁵⁸. Фактично, до такого ж висновку прийшов й О. Головка⁵⁹, який спершу теж схилився до боярської версії⁶⁰.

ца XIV столетия. Киев, 1891. С. 267) підтримав Олексій Толочко (Толочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження // Український історичний журнал. 1995. № 6. С. 22–36; *Його ж.* “История Российская” Василия Татищева: источники и известия. Москва; Киев, 2005. С. 292–328). Проте вони не зруйнували аргументації прихильників автентичності проекту, зокрема Бориса Рыбакова (*Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. Москва, 1963. С. 163), Миколи Котляра (*Котляр М. Ф.* Данило Галицький. [1979]. С. 21–22; *Его же.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII веков. Киев, 1985. С. 120–121), хоча останній і відмовився від неї, погодившись з О. Толочком (*Його ж.* Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 158), Петра Толочка (Толочко П. П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII веков. Киев, 1980. С. 182–183), Олександра Головка (*Головка О. Б.* Князь Роман Мстиславич... С. 167–168) та інших і були спростовані в дослідженнях О. Майорова (*Майоров О.* Галицько-волинський князь... Т. 1. С. 19–208; *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа. С. 19–192).

⁵⁶ Див.: *Войтович Л.* Княжа доба... С. 480–487.

⁵⁷ *Grala H.* Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza // *Slavia Orientalis*. 1982. S. 116–123.

⁵⁸ *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... S. 38–40.

⁵⁹ *Головка О. Б.* Візантійська імперія, Південна Русь і Половецький степ в політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича // *Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвеевої.* Київ, 2010. С. 192–208.

⁶⁰ *Його ж.* Князь Роман Мстиславич... С. 141–142.

Аналіз заперечень М. Котляра проти аргументації Є. Гралі дає змогу запропонувати окремі варті уваги спостереження та уточнення:

1. *Візантійській владі залежало на союзі з Романом Мстиславовичем через загрозу половецько-болгарської коаліції.* У похвалі князеві Романові, якою розпочинається Галицько-Волинський літопис, творець об'єднаної Галицько-Волинської держави прославляється перш за все за свої подвиги у боротьбі з половцями, його заслуги ставляться на один щабель із заслугами Володимира Мономаха. Олексій III Ангел вів війну з іконійським султаном, йому погрожували германський імператор Генріх VI, вимагаючи передачі земель від Діррахія до Фессалонік, венеційський дож і папа Інокентій III, болгари та їх союзники половці. Візантійський василевс просто не мав більше до кого звернутися, окрім як до Романа. Скинувши і осліпивши свого брата Ісаака II, Олексій III розірвав союз з Угорщиною. Шлюб Романа з донькою Ісаака II не тільки давав Візантії надійного союзника проти половців, а й нормалізував її стосунки з Угорщиною. До того ж, оскільки йшлося про доньку усунутого від влади брата, сам Олексій III не так уже й багато віддавав, а отримував цінного для себе союзника й вигідний угорський козир, вигідний водночас і для Романа. Шлюб міг бути наслідком угоди, яку уклало посольство Твердяти Остромирича, Недана, Домажира і Негвара, що його в середині 1200 р. бачив у Константинополі Добриня Ядрейкович, пізніший новгородський архієпископ та перший перемишльський єпископ Антоній⁶¹. Сам факт політичної угоди Візантії з Романом сумнівів не викликає. Не заперечив її й М. Котляр, вважаючи, що така угода могла бути укладена навіть у 1197 чи 1198 р.⁶² Цього не можна відкидати з огляду на намагання Романа оволодіти Галицьким князівством. Після успіхів Романа у боротьбі з половцями та прилучення до своїх володінь Галича наступна угода 1200 р. вже була скріплена шлюбом.

2. *Після здобуття Галича, на який претендували угорці, Роман мусив і сам шукати тісніших контактів з Візантією.* І справді, шлюб з донькою візантійського василевса (нехай і усуненого від влади, зате племінницею узурпатора, який теж шукав контактів) найкраще вирішував цю проблему. Варто ще також привернути увагу до відновлення торгівлі з Візантією, перерваної під час болгаро-візантійської війни, коли галицький князь Ярослав Осмомисл

⁶¹ Vernadsky G. Relations byzantino-russes au XIII-e siècle // Bizantion. 1927–1928. T. 4. P. 269–279; Dąbrowska I. Krolów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego // Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej. Warszawa, 1991. S. 85; Літопис Руський. С. 369.

⁶² Котляр М. Ф. Історія дипломатії... С. 82.

підтримав повстання Асенів. У нормалізації відносин з Візантією була захищена також боярсько-бюргерська олігархія⁶³.

3. У 1198–1206 рр. константинопольським патріархом був Іоан Х Каматерос, сам Олексій III Ангел був одружений з Єфросинією Каматерос. Родинні стосунки галицько-волинського князя з патріархом мали би вплинути на позицію київського митрополита, враховуючи, що київський князь Рюрик Ростиславович був одружений з половчанкою і спирався на союз із половцями. Але цей найважливіший аргумент Є. Гралі досить хиткий. Справді, розлучення Романа з Предславою Рюриківною досить сумнівне з огляду канонічних правил. Але патріарх Іоан Х, як родич василевса Олексія III, виходячи з інтересів імперії, і так би надав князеві дозвіл на таке уневажнення шлюбу і вплинув би на позицію київського митрополита. Крім того, польський дослідник вважав, що княгиню звали Марією, а Анна — її чернече ім'я. Якщо останнє не викликає заперечень, то перше нічим не підтверджене.

4. Ще одним аргументом на користь Марії Каматерос Є. Граля вважав підтримку матері у справі коронації Данила Романовича з рук папи, бо серед прихильників візантійсько-римської унії були логофет Василь та друнгарій вігли Андронік Каматероси. Коронація Данила як короля Русі з рук папи була актом перш за все політичним: після невдачі спроби відродити Київську Русь як васала Золотої Орди, Данило Романович звернувся до Заходу, за допомогою якого сподівався звільнитися від монгольської залежності. У такій ситуації княгиня-мати не могла не підтримати сина, незалежно від позиції власної родини.

5. Візантійський письменник Микита Хоніат, який не дуже цікавився руськими справами, напевно, черпав свої відомості про події на Русі від логофета Василя Каматероса. Так могло бути, але це нічого не доводить на користь Марії Каматерос. Микита Хоніат просто не міг не звернути увагу на князя, чия, за його ж словами, богом покликана фаланга врятувала столицю імперії⁶⁴.

6. Микита Хоніат титулує Романа Мстиславовича титулом "ігетоп", тоді як київського князя Рюрика Ростиславовича тільки

⁶³ Войтович Л. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів // Дриновський збірник. Харків; Софія, 2009. Т. 3. С. 376–385; *Его же*. Галицька земля и Византия в XI–XIV вв. // Кондаковские чтения. Белгород, 2010. Т. 3. С. 255–280; *Його ж*. Галицька земля і Візантія у XI–XIV століттях // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2011. Вип. 14–15. С. 37–60; *Ejusdem*. Ruś halicka a Bizancjum w XI–XIV w.: wybrane problemy // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. Kraków, 2011. Т. 138. S. 41–64.

⁶⁴ Nicetae Choniatae historia / Ed. I. Bekker. Bonnae, 1835. P. 691–692.

"*diepon*". Але це лише аргумент на користь версії щодо шлюбу Романа з візантійською принцесою. В. Пашуто на підставі цього фрагменту вважав, що у Візантії визнали Романа Мстиславовича великим князем⁶⁵ подібно до того, як визнали його великим князем у Новгороді⁶⁶.

7. На нехарактерні для Рюриковичів грецькі імена дітей і внуків Романа (Данило, Саломея, Іраклій, Лев) першим звернув увагу М. Баумгартен. Є. Граля, вслід за ним, наголосив, що в родині Каматеросів були імена Василь, Роман, Лев, Іван, Михайло і Федір, які зустрічаються й у наступних поколіннях династії Романовичів. Це істотний аргумент, перш за все, на користь візантійського походження княгині Романової, позаяк інакше неможливо пояснити звідкіля раптом з'явилися серед Рюриковичів питома грецькі імена Данило, Саломея, Іраклій та Лев (появу інших імен ще можна якось тлумачити). Цей аргумент визнав й М. Котляр⁶⁷.

8. Мовчання літописів можна пояснити тим, що Галицько-Волинський літопис за 1199–1200 рр. не зберігся, а візантійські хроністи не відзначали шлюбів осіб, які не входили безпосередньо до династії василевсів (у даному разі — Марії Каматерос). Стосовно мовчання літописів Є. Граля почасти має рацію. Київське літописання цього періоду, яке укладалося під патронатом Рюрика Ростиславовича, відомостей про Романа, закономірно, не подало. Якщо у Романа було власне літописання, то воно втрачене й від нього вціліла тільки похвала князеві на початку Галицько-Волинського літопису. Як текст насамперед літературний, вона не зберегла навіть побіжно викладених подробиць діяльності князя. Втрачена частина, яка, можна здогадуватися, передувала Похвалі. Звідти, напевно, В. Татіщев взяв інформацію про зовнішність та манери Романа й програму "доброго порядку", а польські хроністи — відомості про репресії щодо галицьких бояр. Там могли бути повідомлення про походи на Київ, ятвягів і половців, переговори з Візантією і римським папою. З різних причин ця частина не потрапила до Іпатіївського зведення⁶⁸. Бурхлива епоха Ангелів, які привели Візантію до латинського завоювання, також виявилася дуже бідною на відповідні писемні пам'ятки.

Отже, можна констатувати, що Є. Граля тільки підсилив версію візантійського походження другої дружини Романа, а його здогад стосовно Марії Каматерос не виглядає переконливим. Але не можна погодитися і з М. Котляр-

⁶⁵ Пашуто В. Т. Очерки... С. 193

⁶⁶ Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония, архиепископа новгородского, в 1200 г. // Парвославный Палестинский сборник. Санкт-Петербург, 1899. Вып. 51 (Т. 15, вып. 3). С. 15.

⁶⁷ Котляр М. Ф. Історія дипломатії... С. 83.

⁶⁸ Войтович Л. Роман Мстиславич... С. 13.

ром, нібито “гіпотеза про візантійське походження матері Данила Галицького не витримує наукової критики”⁶⁹. Власне, такої критики не запропоновано.

Польська дослідниця Ельжбета Домбровська, яка погоджується з версією Є. Гралі, серед польських коронаційних регалій віднайшла речі візантійського походження, які могли туди потрапити зі скарбниці Романовичів після короточасного зайняття Львова Казимиром III у 1340 р. У свою чергу, ці речі могли прибути до Галицько-Волинської держави з Візантії із дружиною Романа⁷⁰. Це також аргумент, тільки на користь її візантійського походження⁷¹.

Видається, дискусію завершив О. Майоров, віднайшовши цілий ряд нових аргументів на користь візантійського походження княгині Романової, які пройшли повз увагу його попередників. Це, зокрема, відомості візантійського письменника Микити Хоніата (1155–1213) про старшу доньку василевса Ісаака II Ангела, відомості синодику Шпеерського собору, звістка Галицько-Волинського літопису про обставини вбивства Філіпа Гогенштауфена. За його переконливо обґрунтованою версією, другою дружиною Романа Мстиславовича була старша донька василевса Ісаака II Ангела — Єфросинія, в дитинстві віддана до монастиря, а згодом, коли виникла така політична необхідність,

⁶⁹ Котляр М. Ф. Історія дипломатії... С. 88.

⁷⁰ *Dąbrowska E.* Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego // *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej.* Warszawa, 1991. S. 81–83.

⁷¹ Побіжними аргументами на користь цієї версії служать також Холмська ікона Богоматері, спроваджена Данилом Романовичем до Холму (*Александрович В.* Холмська ікона Богородиці. Львів, 2001. С. 34), але, напевно привезена з Візантії ще його матір'ю; а також використання двоголового орла (символу візантійських василевсів) в символіці короля Данила, на що теж звернув нашу увагу Я. Дашкевич. Відому вежу у Столпі (Столп'є), польські дослідники Анжей Буко та Даріуш Домбровський вважають залишком монастиря, збудованого за візантійськими зразками, в якому перебувала мати короля Данила (*Буко А.* Некоторые проблемы археологии и истории средневековых Холма и Столпье в свете новых исследований // *Записки Ин-та истории материальной культуры РАН.* 2009. № 4. С. 199–221; *Buko A.* Stolpie. Tajemnice kamiennej wieży. Warszawa, 2009; *Idem.* Byzantine cultural enclave in Central Europe? An example of the mortared tower complex at Stolpie (south eastern Poland) // *Rome, Constantinople and Newly-Converted and Historical Evidence.* Vol. 2. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2012. P. 233–250), але стосовно їх висновків є поважні застереження про які далі. Сюди можна долучити і загадку появи знаменитої Ченстоховської ікони Богоматері візантійського письма, яку вивіз з Бельзького замку князь Володислав Опольський. Правда, всі ці аргументи залишаються дискусійними і література навколо цих дискусій зростає.

видана за галицько-волинського князя (подібна практика не була винятком, особливо, коли послушниця ще не прийняла чернечої обітничі)⁷². Анна — чернече ім'я Єфросинії, яке вона прийняла у постригу.

4. Загадка галицького боярства. Події перших етапів життя Данила Романовича неможливо зрозуміти, не звернувши уваги на особливість галицького боярства та його відмінність від боярства сусідніх земель. В останні роки дослідження галицького боярства привертають увагу багатьох істориків, зокрема Сергія Пашина⁷³, Олександра Головка⁷⁴, Олександра Майорова⁷⁵,

⁷² *Майоров А. В.* Дочь византийского императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси: княгиня и монахиня // Древняя Русь: вопросы медиевистики. Москва, 2010. № 1. С. 78–106; *Его же.* О происхождении второй жены Романа Мстиславича: дочь императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси // Карпати: людина, етнос, цивілізація. Вип. 2. Івано-Франківськ, 2010. С. 41–51; *Його ж.* Галицько-волинський князь... Т. 2. С. 325–472, 501–514; *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа. С. 287–391, 432–442, 476–477.

⁷³ *Пашин С. С.* Галицкое боярство XII–XIII вв. // Вестник ЛГУ. Серия 2. 1985. Вып. 4. С. 15–21; *Его же.* Червонорусские акты XIV–XV вв. и грамоты князя Льва Даниловича. Тюмень, 1996; *Его же.* Генеалогический комментарий к копиям грамот Льва Даниловича // Исследования по русской истории. Сб. ст. к 65-летию проф. И. Я. Фроянова / Отв. ред. В. В. Пузанов. Санкт-Петербург; Ижевск, 2001. С. 125–140.

⁷⁴ *Головка О. Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев, 1988. С. 88–92; *Його ж.* Боярська “фронда”.... С. 52–59; *Його ж.* Галицька держава Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ, 2005. С. 87–131; *Його ж.* Корона Данила Галицького... Київ, 2006; *Його ж.* Галицький період діяльності князя Мстислава Мстиславича Удатного // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2007. Вип. 7. С. 71–93; *Його ж.* Князь Володимирко Володаревич — перший володар об'єднаного Галицького князівства // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2007. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаевича. С. 90–97; *Його ж.* Війна за “галицьку спадщину” (1187–1189) // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2010. Вип. 3. С. 116–132.

⁷⁵ *Майоров А. В.* Бояре и община Галича в событиях 50–70-х годов XII в. // Вестник Санкт-Петербургского государственного ун-та. Серия 2. 1995. Вып. 4. С. 3–15; *Его же.* Бояре и община Юго-Западной Руси в событиях 1187–1190 гг. (к проблеме внутриобщинных отношений в домонгольский период) // Средневековая и новая Россия. Сб. научных статей к 60-летию проф. И. Я. Фроянова. Санкт-Петербург, 1996. С. 226–243; *Его же.* Об этапах развития внутриобщинных отношений в Древней Руси (на примере истории Юго-Западной Руси XI – начала XIII вв. // Гуманитарное знание на пороге XXI века. Ижевск, 1997. С. 157–158, 191–192; *Его же.* Борьба Даниила Романовича за галицкий стол с венграми в конце 20 – начале 30-х гг. XIII в.

Ч. 1: Галицкая община и князь Даниил // Вестник Санкт-Петербургского государственного ун-та. Серия 2. 1999. Вып. 3. С. 3–14; *Его же*. Борьба Даниила Романовича за галицкий стол с венграми в конце 20 – начале 30-х гг. XIII в. Ч. 2: Галицкая община и королевич Андрей // Вестник Санкт-Петербургского государственного ун-та. Серия 2. 2000. Вып. 2. С. 3–17; *Его же*. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001.

⁷⁶ *Петрик А.* Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицко-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2000. Вип. 4. С. 60–64; *Його ж.* До історії боярських родин Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів // Дрогобицький краєзнавчий збірник Дрогобич, 2001. . Вип. 5. С. 29–45; *Його ж.* До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2002. Вип. 6. С. 105–117; *Його ж.* До питання становлення боярських родів у період княжіння династії Романовичів // Король Данило Романович і його місце в українській історії. С. 137–142; *Його ж.* Бояри та церква Галичини й Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 7. С. 80–103; *Його ж.* Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицко-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 8. С. 46–58; *Його ж.* Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицко-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2005. Вип. 9. С. 181–193.

⁷⁷ *Мазур О.* Володислав Кормильчич: Шлях до княжого столу // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 6. С. 118–129; *Його ж.* “Demetrius Detko, provisor seu capitaneus terrae Russiae” (інститут “старійшини” у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.) // Семінарії “Княжі часи”. С. 19–20.

⁷⁸ *Волощук М. М.* Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* Санкт-Петербург, 2007. №1–2. С. 105–112; *Його ж.* “Вокняжение” галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 pp., з перервами): міфи та реальність // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2009. Вип. 15. С. 38–48; *Його ж.* До питання про етнічне та соціальне походження Судислава (Бернатовича?) // Прикарпатський вісник НТШ. 2008. № 1(1). С. 127–145; *Його ж.* “Вокняжѣние” галицьке Володислава Кормильчича (1210 – 1214 pp., з перервами): міфи і реальність // *Acta Posoniensia.* Bratislava, 2009. V. 10: K životnému jubileu Zuzany Ševčíkovej. S. 99–113; *Його ж.* Доброслав Суддич: спроба біографічного нарису // Карпати: людина, етнос, цивілізація. Вип. 2. С. 20–31; *Його ж.* Судислав de genere ludan. Спроба генеалогічно-біографічної реконструкції // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ). Львів, 2010. Т. 260, кн. 1. С. 257–273; *Його ж.* “Фили древле прегорды” / *Fila Supruniensis.* Маловідомі сю-

вича⁷⁹, Віталія Нагірного⁸⁰ та Адріана Юсуповича⁸¹. Однак більшість з них залишають у стороні або на маргінесі проблеми дослідження особливостей саме галицького боярства, які відрізняли його від боярства інших земель.

Улюблена для багатьох російських дослідників теза про особливий розвиток суспільства на Русі, відмінний не тільки від Західної Європи, Скандинавії та Візантії, а й слов'янських та тюркських сусідів, аж ніяк не розкриває особливості цього розвитку. Навіть найближча до “відмінної моделі” версія общинного розвитку Михайла Дьяконова, Ігоря Фроянова та їх послідовників не пояснює як і за рахунок яких ресурсів формувалося князівське військо, здатне на рівних протистояти і навіть перемагати лицарські війська угорських та чеських королів, польських та німецьких князів. Для цього єдиною умовою мусила бути наявність однакового рівня озброєння, бойового вишколу, структури та організації. Погано озброєні та навчені контингенти кельтських і германських племен не втримували польової битви з римськими легіонами, хоча й переважали їх чисельністю.

Озброєння повноцінного кінного воїна вже за часів Карла Великого (768–814) складало вартість адекватну вартості 45 корів (кольчужні доспіхи — 12, шолом — 6, меч з піхвами — 7, поножі — 6, спис і щит — 2, бойовий кінь — 12)⁸². До XIII ст. саме озброєння ускладнювалося, особливо доспіхи, а вартість

жети з історії Галицької землі першої половини XIII століття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 20. С. 189–196.

⁷⁹ Стефанович П. С. “Верность” в отношениях князя и дружины на Руси XII – XIII вв. // Древняя Русь. 2008. №1(31). С. 72–82; *Его же*. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до конца XII в. // Средневековая Русь / Отв. ред. А. А. Горский. Москва, 2007. Вып. 7. С. 120–220.

⁸⁰ Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264. Kraków, 2011.

⁸¹ Jusupović A. Elity ziemi halickiej i włodzimierskiej w czasach Romanowiczów (1205 – 1269). Studium prozopograficzne. Praca doktorska. Warszawa, 2010; *Його ж*. Причинки до просопографії еліти Галицької і Володимирської земель (1205–1263). Проблеми індивідуалізації постатей // Записки НТШ. Т. 260, кн. 1. С. 88–104; *Ejusdem*. Mirosław-piastun i Mirosław Halicki w przekazach Kroniki halicko-wołyńskiej // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 20. С. 769–783; *Ejusdem*. Wpływ halickiego otoczenia książęcego na “władze” w pierwszej połowie XIII w., na przykładzie Sudysława // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2011. Вип. 5. С. 145–162; *Ejusdem*. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269). Warszawa, 2012.

⁸² Овсінський Ю. Карл Великий // Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. Medium aevum: Середні віки. Львів, 2010. С. 79.

постійно зростала⁸³. Впевнено можна припускати, що до початку XIII ст. вартість спорядження кінного лицаря зростає щонайменше втричі. Варто взяти до уваги, що крім бойового коня (*destriery*), здатного нести на собі власні доспіхи та лицаря з повним озброєнням, важкий кіннотник мусив мати ще коня для маршу (*toncin*) та коня для перевезення обладунку (*coursers*).

На Русі вартість озброєння, безперечно, була більшою, враховуючи, що місцева болотна руда (з якої до XV ст., коли були сконструйовані повітродувні міхи з водяним приводом, виплавляли сталь) була непридатною для виготовлення мечів⁸⁴. Мечі були привозними, трофейними або виготовленими з імпортованих *штаб*. Тому і знахідки їх такі рідкісні.

Вага всього лицарського озброєння теж постійно зростала і на початок XIII ст. складала щонайменше 25–27 кг⁸⁵. Носіння важких доспіхів, навик користування зброєю, виснажливі марші верхи на коні вимагали постійних тренувань і вдосконалення майстерності, а також нормального висококалорійного харчування. Тому лицарська наука починалася ще у дитячому віці від 6–7 років⁸⁶. На Русі теж не могло бути інакше раз її військо користувалося рівноцінною зброєю. Тому розмови про ополчення чи то общинне чи земське позбавлені сенсу. На початку XIII ст. в такий спосіб могли набиратися тільки незначні стрілецькі контингенти, бійці яких не мали захисного озброєння, та допоміжних служб в обозах і біля металевих машин. Міське ополчення ще могло використовуватися для оборони потужних міських укріплень.

На цей час на полях Європи воювали лише лицарські війська, створені на основі феодалної системи комплектування і вишколу⁸⁷. Ще з часів Кар-

⁸³ Див.: *Kajzer L. Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych. Wrocław, 1976; Nadolski A. Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu. Wrocław, 1979; Flori J. L'essor de la chevalerie XI–XII siècles. Cenève, 1986; Nowakowski A. Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim). Toruń, 1991; De Vries K. Medieval Military Technology. Peterborough, 1992; Barber R. The Knight and the Chivalry. Woodbridge, 1995; Strickland M. War and Chivalry. Cambridge, 1996; Kaeuper R. W. Chivalry and Violence in Medieval Europe. Oxford, 2001; Rycerze. Historia i legenda / Red. naukowy K. B. Bouchard. Warszawa, 2010. S. 73–160.*

⁸⁴ Технологію і проблеми виготовлення мечів див.: *Норманн А. В. Б. Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов. Москва, 2008. С. 28–29.*

⁸⁵ *Rycerze. Historia i legenda. S. 73.*

⁸⁶ *Ibidem. S. 28.*

⁸⁷ Див.: *Hollister C. W. The Military Organization of Normal England. Oxford, 1965; Prestwich J. O. The Place of War in English The Middle Ages: The English Experience.*

ла Мартела (714–741) на передній план стала висуватися важка лицарська кавалерія з дружинників, озброєних і навчених власним коштом з наданих правителями *бенефіцій* — тимчасових земельних володінь, населення яких платило податок за користування землею власникам бенефіцій. Бенефіції надавалися на час несення служби, що було не вигідно самим бенефіціарам, тому вони домоглися трансформації володінь на спадкові *феоди*, а також розширили свої доходи через надання різних *банерів* (зобов'язанням тяглого населення користуватися млинами чи іншими засобами власника феоду). Володіння феодами потрібно було кожен раз підтверджувати зі змінами як самого *феодала* при переході до спадкоємця, так і зі зміною *сюзерена*, який власне і надавав феод. При цьому присягою підтверджувалися зобов'язання служби (*оммаж*). Не маючи власного розвиненого адміністративного апарату, в т. ч. і для збору податків, сюзерени перекладали на своїх *васалів* — власників бенефіцій та феоdів — обов'язки збору платежів і мит, а також суди нижчої інстанції, зосереджуючи в одних руках військову, адміністративну, судову і фіскальну влади, що нерідко робило самих сюзеренів заложниками своїх васалів. Тим більше, що сюзерени покладали на них ще й обов'язки оборони території своїх феоdів шляхом зведення замків, куди ховалося також і сільське тягле населення.

Іншої системи комплектації війська не існувало⁸⁸. Казково багата Візантія намагалася обійти цю систему шляхом якнайдовшого утримання територіальних фемних військ, підсилюючи їх найманими контингентами, але не змогла уникнути переходу до різновиду феодальної системи комплектації важкої кавалерії за династії Комнінів та майже повної заміни власного війська найманим, що змусило імперію важкою ціною уступок і відмови від активної

New Hawen, 1996; *Reynolds S. Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*. Oxford, 1994; *Collins R. Charlemagne*. Toronto, 1998; *Bieniak J. Polskie rycerstwo średniowieczne*. Kraków, 2002; *Makitterick R. Charlemagne: The Formation of European Identity*. Cambridge, 2008; *Граветт К. Рыцари. История английского рыцарства 1200–1600*. Москва, 2010.

⁸⁸ Недоліки феодальної системи комплектування і вишколу намагалися компенсувати появою інституту *сержантів* (озброєних і підготованих коштом скарбниці лицарів, вихідців із інших верств населення з правом вислуги бенефіція чи феода, тобто того ж лицарства), або ж найманими контингентами кондотьєрів, які коштували надзвичайно дорого. Тому їх число було дуже обмеженим. Так, для походу до Фландрії у 1297 р. король Англії зміг набрати лише 895 воїнів (*Граветт К. Рыцари*. С. 26).

політики купувати мирні паузи і завершилося повним вичерпанням ресурсів та її падінням⁸⁹.

Руські князі взорувалися на Візантію, намагаючись утримувати дружини власним коштом, але чисельність таких дружин сягала ледве від кількох десятків до кількох сотень⁹⁰, а залучення контингентів *чорних клобуків* (торків, берендеїв, печенігів, коїв та турпеїв) і половців, з якими розпачувалися військовою здобиччю, проблеми не вирішувало. Подібно до Комнінів, руські князі зважилися на роздачу бенефіцій — земельних наділів у тимчасовому користуванні, що влаштовувало загалом руське боярство, яке мандрувало з своїми князями з одного уділу до іншого (часом навіть з Ростова до Києва). На Русі такі бенефіції називалися *кормлінням*. Але зовсім інша ситуація склалася у Новгородській та Галицькій землях, князі яких, через специфіку успадкування престолів, не претендували на Київ і не дробили свою територію. У Галицькій землі, навпаки, князь Володимирко Володаревич не тільки не роздробив свій Звенигородський уділ, а зумів в одних руках зібрати ще й Перемишльський, Тербовельський, Галицький та Звенигород-Дністровський уділи і залишити їх єдиному синові Ярославу. Для місцевого боярства склалися чудові можливості трансформації своїх бенефіцій на постійні володіння — феоди, а надання в управління значних територій, часто більших за удільні князівства сусідніх земель, зближення з бюргерством багатих торговельних міст, розташованих на міжнародних трактах (*буриштиновий* з Балтики по Віслі, Західному Бугу і Дністру та *via regia* з Києва на Галич-Перемишль-Краків-Прагу-Регенсбург-Трір), багаті поклади солі (основного консерванта харчових продуктів) та болотної руди, підняли рівень їх прибутків до значно більших розмірів, ніж у боярства сусідніх земель, яке, крім бенефіцій, могло розраховувати лише на рідку військову здобич. Тісний союз Галицького князівства з Угорським королівством, значна частина еліти якого була слов'янського походження, привів до зближення галицького боярства з угорським баронством та запозичення від останнього ідей поділу влади зі своїми сюзеренами та ставлення до них як перших серед рівних. Це й визначило відмінність галицького боярства від боярства волинського, пов'язаного зі старшою гілкою Мономаховичів, яка боролася за Київ, і залежного повністю від успіхів чи невдач своїх князів. Саме тому волинські редактори Галицько-Волинського літопису та їх інформатори так і не зрозуміли мотивацій дій

⁸⁹ Див.: *Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О.* Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Сорочана та Л. Войтовича. Львів, 2011. Там же ґрунтовна бібліографія (С. 798–878).

⁹⁰ *Войтович Л.* Військо і військова організація // Історія української культури: У 5 т. Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. Київ, 2001. С. 94.

галицьких бояр, виставляючи останніх підступними зрадниками, що підхопили багато істориків, не зауваживши різниці між волинським боярством, яке тримало бенефіції, та галицьким боярством, яке мало спадкові феоди і було переплетене з верхівкою бюргерства. Тому негативна оцінка вже давно закріпилася за представниками галицького боярства⁹¹, перетворилася на стереотип, який тиражується навіть у найновіших дослідженнях⁹².

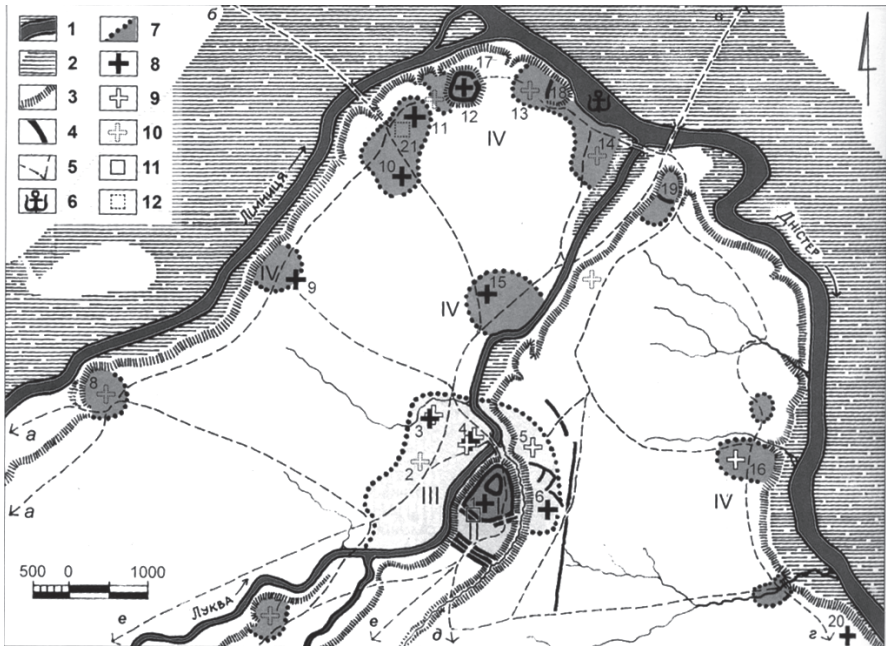
Можна стверджувати, що на Русі не тільки бояри, а й князі проходили всі щабелі лицарської науки від пажів (*детескі*) через зброєносців (*отроки*) до лицарів (*зріді*, пізніше просто *бояри*), відповідну посьяту (оперізування поясом), брали участь у лицарських турнірах⁹³. Боярство також було пов'язано з князями відповідними зобов'язаннями, скріпленими присягами⁹⁴. Але чи існують

⁹¹ Див.: *Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Руси от найдавейших времен до року 1453. Львов, 1863. С. 76, 82; *Бузескул В.* Князь Торопецкий Мстислав Мстиславич // Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1883. Ч. 3. С. 100–212; *Коломієць І. Г.* Боротьба південно-західних руських князівств проти експансії угорських феодалів XI–XIII ст. // Наукові записки УжДУ. Історично-філологічна серія. Ужгород, 1949. Т. 2. С. 3–27.

⁹² Див., наприклад: *Font M. II.* András király politikája és hadjáratai // Századok. Évf. 125. 1991. Sz. 1–2. 107–144 old; *Ejusdem.* Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Budapest, 2005. 188–210 old; *Krupa K.* Bojarzy w Haliczu (koniec XII – I poł. XIII w.) // Z dziejów Średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej. Zbiór studiów / Pod red. J. Tyskiewicza // Fasciculi historici novi. Cz. 1, t. 2. Warszawa, 1998. S. 49–57; *Котляр М.* Данило Галицький. [2001]. С. 10–15; *Його ж.* Данило Галицький. Біографічний нарис. Київ, 2002. С. 90–102; *Котляр М. Ф., Ричка В. М.* Княжий двір... С. 285–292; *Bartnicki M.* Elita polityczna księstwa halicko-włodzimierskiego w XIII w. // Ruthenica. Т. 5. Київ, 2006. С. 106–116; *Головко О. Б.* Боярська “фронда”... С. 52–59; *Його ж.* Корона Данила Галицького. С. 253–276; *Драбчук І.* Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця XII – початку XIII ст. // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Галич, 2008. С. 135–148.

⁹³ *Войтович А.* Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. № 502: Держава та армія. Львів, 2004. С. 13–18; *Його ж.* Реформи армії... С. 89–93.

⁹⁴ Див.: *Стефанович П. С.* Религиозно-этические аспекты отношений знати и князя на Руси в X–XII веках // Отечественная история. 2004. № 1. С. 3–18; *Его же.* Древнерусское понятие чести в памятниках литературы Домонгольской Руси // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2004. № 2(16). С. 63–87; *Его же.* Давали ли служилые люди клятву верности князю в Средневековой Руси? // Мир истории. Электронный журнал. 2006. № 1 / <http://www.historia.ru>; *Его же.* Володарь Перемышльський в плену у поляков (1122 г.): Источник, факт, легенда, вымысл // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2006. № 3(25). С. 56–74; *Его же.* Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжестве конца XII в. // Средневековая Русь. Вып. 7.

План Галича XIII ст. за Юрієм Лукомським

1 - ріки; 2 - болота; 3 - стрімкі схили; 4 - видимі та гіпотетичні лінійні укріплення; 5 - сухопутні шляхи; 6 - пристань; 7 - межі розселення; 8 - локалізовані муровані церкви; 9 - локалізовані дерев'яні церкви; 10 - сподівані церкви; 11 - виявлений дерев'яний палац; 12 - сподіваний палац. Частина міста: I - дитинець; II - околний город; III - підгороддя, посад; IV - передмістя, пригороди. Церкви: 1 - собор Успення Богородиці (середина XII ст., 1-а третина XIII ст.); 2 - На Підгородді; 3 - Благовіщення на Церквиськах, дерев'яна (2-а половина XII ст.); мурована (кін. XII - 1 третина XIII ст.); 4 - Івана (?) на Царинці, дерев'яна (40-ві рр. XII ст.); мурована, недобудована (2-а чверть XIII ст.); дерев'яна каплиця (2-а пол. XIII ст.); 5 - Воскресення (кін. XII - 1-а пол. XIII ст.); 6 - Пророка Іллі (2-а пол. XII - поч. XIII ст.); 7 - У Вікторові; 8 - На Соколі; 9 - Кирилівська (?) під Дібровою (кін. XII - поч. XIII ст.); 10 - Квадрифолій в урочищі Карнів Гай (2-а пол. XII ст.); 11 - Спаса на Карниці (40-і рр. XII ст.); 12 - Пантелеймона (кінець XII ст.); 13 - На Шевченковому; 14 - Михайла (?) на Залукві; 15 - На Цвинтариськах (2 половина XII ст.); 16 - Успення Богородиці на Пітрічі (кін. XII - 1-а третина XIII ст.); 17 - На Побережжі; 18 - На Гробиськах; 19 - На Галич-Горі; 20 - Бориса і Гліба (?) на Побережжі (2-а пол. XII - поч. XIII ст.); Палаці: 21 - На Карниці; 22 - Під Митрополичими Палатами у Крилосі (1-а пол. XII ст.); Шляхи: а - Соляний шлях на Підкарпаття; б - у Перемишль; в - у Тербовль, Київ; г - у Товмач, Коломию, Понизя; д - у Тязів, Карпати; е - у Вістову, Карпати.

джерельні підтвердження висновків, що саме галицьке боярство володіло феодами, а не бенефіціями? Враховуючи об'єм та якість джерельної бази, навіть досить багато. Зокрема, лише в Галицькій землі археологи дослідили боярські замки, які відрізняються від князівських укріплень наявністю переважно двоповерхових будівель палацового типу, часто з господарським комплексом та храмами ротондами. Такі замки та укріплені садиби виявлені не тільки в княжих столицях Галичі⁹⁵ чи Звенигороді (де вони розташовувалися на посадах або взагалі за містом)⁹⁶, а й Судовій Вишні⁹⁷ (де джерелами засвідчений двір боярина Пилипа, який готував замах на князя Данила), на Чорнівському городищі⁹⁸, у згаданій в літописі Печері Домажировій⁹⁹, П'ятничанах¹⁰⁰, Нижанковичах¹⁰¹ та

Москва, 2007. С. 3–18; *Его же*. Понятие верности в отношениях князя и дружины на Руси в XII–XIII в. // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2007. № 1(31). С. 72–82; *Его же*. Дружинный строй в Древней Руси и у древних германцев: существовала ли клятва верности вождю (правителю)? // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2007. № 2(32). С. 33–40; *Его же*. Верность в отношении князя и дружины в XI–XIII в. Тезисы // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2009. № 3(37). С. 111–112; *Его же*. Древнерусские выражения верности дружинников и присяга в сравнительном контексте // *Образы прошлого. Сборник памяти А. Я. Гуревича*. Санкт-Петербург, 2011. С. 392–410.

⁹⁵ *Пастернак Я.* Старий Галич. Івано-Франківськ, 1998. С. 209–230; *Гончаров В. К.* Археологічні дослідження древнього Галича в 1951 р. // Археологічні пам'ятки. Т. 5. Київ, 1955. С. 22–31.

⁹⁶ *Овчинников О. Г.* Боярська садиба на Звенигородському посаді // Молоді вчені суспільствознавці УРСР 70-річчю Великого Жовтня. Львів, 1987. С. 143–147.

⁹⁷ *Ратич О.* До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1964. Вип. 5. С. 115–129; *Его же*. Древнерусские городища в Судовой Вишне (Львовской обл. Украинской ССР) // Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. Москва, 1965. С. 49–52.

⁹⁸ *Возний І.* Чорнівське городище XII–XIII ст. — феодальна укріплена садиба Галицько-Волинського князівства // Галицько-Волинська держава... С. 43–45; *Його ж.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. Чернівці, 1998.

⁹⁹ *Пелешишин М.* До питання про літописне городище “Печера Домажирова” // Еволюція розвитку слов'янських гравдів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Львів, 1994. С. 13–15.

¹⁰⁰ *Пшик В.* Надбрамна вежа у селі П'ятничанах на Львівщині // Записки НТШ. Львів, 2001. Т. 251. С. 451–473.

¹⁰¹ *Доба Ю.* Дві маловідомі ротонди княжої доби // Записки НТШ. Львів, 2001. Т. 241. С. 248–274; *Стефанович П. С.* Боярство и церковь в домонгольской Руси // Вопросы истории. 2002. № 7. С. 41–59; *Его же*. Некняжеское церковное строитель-

інших місцях¹⁰². Багато інших свідчень наявності феодин у галицьких бояр зібрано в дисертаційному дослідженні Андрія Петрика¹⁰³.

Звичайно, проблема існування на Русі феодальної системи формування і вишколу військ залишається дискусійною¹⁰⁴, але, заперечуючи її існування чи не звертаючи увагу на цю проблему, неможливо не тільки зрозуміти поведінку галицьких боярських угруповань, а й пояснити звідки взялося військо, здатне на рівних вистояти у польовій битві проти європейських лицарських військ.

5. Галицька спадщина: перший етап. Раптова, неочікувана і до кінця незрозуміла навіть для сучасників загибель галицько-волинського князя Романа Мстиславовича поблизу Завихоста на території Польщі 19 червня 1205 р.¹⁰⁵ викликала приплив ентузіазму у противників, спершу готових навіть об'єднатися для розподілу його спадщини.

Неможливо погодитися з тими дослідниками, які вважають, що на Русі не було права чи традиції успадкування князівських престолів¹⁰⁶.

ство в домонгольській Русі: Юг і Север // Церковно-исторический вестник. 2007. № 1. С. 117–133.

¹⁰² Prochaska A. Lenna i maństwa na Rusi. Kraków, 1902; Ісаєвич Я. Княжі та боярські двори // Історія української культури... С. 222–227.

¹⁰³ Петрик А. М. Боярство Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів, 2007.

¹⁰⁴ Див.: Войтович Л. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // Український історичний журнал. 2003. № 4. С. 134–139; Його ж. Середні віки в Україні: Хронологічні рамки і проблеми періодизації // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів. Історія. Ч. 1. Чернівці, 2003. С. 17–20; Його ж. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Київ, 2004. Т. 2: Наукові студії. С. 385–394; Його ж. Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче // Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Луганськ, 2007. Вип. 15. С. 13–32.

¹⁰⁵ Войтович Л. Княжа доба на Русі... С. 488–489; Майоров А. В. Поход Романа Мстиславовича 1205 года: в Саксонию или в Польшу? // Вопросы истории. 2008. № 11. С. 36–48; Його ж. Про останній похід Романа Мстиславовича (у контексті зовнішньо-політичних зв'язків Галицько-Волинського князівства) // Записки НТШ. Львів, 2008. Т. 256. С. 7–31; Головка О. Б. Останній похід князя Романа Мстиславовича в джерелах та історичній думці // Український історичний журнал. 2009. № 4. С. 28–48; Nagirnyj W. Polityka zagraniczna... S. 121–145.

¹⁰⁶ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 48–51; Його ж. Княжа доба на Русі... С. 34–41.

Після вигаснення першої галицької династії не залишилося претендентів “по мечу” (по батьківській лінії). Були два згадних бастарди Володимира Ярославовича від попаді, яких угорці утримували в полоні ще в 1218 р. (бастарди “за заповітом” могли успадкувати князівство, як це було, наприклад з Олегом Ярославовичем після смерті галицького князя Ярослава Володимировича у 1187 р.). Тому Роман Мстиславович видав доньку за старшого з бастардів, але їх швидко розлучили, коли стали очевидними претензії володимирського князя на галицьку спадщину. Опанування галицького престолу мало характер узурпації і з огляду легітимних спадкоємців права синів Романа на галицьку спадщину були сумнівними.

За відсутності прямих спадкоємців “по мечу”, першим правом користувалися спадкоємці “по кужелю” (по материнській лінії), а після них — інші близькі родичі (двоюродні і т. д.). Спадкоємцями “по кужелю” були внуки Ярослава Осмомисла: Ігоревичі (як сини Єфросинії Ярославівни та новгород-сіверського, а пізніше чернігівського князя Ігоря Святославовича, героя “Слова о полку Ігоревім”) й торопецький князь Мстислав Мстиславович Удатний, матір’ю якого була неznана на ім’я інша донька Ярослава Володимировича¹⁰⁷. Усі ці претенденти і взяли участь (поряд з іншими близькими родичами, серед яких були і угорські Арпади) в боротьбі за галицьку спадщину. Причому, після невдач Арпадів права Мстислава Удатного відразу визнали всі інші претенденти, а вдова Романа Мстиславовича та її оточення поспішили одружити Данила Романовича з донькою Мстислава Удатного, посилюючи в такий спосіб легітимність його претензій. Докладно так само вчинив й угорський король, одружуючи сина Андрія з іншою донькою Мстислава Удатного і домагаючись визнання прав зятя від самого галицького князя.

Інші претенденти теж знаходили підґрунтя для легітимізації своїх “прав”. Але в 1215 р., коли “права” проголошеного галицьким королем Калмана підкріпили шлюбом із Саломеєю, донькою краківського князя Лешка Білого та Гремислави Інгварівни, племінниці Романа Мстиславовича, позиція угорського претендента виявилася надто хиткою. Для обґрунтування цього разу не зовсім легітимних претензій на галицьку спадщину родинні зв’язки з Романом пізніше використала і старша гілка Ольговичів. Михайло Всеволодович та його син Ростислав право до галицької спадщини базували на шлюбі Михайла з Оленою, донькою Романа Мстиславовича від першого шлюбу. Матір Олени насильно змусили прийняти чернецтво щойно в 1204 р., тоді коли Роман одружився вдруге ще близько 1200 р. Звідсіля розлу-

¹⁰⁷ Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. Львів; Винники, 1996. С. 81–121.

чення Романа з Предславою, попри дозволи патріарха і митрополита, мало всі ознаки неканонічності. При живому князеві ніхто не ризикував сумніватися у законному походженні його синів, але після загибелі Романа ніхто не заважав Ольговичам розглядати Романовичів як бастардів, обстоюючи права Олени та її прямих нащадків¹⁰⁸. З цього огляду і колишній тесть Романа — блискучий авантюрист та інтриган Рюрик Ростиславович — мав підстави розглядати розлучення зятя зі своєю донькою нелегітимним і міг трактувати власного сина Ростислава — старшого брата Предслави, першої дружини Романа, спадкоємцем по сестрі. Зрештою, сам Роман продемонстрував усім можливим претендентам, що в боротьбі за галицьку спадщину не так важлива легітимність прав, як позиція галицької боярської олігархії.

Як уже зазначалося, боярство Галицької і Новгородської земель відрізнялося від боярства решти земель Русі. Галицькі бояри, зливаючись із верхівкою бюргерства, пов'язаного з міжнародною торгівлею, і, налагодивши контакти з угорським баронством, значна частина якого була слов'янського походження, подібно до останнього, почало домагатися поділу політичної влади з князем¹⁰⁹. Тому позиція лідерів боярської олігархії, яку пробував приборкати репресіями Роман Мстиславович, була визначальною щодо подальшої долі його спадщини.

Усі можливі претенденти відразу ж спробували поборотися за галицьку спадщину з юними синами Романа. Першим опам'ятався Рюрик Ростиславович. Довідавшись про смерть колишнього зятя, він негайно покинув монастир і зайняв Київ. Його послі виїхали до чернігівського князя Всеволода Святославовича Чермного. Визнання Рюрика і мир було куплено ціною передачі Білгорода братові Всеволода — Глібові Святославовичу. Київські війська і половці рушили на Галич уже восени 1205 р. Вірогідно, Рюрик кинувся у цю авантюру, керуючись бажанням прогнати Романовичів.

Тим часом вдова Романа — княгиня Єфросинія негайно зустрілася у Сяноку з угорським королем Андрієм II. Мачуха Єфросинії, друга дружина Ісаака II Ангела, Маргарита-Марія після осліплення та ув'язнення чоловіка в 1195 р. не зійшла з політичної арени. Олексій III Ангел, який скинув брата, мусив рахуватися з цією красивою й активною жінкою. Через неї він намагався нормалізувати союз з Угорщиною і вона ж могла виступити натхненником

¹⁰⁸ *Войтович Л.* Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. Ч. 1: Від давніх часів до початку ХХ ст. Одеса; Київ; Львів, 1999. С. 80–86.

¹⁰⁹ Див.: *Войтович Л.* Князі та інші верстви суспільства // Його ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 387–404.

шлюбу Єфросинії з Романом Мстиславовичем у 1200 р. Різниця у віці між обома була невеликою і мачуха могла стати водночас подругою та наставницею пасербиці. Можливо тому Єфросинія негайно звернулася до угорського короля, який через мачуху був їй ще й дядьком.

Андрій II, не вагаючись, прибув до Сянока, чим продемонстрував беззастережне визнання прав племінниці та її синів. Зустріч у Сяноку закінчилася підтвердженням союзу. Угорський король “приаль бо бѣ Данила како милога сѣна своего”¹¹⁰ і прислав на допомогу військо з воеводами “Мокѣа великаго слѣповкого и Корочюна Вѣлпта и сѣна его Витомира и Благиню”¹¹¹. Судячи з імен воевод, це військо було спішно зібрано в закарпатських комітатах Спіші та Земплині, тобто ближче до кордонів.

Галицьких бояр загибель Романа також заскочені зненацька. Тому партія противників його вдови, лідери якої перебували в еміграції, не встигла зорганізуватися до підходу угорського війська. Битва на березі Серету біля Микулина закінчилася перемогою Рюрика Ростиславовича, але галицько-волинське військо організовано відступило до Галича. Сутичку біля самого Галича, у якій мало не загинули союзники Рюрика Ростиславовича — половецькі хани Котян і Сомогур Сутойовичі, виграли прихильники вдови Романа. Рюрик Ростиславович мусив відійти до Києва.

Судячи з тексту літопису, Андрій II ще остаточно не визначився щодо майбутніх стосунків із внучатим племінником. На даному етапі він ніби справді був готовий тільки допомогти Єфросинії відстояти спадщину чоловіка. Приймаючи Данила як сина, угорський король, не маючи прямого спадкоємця, одруживши галицько-волинського князя зі своєю поки-що єдиною спадкоємницею Марією, міг розраховувати на майбутню унію з Галицько-Волинською державою¹¹², що б значно підняло престиж і розширило межі королівства. Живим прикладом була недавня спроба візантійського василевса Мануїла I Комнина зробити своїм спадкоємцем батька Андрія II, тоді принца Белу (майбутнього Белу III), одруживши його зі своєю донькою Марією. Цій спробі завадило народження у 1169 р. сина Олексія. Василевс змінив плани: Бела був одружений з сестрою його дружини, антиохійською принцесою Агнесою, зберіг візантійський титул цезаря і з допомогою Візантії здобув угорський престол, давши присягу не воювати з Візантією до смерті свого племінника Олексія II¹¹³.

¹¹⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 717.

¹¹¹ Там же. Стб. 717.

¹¹² Літопис Руський. С. 371.

¹¹³ Chaladon F. Jean II Comnène (1118–1143) et Manuel Comnène (1143–1180). Paris, 1912. P. 486–492; Moravcsik Gy. Pour une alliance bizantino-hongroise // Byzantion. 1933. T. 8. P. 555–568.

Церква св. Пантелеймона в Галичі і деталі її декору. Сучасний вигляд

Наступного року претенденти на галицьку спадщину підготувалися краще. Рюрик стягнув до Києва війська синів Ростислава та Володимира, смоленську дружину Мстислава Романовича, берендеїв та торків. Ольговичі тим часом зібралися на снем у Чернігові. Всеволод Чермний, підтримавши претензії Ігоревичів, вирішив водночас і проблеми протистояння між старшою і молодшою гілками Ольговичів, які грозили розірвати Чернігівську землю на дві частини. Відтоді в Чернігівській землі запанували принципи Любецького снему: кожна гілка закріпила за собою землі, які тримала на час проведення Чернігівського снему 1206 р. Виграли від цього нащадки Святослава Всеволодовича. Потомки Ярослава Всеволодовича зберегли за собою невелику Сновську волость, а молодша гілка — тільки Курськ, Рильськ і Путивль. Але в передчутті оволодіння Галицькою землею нащадки Ігоря Святославовича згодилися на це без вагань¹¹⁴.

Тим часом до Галича повернулися з еміграції прогнані Романом бояри Кормильчичі, які гуртували навколо себе партію противників Романовичів та відверто агітували за Ігоревичів. Вони навіть вислали до Ігоревичів посланців, закликаючи їх поборотися за дідівську спадщину¹¹⁵. За умов, коли угорський король став на сторону Романовичів, бояри не мали іншого виходу: прихід чужих Ольговичів давав їм надію на реалізацію програми поділу влади з князями.

До боротьби готовий був втрутитися і краківський князь Лешко Білий. За наявного розкладу інтересів угорський король завагався. Перевага була на боці супротивників¹¹⁶. Проти боротьби з такими сильними противниками була і королева Гертруда. Андрій II почав переговори з переяславським князем Ярославом Всеволодовичем, сподіваючись домовитися про союз із його батьком — владимиро-суздальським князем Всеволодом Велике Гніздо, який не міг довго залишатися байдужим до подій на заході Русі. За таких обставин вірні вдові Романа волинські бояри умовили її переїхати до Володимира. Угорська залога також покинула Галич, але король попередив галицьких бояр щодо передачі князівства Ярославові Всеволодовичу. Два тижні прихильники угорської партії чекали на Ярослава Всеволодовича. А той очікував рішення свого батька. Чутки про можливий наступ суздальських Мономаховичів трохи затримали Ольговичів та Рюрика. Але побачивши, що Всеволод Велике Гніздо не готовий до активної підтримки сина, у якого практично не було

¹¹⁴ *Войтович А.* Княжа доба... С. 32–33.

¹¹⁵ *Ипатьевская летопись.* Стб. 717–718.

¹¹⁶ *Волощук М. М.* Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу // *Вісник національного університету "Львівська політехніка".* № 571. С. 99–104.

нійких прав на цю землю (він був племінником останнього галицького князя з династії Ростиславовичів), вони виступили на Галич. Переяславська рать перейшла Дніпро, але самотужки далі йти не наважилася.

У червні 1206 р. Володимир Ігорович без проблем сів у Галичі, а Роман Ігорович — у Звенигороді. Ігоровичі вирішили зіграти на давній традиції, відроджуючи уділи. Легко оволодівши галицькою спадщиною, вони зазіхнули на волинські володіння Романовичів й послали до Володимира, вимагаючи видати обох Романовичів і прийняти їх брата Святослава. Бояри Мстибог, Манчук і Никифор взяли під захист посланця нового галицького князя. Літописець нарисував романтичну картину втечі Романовичів: вночі через пролом у стіні вдова Романа, пестун Мирослав з юними Романовичами, священиками та вірними слугами покинули столицю Волині. Тепер Єфросинія виїхала до двору Лешка Білого, через якого загинув Роман. Володимирським князем став Святослав Ігорович¹¹⁷.

Кінець 1206 – початок 1207 р. був вершиною успіху не тільки Ігоровичів, а й усіх Ольговичів. Повертаючись з походу на Галич, Всеволод Чермний без проблем зайняв Київ. Рюрика Ростиславовича він прогнав до Овруча. Ярослава Всеволодовича Ольговичі також прогнали з Переяслава. Тепер вони володіли Галицькою землею і половиною Волині, тому вже не боялися Всеволода Велике Гніздо, маючи, крім того, союзників у Рязанській землі.

Взимку 1207 р. Лешко Білий із честю прийняв вдову Романа. Єфросинія з молодшим сином Васильком залишилася у Кракові, а Данило з пестуном Мирославом виїхали в Угорщину до двору Андрія II. Колишні союзники Романа бралися допомогти його дітям. Лешко послав до угорського короля з відповідною пропозицією свого посла Вячеслава Лисого. Польща та Угорщина виходили насамперед з власних інтересів, заскочені розвитком подій, коли замість васала чи союзника на їх кордонах з'явився несподівано сильний противник в особі Ольговичів.

Після народження принца Бели у 1206 р. плани угорського короля зробити Данила своїм спадкоємцем через шлюб з донькою відпали, але прихильність до Романовича залишилася. Розрахунок виходив з того, що, допоміжши юному князеві зайняти галицький престол, можна було перетворити його на васала і включити галицько-волинські землі в орбіту своєї політики. Сильні Ольговичі в Галичі та Києві короля явно не влаштували. Тому Данило виховувався і далі при угорському дворі у товаристві трохи молодшого майбутнього угорського короля і свого свата Бели IV. Тут дитиною він і опанував угорську мову. Щодо шлюбу своєї доньки з Данилом Романо-

¹¹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 723.

вичем король не поспішав і далі вагався. Воювати з Ольговичами він не хотів. Приймавши титул короля Галичини і Володимирії¹¹⁸, Андрій II був готовий об'єднати Галицько-Волинську землю з Угорщиною на зразок Хорватії персональною унією на основі визнання її галицьким боярством¹¹⁹, або ж домогтися утвердження на галицькому престолі послушного ставленника.

Тим часом між Ігоревичами відразу спалахнули суперечки. Володимир та Святослав були тільки пасинками Ярославівни, тоді як Роман — внуком Ярослава Осмомисла. Але, як наймолодший з братів, він отримав і наймолодший престол. З огляду церковних канонів, усе було вірно, проте Роман вважав себе обділеним. Протиріччя між ними активно підігрівали боярські лідери, значна частина яких уже на XII ст. була пов'язана різноманітними контактами, втім і родинними, з різноетнічним угорським баронством. Через них Роман встановив стосунки з угорським королем та отримав від нього допомогу¹²⁰. Восени 1207 р. він прогнав брата з Галича. Водночас Лешко Білий з братом Конрадом без особливих зусиль зайняли Володимир і захопили в полон Святослава Ігоревича. Спершу Лешко віддав столицю Волині своєму родичеві Інгвару Ярославовичу, але, відчуваючи незадоволення місцевої знаті черговим порушенням прав, передав місто белзькому князеві Олександрові Всеволодовичу, змусивши його наділити Василька Романовича. Юний князь вже мав від Лешка Берестейське князівство. Олександр виділив Василькові ще й Белз, але зі складу Белзького князівства вивів Червенську волость, передавши її своєму молодшому братові Всеволоду¹²¹.

Боротьбою між Ігоревичами та їх промахами негайно скористалися противники. Рюрик Ростиславович не тільки повернув собі столицю Русі, а й прогнав Михайла Всеволодовича з Переяслава і послав туди сина Володимира. Всеволод Велике Гніздо вирішив підпорядкувати собі Рязанську землю, яка орієнтувалася на Чернігів, і підступно захопив старших рязанських князів. В усобиці незабаром взяли участь чернігівські війська. Ольговичі знову опинилися затисненими з двох сторін серед Мономаховичів.

У 1208 р. після відходу польських військ, які залишили свої залоги у прикордонних містах, вибухнула усобиця й на Волині. Інгвар Ярославович прогнав з Володимира белзького князя, але той незабаром повернувся і наприкінці 1209 р. знову сів у Володимирі. За цей час Західна Волинь по-

¹¹⁸ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. Budaer, 1829. T. 3, Vol. 1. P. 31–32.

¹¹⁹ Шушарин В. П. Складывание и оформление... С. 143.

¹²⁰ Мирослав Волощук завершує монографію зі стосунків галицької та угорської еліт у XIII–XIV ст., де ця проблема широко висвітлена.

¹²¹ Ипатьевская летопись. Стб. 723–724.

страждала від нашествия литовців і ятвягів. Напевно, Інгвар (бо Олександр Всеволодович не розпоряджався у Східній Волині) відібрав від Василька Романовича Берестя і передав йому незначні Перемиль та Тихомль.

У Києві, розвиваючи успіх, Рюрик Ростиславович висунув претендентом на галицький престіл свого сина Ростислава. Наприкінці 1207 р. або на початку 1208 р. йому навіть вдалося на короткий час посадити сина в Галичі, але той не мав сил утриматися. Тому Роман Ігоревич зумів швидко повернути галицький престіл¹²².

Цього разу Роман Ігоревич спробував встановити тверду князівську владу, що не могло припасти до вподоби галицьким боярам. Володіючи феодами, більшими за уділи окремих Ольговичів, вони все більше схилилися до ідеї угорсько-галицької унії, за якої правила би боярська олігархія при угорському наміснику, подібно, як у Хорватії¹²³. Володислав Кормильчич домовився з угорською партією, яку очолював інший лідер галицького боярства — Ілля Щепанович. Вони встановили контакти з угорським королем. Останній давно чекав на такий розвиток подій. Палатин Бенедикт Бор з угорським військом зненацька підійшов до Галича. Напевно, змовники відкрили йому короткий шлях через карпатські перевали. Князя Романа Ігоревича захопили у лазні.

Через відомі проблеми з хронологією Галицько-Волинського літопису, історики по-різному датують ці події. Л. Махновець вважав, що палатин Бор ввійшов до Галича восени 1208 р.¹²⁴, але, очевидно, рацію має М. Котляр, пропонуючи 1210 р.¹²⁵

Відтоді почалася реалізація плану угорсько-галицької унії. Однак дуже скоро угорська залога вступила в конфлікт з галичанами. Бенедикт Бор (*бор* угорською *вино*) виявився нестриманим, особливо до жінок. Окремі бояри, невдоволені угорським правлінням, звернулися до пересопницького князя Мстислава Німого — соратника і двоюрідного брата Романа Мстиславовича. Але коли пересопницька дружина стала біля Галичиної могили навпроти дитинця, бояри відмовилися допомагати. Вождь проугорської партії Ілля Щепанович насмішкувато заявив Мстиславі: “княже, оуже еси на Галицини

¹²² Воскресенская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1856. Т. 7. С. 116; Патриаршая, или Никоновская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1885. Т. 10. С. 35; *Татищев В. Н.* История Российская. Москва, 1964. Т. 3. С. 365.

¹²³ *Петрик А.* Боярські політичні угруповання... С. 60–64; *Його ж.* До історії боярських родів... С. 29–45; *Його ж.* Ідеологія галицького боярства... С. 46–58; *Його ж.* Угорська партія... С. 181–193.

¹²⁴ Літопис Руський... С. 371.

¹²⁵ *Котляр М. Ф.* Данило Галицький. [1979]. С. 36.

могылѣ посѣдѣлъ тако и в Галичѣ княжилъ еси¹²⁶. Ці події теж слід віднести до 1210 р.

Того ж року компромісним миром закінчилося чергове протистояння Ольговичів і Мономаховичів. Всеволод Чермний отримав Київ, Рюрик Ростиславович одержав у пожиттєве володіння Чернігів, Переяславське князівство повернулося суздальським Мономаховичам. Розпочалися переговори і щодо Рязанської землі. На Різдво 1210 р. з тюрми були відпущені єпископ Арсеній та рязанські княгині¹²⁷. Тепер Ольговичі могли знову зайнятися проблемою галицької спадщини. Тим більше, що Романові Ігоревичу вдалося визволитися з угорського полону, а Святославові Ігоревичу — з польського.

Отримавши допомогу, Ігоревичі наприкінці 1210 р. легко опанували Галицьку землю. Бенедикт Бор втік за Карпати. Володимир Ігоревич сів у Галич. Роман знову отримав Звенигород, а Святослав — Перемишль. Ізяслава Володимировича батько посадив у Тербовлі¹²⁸. Відчуваючи підтримку решти клану Ольговичів і великого князя Всеволода Чермного, Ігоревичі скерували до Угорщини посольство на чолі з путивльським князем Всеволодом Володимировичем, яке мало на меті внормувати стосунки.

Почуваючи себе впевненіше, Ігоревичі розпочали реалізацію програми приборкання могутнього галицького боярства. Першим її етапом було роздроблення землі знову на чотири частки, другим — репресії проти лідерів боярської опозиції. При цьому загинули Ілля Щепанович, Юрій Витанович та ще 500 бояр. Володислав Кормильчич, Судислав та Пилип зуміли втекти до Угорщини. Їх володіння роздали сіверським дружинникам¹²⁹.

Втративши дідівські володіння, боярські лідери згадали про Романовичів. Данило Романович усе ще перебував при дворі Андрія II, який і надалі вбачав у ньому потенційного зятя¹³⁰. Король постійно розглядав можливість його повернення на галицький престол, оскільки посилення Ігоревичів не входило до його планів. Тому на прохання галицьких бояр Андрій II надав допомогу Данилові Романовичу. Угорське військо очолювали палатин Пот, воеводи Петро Турович, Банко, Міка (Міклош) Бородатий, Лотохарот (Ласло Харот?), Мок'ян (*Мок'я великий сіпоокий*, учасник походу 1205 р.), Тибрець (Тібор) та Марцел.

У 1211 р. угорська рать з юним Данилом Романовичем підійшла до Перемишля. Володислав Кормильчич звернувся до перемишльської еліти: “бра-

¹²⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 722.

¹²⁷ Монгайт А. Л. Рязанская земля. Москва, 1961. С. 354.

¹²⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 723.

¹²⁹ Там же. Стб. 723–724.

¹³⁰ Там же. Стб. 723.

Галицька керамічна рельєфна плитка. Перша половина XIII ст.

тє пошто смьшлаетеса не сии ли избиша ѿтци ваши и братью вашу а инѣи имѣние ваше разграбьша и дщери ваша даша за рабы ваша а вчѣствиі вашими владѣша инии пришелци то за тѣхъ ли хочете дѣшу свою положити”¹³¹. До цих слів боярського лідера літописець вложив усі причини, які штовхнули бояр в обійми Даниловичів: вони втрачали свої феоди, а з ними й усі надії. За таких обставин юний Данило і його владна мати були спасінням.

Перемишльські бояри здали місто, а князя Святослава Ігоревича видали угорському воєводі. Поблизу Звенигорода на Білці розгорнулася велика битва. Роман Ігоревич відчайдушно оборонявся. Йому на допомогу надійшли половці. З Волині до Данила Романовича прямували дружини князів Василька Романовича, Олександра Всеволодовича, Інгваря Ярославовича та Мстислава Німого. Підійшла і польська допомога. Це не полишає сумнівів, що похід угорського війська був погоджений із княгинею Єфросинією та волинськими князями. Роман вирвався із Звенигорода і почав збирати допомогу, але біля Шумська його схопили. Лише тоді звенигородці здали місто князеві Данилу Романовичу.

У полон потрапив і Ростислав Ігоревич. Олександр Гушин, вслід за сумнівами М. Грушевського, дійшов висновку, що Ростислав опинився у літописі

¹³¹ Там же. Стб. 724.

помилково й не існував взагалі¹³². Гіпотеза ця вірогідна, хоча й потребує додаткової аргументації. Запис про загибель Ігоревичів зберегли і літописи, не пов'язані з відомими протографами. Писати *Роман з братією* не було потреби якби йшлося про двох, у такому разі первісний текст виглядав би *Роман і Святослав* або *Роман з братом Святославом*. Фраза *Роман з братією* більше підходить до розповіді про трьох князів. Крім того, важко запідозрити редактора Іпатівського літопису в помилці, вона виглядає дуже нелогічною: "Роману Стославоу Ростиславу Оугромъ же хотащем е вести королеви..."¹³³.

Володимир Ігоревич із сином Ізяславом покинули Галич та Теревоблю і втекли до Києва. Їх переслідували до р. Нізди, де Ізяслав Володимирович змушений був залишити навіть нав'ючених коней.

Данило Романович увійшов до батькової столиці. Водночас з угорцями та дружинами галицьких бояр до Галич вступили й волинські війська, з якими прибула княгиня Єфросинія. Тоді ж відбулося урочисте поставлення на престіл князя Данила Романовича в Успенському соборі в Галичі. Літописець спеціально зазначив, що "король же Андрѣи не забы любви своєа первыа иже имѣаше ко братоу си великомуу князю Романови но посла вол своа и посади сѣна своего в Галичи"¹³⁴, тобто угорський король відновив чинність домовленостей з княгинею Єфросинією у Сяноку, розглядаючи юного Данила далі як свого сина.

6. Володислав Кормильчич. Фактично, влада поверталася княгині Єфросинії, яка виразно спиралася насамперед на вірне волинське боярство: першим на коронаційних урочистостях в Галичі був володимирський боярин Вячеслав Товстий.

На перших порах галицьке боярство і його новий лідер Володислав Кормильчич (напевно, син кормильця останнього князя з гілки Ростиславовичів — Володимира Ярославовича) насолоджувалися своєю помстою. Вони викупили від угорського палатина Пота князів Ігоревичів й у вересні 1211 р. повісили їх у Галичі, мстячи за їхній терор та винищення галицького боярства. Разом з князями повішено й дружину Святослава Ігоревича — Ярославу Рюриківну, доньку Рюрика Ростиславовича. Цей небувалий факт розправи над князями показав силу галицького боярства¹³⁵.

¹³² Гуцин О. Вступ Чернігівських Ольговичів у боротьбу за Галицько-Волинську спадщину: трагедія Ігоревичів // Галицько-Волинська держава... С. 95–97.

¹³³ Ипатьевская летопись. Стб. 727.

¹³⁴ Там же.

¹³⁵ Див.: Волощук М. М. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу // Християнська спадщина Галицько-Волинської

Експедиція Ю. Лукомського. 2009 р.

Загальний вигляд розкопок Успенського собору в Галичі. Світлина Ю. Лукомського

Домігшись такого небувалого тріумфу, галицьке боярство не мало наміру ділити владу з вдовою Романа. Після відходу військ угорського короля та волинських князів бояри відважилися на переворот. Вони наказали княгині покинути Галич. Данило, який після тривалого перебування в Угорщині спершу не впізнав матері, тепер не хотів залишитися без неї. Хлопчик заплакав, а шумавинський тунн Олександр потягнув коня, на якому сидів княжич, за вуздечку. Юний Данило вихопив меча, щоби ударити туна, але тільки по-

держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу. Івано-Франківськ; Галич, 2006. С. 64–72; *Його ж.* Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу // *Вісник...* С. 99–104; *Його ж.* Проблема легітимізації влади... С. 16–21; *Його ж.* Обстоятельства казни... С. 105–112; *Його ж.* Проблема васальної (?) підлеглості князів Ігоревичів чернігівських від угорського короля Ендре II: джерела, історіографія, коротка постановка проблеми // *Український історичний збірник.* Київ, 2008. Вип. 11. С. 18–25. У цих працях на загал вірно й докладно показано події. Правда, автор схильний перебільшувати роль угорського короля, розглядаючи Ігоревичів та лідерів галицького боярства як вірних угорських васалів.

ранив коня. Мати поспішила втихомирити сина і вмовила його залишитися у Галичі, а сама виїхала до Белза до молодшого Василька¹³⁶. Малолітній Данило Романович залишився номінальним галицьким князем й фактично зложником у боярських руках.

Літопис однозначно пояснює причини перевороту і реакцію на нього угорського короля: "...вставивши и оу невѣрны Галичань Володиславимъ свѣтомъ хотяща бо княжити сама. Оувѣдавъ король ѡ изгнаньи еа съжалиси"¹³⁷. Княгиня виїхала до Угорщини і взимку 1212 р. угорське військо на чолі з королем знову ввійшло до Галича. З іншого боку наступали волинські дружини князя Василька і його нового сюзерена — волинського князя Ігваря Ярославовича. "король... приведе ятровъ свою, велику княгиню Романовую"¹³⁸. Становище було відновлено. Вожді галицького боярства Володислав, якого король прямо звинуватив у вигнанні княгині і спробі захопити престіл, Судислав та Пилип були схоплені "и моученоу бывшю"¹³⁹. Судислав, який, вірогідно, мав словацькі корені та якісь володіння в Угорському королівстві¹⁴⁰, зумів відкупитися ("много имѣниа давъ... же во злѣ премениса рекше много злата давъ")¹⁴¹.

Володислава Кормильчича "вковаше ведоша и во Оугры"¹⁴² — вивезли до Угорщини. Проте його брати Яволд та Ярополк зуміли втекти і переконати пересопницького князя Мстислава Німого заново поборотися за галицький престіл. При підході пересопницької дружини галицькі бояри знову підняли бунт і княгиня-вдова з Данилом Романовичем та боярином Вячеславом Товстим мусили вкотре втікати до Угорщини. До Галича вступила дружина Мстислава Німого. У Василька Романовича, скориставшись з таких змін, відібрали Белз. Олександр Всеволодович віддав його братові — червенському князеві Всеволодові. Василькові залишився тільки невеличкий Каменецький уділ у Східній Волині, куди він вирушив з пестуном Мирославом.

Король Андрій II знову зібрав рать і наприкінці літа 1213 р. вирушив на Галич. Мабуть, Володислав зумів якось домогтися прощення і був відпущений. Можливо, княгиня в такий спосіб спробувала знайти компроміс із галицьким боярством. Але біля Лелесового монастиря (нині с. Лелес на лівому

¹³⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 727.

¹³⁷ Там же.

¹³⁸ Там же.

¹³⁹ Там же. Стб. 728.

¹⁴⁰ Волощук М. Судислав de genere Ludan. С. 257–273.

¹⁴¹ Ипатьевская летопись. Стб. 728.

¹⁴² Там же.

березі р. Латориці поблизу Требішова у Словаччині¹⁴³) змовники, яких очолював палатин Бенедикт Бор, спробували вбити короля. У столиці 13 вересня 1213 р. була вбита королева Гертруда, а її юний брат, калочський архієпископ Бертольд ледве врятувався втечею. Тому король мусив негайно повернутися і зайнятися приборканням змовників.

Князь Мстислав Німий, довідавшись про похід угорського короля, покинув Галич і повернувся до Пересопниці. Цими обставинами скористався Володислав Кормильчич. Він покинув королівський табір з галичанами, вирушивши до Галича, і, як стверджує літопис, “вокнажися и съде на столъ”¹⁴⁴.

Запідозрити волинського літописця — апологета Романовичів — у симпатіях до боярського лідера немає підстав. Літопис зафіксував перший і найяскравіший факт реалізації мрій лідера галицького боярства — прийняття княжого достоїнства. Це небувалий факт в історії не тільки Русі, а й, зрештою, всієї Центрально-Східної Європи. Окрім сили галицького боярства, що стабільно володіло феодами, окремі з яких були більшими від удільних князівств, і мало навіть власні дружини¹⁴⁵, цьому сприяли також як внутрішня так і зовнішня кон'юнктура. Змова палатина Бенедикта Бора і вбивство королеви Гертруди привели до усобиці в Угорщині, яка не дозволила королеві Андрію II продовжувати активне втручання у галицькі справи. Після страти багатьох галицьких бояр, зокрема, таких як Ілля Щепанович, Володислав Кормильчич виявився найвпливовішим лідером галицького боярства. Спроба показати його вірним угорським васалом не може розглядатися вдалою¹⁴⁶. Володислав Кормильчич, подібно до всіх інших лідерів угорської партії, включаючи й тих, що мали родичів і деякі володіння в Угорщині, схилилися до угорських королів настільки, наскільки це було вигідно з огляду політичної кон'юнктури. В Угорщині їх приваблювало інше — політична програма угорських баронів (значна частина мала слов'янський родовід), за якою король мав ділитися владою зі своїми баронами, виступаючи тільки як перший серед рівних. Звичайно, галицькі бояри були готові піти навіть на унію

¹⁴³ Літопис Руський. С. 556.

¹⁴⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 729.

¹⁴⁵ Котляр Н. Ф. Формирование территории... С. 65.

¹⁴⁶ Волощук М. М. Володислав Кормильчич: угорське перебування 1214–1232 рр. // Тези Міжнародної наукової конференції “Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя”, присвяченої 90-річчю з дня народження Б. О. Тимощука. Чернівці, 2009. С. 20–21: *Його ж. “Вокняжѣние” галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перервами): міфи і реальність* // Acta Posoniensia. Bratislava, 2009. V. 10 (K životnému jubileu Zuzany Ševčíkovej). S. 99–113.

з Угорщиною, подібно до хорватських бояр, але ще більше їх влаштував номінальний галицький князь, послухний боярській волі.

Менталітет галицького боярства залишився незрозумілим навіть для волинських сучасників. Волинські бояри, кар'єра та успіх яких повністю залежали від правлячих князів, бачили в галичанах тільки зрадників, що, зрештою, і відобразив Галицько-Волинський літопис, редактори та інформатори якого були волинянами. Так, літописець з жахом писав про вчинок Володислава Кормильчича, який ризикнув назвати себе князем ("нашедь зло племени своемо и дѣтемь своимь княжения дѣла вси бо князи не призрахоу дѣтии его того ради"¹⁴⁷). А боярський князь, тим часом укріплював своє становище, спираючись на підтримку решти боярської еліти, яка зазнала значних втрат у бурхливих подіях 1210–1213 рр.

З огляду на усобицю в Угорщині, княгиня Єфросинія з сином Данилом перебралася до краківського князя Лешка Білого, а звідти вирушила до молодшого сина Василька у Кам'янець на Случі. Волинські князі відразу ж кинулися на Галич. Мстислав Ярославович з дружинами прихильників Данила і Василька Романовичів, володимирською Олександра Всеволодовича та белзькою Всеволода Всеволодовича й польською допомогою Лешка Білого в 1213 р. пробували прогнати "боярського князя". Володислав Кормильчич залишив братів обороняти Галич, а сам з найманими загонами угорців та чехів зустрівся з волинянами на р. Боброк (десь в районі нинішньої Бібрки). Його військо було розбите, але Галич вистояв. Безрезультатно завершилося і вторгнення польських військ на чолі з Лешком Білим. Він лише змусив Олександра Всеволодовича віддати племінникам Перемиль та Тихомль. Боротьба за галицьку спадщину продовжувалася.

Боярський лідер Володислав Кормильчич виявився непоганим князем, зумівши вистояти проти сусідів¹⁴⁸. Однак його сила базувалася насамперед на порозумінні з іншими боярськими лідерами, а воно не могло тривати надто довго, бо ті вважали себе нічим не гіршими й самі були готові так само одягнути княжу шапку.

7. Угода в Спіші. Як тільки трохи стабілізувалося становище в Угорщині, король Андрій II вирішив остаточно розв'язати проблему галицької спадщини. Очевидно, приклад Володислава Кормильчича підштовхнув його до ради-

¹⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 731.

¹⁴⁸ Див.: *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь. С. 408–410; *Петрик А.* До історії боярських родин... С. 29–45; *Його ж.* До історії боярства... С. 105–117; *Його ж.* Угорська партія... С. 181–193; *Мазур О.* Володислав Кормильчич... С. 118–129; *Драбчук І.* Три портрети... С. 135–148.

кальніших дій. В умовах протистояння з власними баронами він не відчував себе настільки сильним, щоби просто окупувати Галицьку землю, перетворивши її на провінцію Угорського королівства. Король вирішив знайти порозуміння із сусідом — краківським князем Лешком Білим, міцно прив'язавши того до галицьких проблем, а також порозумітися з княгинею Єфросинією та волинськими князями і новими лідерами галицьких бояр, яких би влаштували такі переми́ни. До подібного компромісу після невдалої спроби відновити владу Романовичів у Галичі схилявся й Лешко Білий. Тому обидві сторони легко домовилися і в 1214 р. у Спіші укладено домовленість між Угорщиною та Польщею про розподіл галицької спадщини. Угоду скріпили шлюбом п'ятирічного сина Андрія II Калмана з трирічною донькою Лешка Білого Саломеєю, внучатою племінницею Романа Мстиславовича. Краківський князь мав отримати Перемишль та частину волинських прикордонних замків. Романовичам же з допомогою того ж Лешка повернули Володимир.

Володислав Кормильчич не зміг вчинити опору, боярська еліта поспішила до нового володаря. Калман їх повністю задовольняв, він був дитиною і вони сподівалися зайняти при його дворі ключові місця. За Калманом та Саломеєю стояли Угорщина й Польща, Романовичі сприйняли таку ситуацію, тож боярству не було жодного інтересу боронити князя Володислава. Він потрапив до угорського полону, але король оцінив його здібності і вирішив про всяк випадок притримати, щоби мати можливість використати при нагоді, хоча б і для тиску на тих боярських лідерів, які в обмін на зраду Володислава отримали місця при дворі Калмана. Тому колишній боярський князь, як встановив М. Волощук, спокійно жив в Угорщині як феодал середньої руки десь до 1232 р.¹⁴⁹, хоча дітописець Романовичів ствердив: "...и в том заточень оумре"¹⁵⁰.

Від імені Калмана було послано грамоти до папи Інокентія III із запевненнями, що населення Галицької землі прийме унію з Римом і вишле єпископів на собор¹⁵¹. Калмана короновано в Галичі у 1215 р. Король Андрій II забезпечив панування свого сина сильним гарнізоном. Така унікальна модель (утворення окремого Галицького королівства, король якого підпорядковувався королеві Угорщини) повністю влаштувала Арпадовичів¹⁵². Угорський король звернувся до папи з проханням, аби той уповноважив естергомського

¹⁴⁹ Волощук М. М. Володислав Кормильчич: угорське перебування... С. 20–21.

¹⁵⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 731.

¹⁵¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 116–117.

¹⁵² Волощук М. М. Венгерское присутствие в Галиции в 1214–1219 годах // Вопросы истории. 2005. № 12. С. 97–106.

архієпископа коронувати Калмана, домагаючись таким способом від папи підтвердження титулу галицького короля для сина¹⁵³.

Однак це легко було задекларувати, але нелегко реалізувати. Нові господарі Галича не зовсім адекватно сприйняли ситуацію. Зустрівшись з опозицією, вони звично вдалися до насильства. Дійшло до збройного повстання й Андрій II сам мусив силою забезпечити повернення сина. Лешко Білий отримав Перемишль і відразу ж зайняв Берестя, Угровеск, Верещин, Стовп і Комов.

Галицькі бояри, яких тепер очолив Судислав¹⁵⁴, звичайно, не були задоволені розчленуванням їхньої землі, а ще більше спробами накинути їм церковну унію. Намагаючись зміцнити становище короля Калмана та посилити угорську присутність в Галичі у 1215 р., Андрій II прислухався до них і відібрав від польського князя необачно переданий йому Перемишль. Це стало поштовхом для ліквідації Спішської угоди.

8. Мстислав Удатний. Лешко затаїв образу на свата і звернувся до ще одного спадкоємця, чий права до галицької спадщини були легітимними, але чий можливості не відповідали правам. Незначний торопецький князь з наймолодшої гілки смоленських Мономаховичів у 1205 р., звичайно, не міг мріяти подолати опір інших шукачів галицької спадщини. Тепер, після знамени-

¹⁵³ Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. Pest, 1857. T. 1. № 1; Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae... ex tabulariis vaticanis / Ed. A. Theiner. Romae, 1859. T. 1. Nr 65; Kodex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. G. Wenzel. Pest, 1864. T. 4. № 227; *Droba L.* Stosunki Leszka Białego... S. 463, 475; *Balzer O.* Skarbiec i Archiwum koronne w dobie przedjagiellońskiej. Kraków, 1917. S. 558; *Hóman B., Szeffü Gy.* Magyar történet. Budapest, 1935. T. 3. 31–40 old.

¹⁵⁴ В історичній літературі досі ще має місце ототожнення галицького боярина Судислава з сандомирським каштеляном Суліславом Бернатовичем: *Font M. II.* András király politikája és hadjárata // Századok. Évf. 125. 1991. 123 old; *Idem,* Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005. 200 old; *Харди Д.* Наследники Кієва између краљевске круне и татарског јарма: студија о државно-правном положају Галиче и Галичко-Волинске кнежевине до 1264 године. Нови Сад, 2002. С. 127. Однак глибший аналіз джерел це ототожнення спростовує: *Droba L.* Stosunki Leszka Białego... S. 390; *Labuda G.* Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza: proba rekonstrukcji. Poznań, 1983. S. 45; *Головко О. Б.* Корона Данила Галицького. С. 559. Набагато більше підстав вважати боярина Судислава вихідцем зі словацького нобілітету: *Волощук М. М.* До питання про етнічне... С. 127–145; *Його ж.* Судислав de genere Ludan. С. 257–273.

тої Липицької перемоги (20–21 квітня 1216 р.)¹⁵⁵, уже новгородський князь Мстислав Удатний був відомий усій Русі. У Києві сидів його двоюрідний брат Мстислав Романович зі смоленської династії. За таких обставин реальним видався розрахунок на перемогу. Зацікавленість була великою. Новгородське боярство багато чим нагадувало галицьке (воно міняло князів залежно від політичної кон'юнктури в Києві), тому новгородський престіл сприймався не інакше, як тимчасовим. А невеличке Торопецьке князівство не могло задовольняти такого діяльного князя як Мстислав Мстиславович Удатний.

З київською допомогою (овруцька дружина Володимира Рюриковича) Мстислав Удатний підійшов до Галича і під його стінами розгромив військо Калмана. Юний король із Судиславом (який в останній час готовий був звернутися до Данила Романовича) втекли до Угорщини, а Мстислав у серпні 1219 р. став галицьким князем¹⁵⁶. Права Мстислава Мстиславовича як внука Ярослава Осмомисла сумніву не підлягали. Вдова Романа та її оточення поспішили скріпити союз із новим галицьким князем шлюбом Данила Романовича з його донькою Анною¹⁵⁷. Друга фаза боротьби за галицьку спадщину завершилася.

Тепер Єфросинія з синами зосередили увагу на відвоюванні прикордонних земель, які захопив Лешко Білий. Княгиня та сини Данило і Василько підписали союз із литовськими князями "...же имена Литовських князеи се старѣшеи Живиньбоудь, Давьатъ, Довьспрункъ, брать его Мидогъ, брать Довьяловъ Виликаиль; а Жемотьскыи кня Ерьдивиль, Выкынтъ,а

¹⁵⁵ У Липицькій битві Мстислав Удатний з новгородським військом розгромив владимиро-суздальських і муромських князів. Це була одна з найбільших битв княжої доби. Про Мстислава Удатного див.: *Костомаров Н. И.* Князь Мстислав Удалой // *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей.* Т. 1. Москва, 1995. С. 82–101; *Бузескул В. П.* Князь торопецкий Мстислав Мстиславич // *Журнал Министерства народного просвещения.* 1885, Май. С. 221–269; 1886, июнь. С. 242–285; Июль. С. 188–220; *Эммаусский А. В.* Мстислав Удалой. Из истории Древнерусского государства накануне монголо-татарского завоевания. Киров, 1998; *Гарайда И.* Галицька політика угорських королів Бейлы III і Андрія II // *Зоря-Нојнал.* 1943. № 1–4. С. 159–168; *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna... С. 52–53; *Головко О. Б.* Політика королівства Угорщини щодо Південно-Західної Русі в першій половині XIII ст. // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* Вип. 15. Київ, 2006. С. 153–171; *Його ж.* Галицький період діяльності... С. 71–93; *Ejusdem.* Halicki okres działalności księcia Mściława Mściławowicza Udałego // *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym.* Toruń, 2008. Nr 11. S. 3–28.

¹⁵⁶ Новгородская первая летопись старшого и младшего извода / С предисловием и под. ред. А. Н. Насонова. Москва, Ленинград, 1950. С. 260–261.

¹⁵⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 732.

Роушковичевъ Кинтибоуть, Вонибоу, Боутовить, Вижѣикъ и сѣъ его Вишлии, Китении, пликосова, а се Боулевичи Вишимоу, егоже оуби Миндоготъ и женоу его поалъ и братью его побил Едивила, Спруодѣика, а се князи из Давотвы (Делтуви — Л. В.) Юдьки, Поукѣикъ, Бикши, Ликииикъ¹⁵⁸.

Цю інформація про союз з литовцями та їх участь у польсько-волинській війні вміщено після повідомлення про постриження вдови Романа. Зрозуміло, що це редакторська помилка. Переписуючи з тексту угоди, яка зберігалася у князівському архіві (запам'ятати, як і вигадати імена 19 литовських князів, що підписали угоду, було неможливо), літописець зазначив, що домовленість укладено з удовою Романа та її синами. Тобто, все відбувалося до прийняття чернецтва коли Єфросинія ще зберігала становище регентші.

Княгиня-вдова була активним політиком, але князь Данило вже змужнів і міг правити сам. Волинське боярство, зважаючи на молодість правителя і приклад галицьких сусідів, таке прагнення, зрозуміло, підтримувало. Княгиня-мати пішла в монастир, прийнявши чернецтво. Напевно, це був монастир святого Федора у Володимирі, де перебували також Феодора, донька Романа від першого шлюбу, а згодом і їх невістка Олена, вдова новгородського князя Романа Даниловича (див. далі).

Волинські автори Галицько-Волинського літопису подали блискучого полководця Мстислава Удатного недалекоим політиком. Але як галицький князь Мстислав Удатний діяв перш за все у власних інтересах. І ці інтереси не завжди співпадали з інтересами його зятя Данила Романовича. Для Мстислава Мстиславовича найважливіше було нормалізувати стосунки зі сусідами та знайти спільну мову з галицьким боярством, у чому йому повинен мав допомогти досвід контактів із боярством новгородським. Тому Мстислав відмовився допомагати зятеві проти Лешка Білого, мотивуючи свою позицію союзними зобов'язаннями.

Тоді волинські війська з допомогою литовців самі відібрали від поляків Берестя, Угровеск, Верещин, Стоп, Комов і все порубіжжя, відвоювання якого стало першим серйозним самостійним успіхом молодого Данила Романовича. Війна продовжилася й навесні 1220 р. польське військо вторглося на Побужжя. Воеводи волинського князя Гаврило Душилович, Семен Олуйович і Василько Гаврилович перемогли поляків у битві при річці Суха Дорогва. У ній загинув волинський боярин Клим Христинич. Поляків переслідували аж до Вепра. Водночас союзне литовське військо напало на польські землі:

¹⁵⁸ Там же. Стб. 735–736.

“Лахом же не престаюцимъ пакостащимъ и приведе на на Литвоу И воеваша Лахы и много оубиства створиша в нихъ”¹⁵⁹.

Незважаючи на те, що Мстислав Удатний не допомагав волинським князям, Лешко Білий, який терпів невдачі, запідозрив його у змові з Романовичами. Він звернувся до угорського короля: “не хочу части в Галичи но даи его зати моему”¹⁶⁰. Угорсько-польське військо підійшло до Перемишля. Перемишльський тисяцький Ярон втік перед ними. Судислав підняв бунт у Городку.

Данило Романович виступив на допомогу тестеві. Городок обложили галицько-волинські війська на чолі з тисяцьким Дмитром, воєводами Мирославом (“кормильцем” Данила і Романа) та Михалком Глібовичем. Угорсько-польське військо атакувало тисяцького Дмитра і здобуло перемогу. Відступаючих галичан і волинян переслідували до річки Щирка. У цій битві загинули Василь Молза, Михалко Скула та багато інших значних бояр. Відрубану голову Михалка Скули, з шії якого знято три золоті ланцюги, принесли юному галицькому королеві Калману¹⁶¹.

Тисяцький Дмитро відійшов до ріки Зубри, де стояло військо Мстислава Удатного (десь біля нинішнього с. Тростянець поблизу м. Миколаєва Львівської обл.)¹⁶². Галицький князь послав Данила Романовича та белзького князя Олександра Всеволодовича захищати Галич. Але белзький князь не пішов до міста. Його обороняла тільки дружина Данила Романовича. На Кривавому броді йому вдалося відкинути угорсько-польське військо короля Калмана і їх галицьких прихильників.

Тим часом угорський бан Фільній¹⁶³, який фактично керував угорсько-польським військом, розбив Мстислава Удатного біля Рогожина (тепер – село Рогізне Жидачівського р-ну Львівської обл.). Тоді Мстислав наказав зятеві покинути Галич. Відступ був дуже важким. Данило з тисяцьким Дмитром, воєводами Глібом Зеремійовичем і Мирославом залишили столицю. На підході до Товмача їх наздогнали прихильні до Калмана галичани на чолі з Володиславом Вітовичем. Битва тривала до темної ночі. Мужньо билися бояри Гліб Зеремійович та Семен Коднинський. У гущі битви був і князь Данило Рома-

¹⁵⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 736.

¹⁶⁰ Там же. Стб. 733.

¹⁶¹ Там же.

¹⁶² Див.: *Войтович Л.* Історія однієї стріли // Громада (Миколаїв). 2008. 4.04; 8.04.

¹⁶³ Радше Фейлні, від “felni” — “боятися”. Про цього угорського нобія див.: *Волощук М.* “Фила древле прегордѣи” / *Fila supruniensis*. Маловідомі сюжети з історії Галицької землі першої половини XIII століття // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. С. 189–196.

нович, вперше демонструючи свою відвагу і військову майстерність. У полон потрапив галицький боярин Янець. Вночі на марші галицьке військо на чолі з боярином Глібом Васильовичем знову атакувало волинян. Данило Романович з ар'єргардом виявився відрізаним. Йому на допомогу прийшли Гліб Судиславович, Гаврило Іворович і Переніжко. Далі волинське військо пройшло Онут і 25 жовтня 1220 р. дійшло до міста Плава, де нарешті вдалося роздобути їжу і перепочити. Після цього вони добралися до Кучелміна і переправилися через Дністер¹⁶⁴.

Мстислав Удатний вирушив набирати половецьку допомогу, а війська Лешка Білого і Фільня вторглися до Західної Волині. Белзький князь порозумівся з поляками і приєднався до них. Польський князь став біля Щекарева, не даючи волинянам прийти на допомогу Мстиславові Удатному. Через мазовецького князя Конрада волинські бояри нав'язали переговори з поляками. Коли ж Лешко спробував підступом заманити Данила, Конрад перешкодив братові.

Тим часом Мстислав Удатний повернувся з половецькою допомогою: він був зятем хана Котяна. 24 березня 1221 р. Мстислав Удатний з половцями поблизу Галича розгромили військо Фільня: "...бѣгающим же Оугромь и Лахом избьено бы ихъ множество и тать бѣ величавый Фила паробкомь Добрыниномь"¹⁶⁵. Найдовше оборонялися уторці, які укріпилися на даху Успенського собору, де були встановлені каменомети і засіли лучники. Але невдовзі, відрізані від води, вони мусили здатися. Полоненого короля Калмана відвезли до Торчеська. Боярин Судислав упав на коліна перед князем Мстиславом, був прощений і отримав важливе посадництво у Звенигороді. Відтоді щасливий суперник Володислава Кормильчича став наближеною особою Мстислава Удатного, користуючись значним впливом на політику галицького князя.

Постать і політична доля одного з лідерів галицького боярства — Судислава яскраво показує політичне обличчя галицького боярства, для якого найважливішою метою було поділити владу з князем. Попри явно недостатню увагу дослідників до галицького боярства¹⁶⁶, не можна не зауважити його

¹⁶⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 734–735.

¹⁶⁵ Там же. Стб. 737.

¹⁶⁶ Крайці праці див.: *Зубрицкий Д.* История... С. 53–54; *Петрушевич А. С.* Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галицком княжестве с половины XII – до конца XIII вв. // Галицкий исторический сборник. Вып. 2. Львов, 1854. С. 7–81; *Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Руси оть найдавейших времен до року 1453. Львов, 1863. С. 73; *Droba L.* Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego

Akademii Umiejętności. T. 13. Kraków, 1881. S. 361–429; *Бузескул В.* Князь Торопецький Мстислав Мстиславич // Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1886, июль. С. 199, 212; *Грушевський М.* [Сергієнко М.] Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Записки НТШ. Т. 1. Львів, 1892. С. 3–32; *Його ж.* Галицьке боярство XII–XIII вв. // Записки НТШ. Львів, 1897. Т. 20. С. 1–20; *Терлецький О.* Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II. Розвідка критично-історична // Записки НТШ. Львів, 1896. Т. 12. С. 1–26; *Кордуба М.* Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII століття // Записки НТШ. Львів, 1899. Т. 31–32. С. 1–42; *Його ж.* Західне пограниччє Галицької держави між Карпатами та долишнім Сяном // Записки НТШ. Львів, 1925. Т. 140. С. 159–245; *Линниченко І.* Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV в. Львів, 1899; *Włodarski B.* Polityka Ruska Leszka Białego // Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział II. T. 3, zeszyt 3. 1925. S. 1–84; *Ejusdem.* Polska i Ruś (1194–1340). Warszawa, 1966; *Wielkiewicz-Wawrzyńczykowa A.* Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. // Ateneum Wileński. R. 12. Wilno, 1937. S. 1–35; *Гарайда І.* Галицька політика... С. 119–176; *Гарданов В. К.* “Кормильство” в Древней Руси (К вопросу о пережитках родового строя в феодальной Руси IX–XIII вв.) // Советская этнография. 1959. № 6. С. 236–250; *Kristó Gy.* Oroszok az Árpád-kori Magyarországon // Acta Historica Szegediensis. Szeged, 1980. 57–65 old; *Ego же.* Русские в Венгрии в эпоху династии Арпадов // Славяноведение. 2001. № 2. С. 22–30; *Ego же.* Русские в Венгрии в эпоху династии Арпадов (пер. Б. Й. Желицки) // Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время. Памяти Владимира Павловича Шушарина. Сборник статей. Москва, 2004. С. 19–40; *Пашин С. С.* Галицкое боярство XII–XIII вв. // Вестник ЛГУ. Серия 2. 1985. Вып. 4. С. 15–20; *Беликова Т. В.* Княжеская власть в Галиче времен Ярослава Осмомысла // Вестник ЛГУ. Серия 2. 1985. Вып. 3. С. 81–89; *Grzesik R.* Książę węgierski żonaty z córką Mścisława Halickiego. Przyczynek do problemu czasu i miejsca powstania kroniki węgiersko-polskiej // Kwartalnik Historyczny. 1995. Zesz. 3–4. S. 30; *Ejusdem.* Polska Piastów i Węgrzy Arpadów we wzajemnej opinii (do 1320 roku). Warszawa, 2003; *Font M.* Przedstawiciele drobnej szlachty na pograniczu polsko-węgierskim w XIII wieku i losy ich rodzin // Cracovia. Polonia. Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej. Kraków, 1995. S. 427–439; *Ejusdem.* Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005; *Круп'якевич І.* Галицько-Волинське князівство; *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь; *Петрик А.* До історії боярських родин... С. 29–45; *Його ж.* До історії боярства... С. 105–117; *Його ж.* Ідеологія галицького боярства... С. 46–58; *Його ж.* Угорська партія... С. 181–193 (та ін.); *Головко О. Б.* Боярська “фронда... С. 52–59; *Його ж.* Корона Данила Галицького. С. 294–295 (та ін.); *Його ж.* Юго-Западна Русь в політике Венгрии в первой половине XIII в. // Rossica antiqua. 2010. Вып. 2. С. 113–139; *Мазур О.* Володислав Кормильчич... С. 118–129; *Його ж.* “Demetrius Detko...”... С. 19–20; *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna... С. 38,

визначальної ролі в боротьбі за спадщину Романовичів. Беручи активну участь у цій боротьбі, галицьке боярство відстоювало найперше своє право формувати політику князівства, ділячи владу з правлячим князем. І домінування угорської партії серед галицького боярства було зумовлено не бажанням служити Арпадам, а прихильністю до угорської моделі стосунків баронів з королем, яка вилася у Золоту буллу 1222 р., що її дарував Андрій II. 31 стаття булли дозволяла васалам збройний бунт проти сюзерена у разі порушення дарованих їм прав¹⁶⁷. З огляду галицької верхівки, правління короля Калмана було вигіднішим, ніж правління Романовича чи іншого Рюриковича, тому галицька еліта охоче йшла на співпрацю з Арпадами. Але щойно останні пробували обмежити вплив боярства, замінити його своїми міністеріалами, або ж нав'язати йому небажані політичні чи релігійні рішення, боярство відразу ж поверталася до Рюриковичів. А без підтримки галицького боярства і його лідерів угорці не мали найменших шансів утриматися в Галицькій землі, що й показав перебіг описаних подій.

Доля галицького угорського короля Калмана (*1208 – †11.04.1241) склалася трагічно. Звільнившись з полону, він зберіг королівський титул, був правителем Хорватії і Словенії, а може й Словаччини, тримаючи свій двір у Спіші, і героїчно загинув під час монгольської навали¹⁶⁸. Галицька королева Саломея (*1211/1212–†10.11.1268), яка дала обітницю дівочої чистоти, після смерті чо-

44, 57, 72 (etc.); Толочко А. О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве // *Ruthenica*. Київ, 2006. Т. 5. С. 252–255; Стефанович П. С. Отношения князя... С. 120–220; Йоґо ж. "Верность"... С. 72–82; Войтович Л. Галицько-Волинські етюди...; Jusupović A. Elity ziemi halickiej i włodzimierskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269). Studium prozopograficzne. Praca doktorska. Warszawa, 2010; Йоґо ж. Причинки до прозопографії... С. 88–104; Nagirnyj W. Polityka zagraniczna...

¹⁶⁷ Див.: *Codex diolomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. Buda, 1829. Т. 1. Р. 130–145; Хрестоматия по истории средних веков. Москва, 1963. Т. 2. С. 710–714; *The Laws of the medieval kingdom of Hungary*. Idyllwild, 1999. Т. 1 (1000–1301) / Ed. J. M. Bak, Gy. Bónis and J. R. Sweeney.

¹⁶⁸ Див.: Homza M. К niektorým vzťahom stredovekého Spiša a Malopoľska v rokoch 1241–1270 // *K stredovekým dejinám Spiša* / Ed. M. Števík. Stara Lubovňa, 2003. S. 65–82; *Ejusdem*. Ku genéze spišských kopijníkov // *Historický zborník*. 2006. Č. 1–2. S. 13–35; *Ejusdem*. K vzniku stredovekej hranice Uhorska na Spiši a k historiografii vzťahov // *Historický zborník*. 1988. V. 8. S. 13–33; *Ejusdem*. O počiatkoch vzťahov Spiša a Malopoľska // *Zborník filozodickej fakulty Univerzity Komenského. Historica*. Bratislava, 1996. Roč. 43. S. 157–171; *Ejusdem*. Pokus o rekonštrukciu najstarších politických dejín Spiša // *Z minulosti Spiša. Ročenka spišského dejepisného spolku v Levoči* / Zostavil I. Chalupický. Ročník 5–6. Levoča, 1999. S. 7–32; Homza M., Sroka S. *St. Študie z dejin stredovekeho Spiša*. Kraków, 1998.

ловіка, що допоміг їй у дотриманні цієї обітниці, заснувала монастир у Завихості, де й померла, а пізніше була канонізована. Вірогідно, вона відмолювала гріх свого батька за вбивство Романа Мстиславовича поблизу Завихоста. Сам Лешко Білий так само був підступно вбитий 27 листопада 1227 р.

Після перемоги Мстислава Удатного краківський князь Лешко Білий виступив ініціатором переговорів, виславши до Данила Романовича своїх мужів Держислава Абрамовича та Флоріана Войцеховича. З волинської сторони переговори вів тисяцький Дем'ян¹⁶⁹. Правдоподібно, однією з умов цього миру стала відмова поляків від підтримки белзького князя Олександра Всеволодовича. Відразу після укладення миру у 1222 р. волинські війська здобули Червен та Белз. Олександра Всеволодовича врятувало тільки втручання Мстислава Удатного.

Успіхи Данила Романовича не могли не турбувати його тестя. Зять явно підпорядковував усю Волинь і готувався повернути собі спадщину батька. Поки не було синів у Мстислава Удатного, Данило Романович виступав як легітимний спадкоємець тестя, тому й виконував усі його вимоги як звичайний васал. Останнє не могло не хвилювати галицьке боярство та його лідера Судислава. Романовичі з їх програмою візантійської моделі влади були в Галичі небажаними. Уступка угорському нобілітету у вигляді Золотої булли, безперечно, підштовхнула Судислава. Радники Мстислава Удатного почали працювати над зближенням князя з Угорщиною. Мстислав досягнув нарешті згоди з верхівкою боярства, він перебував на вершині слави й домовленість з Угорщиною його повністю влаштувала. Угоду скріплено шлюбом його доньки з молодшим сином Андрія II — герцогом Андрієм. Ватиканські документи свідчать, що галицький князь пообіцяв віддати зятеві Галич¹⁷⁰.

9. Князь володимирський. Заходи з відновлення цілісності Волинської землі, природно, не могли не поєднуватися із зусиллями зі зміцнення столичного Володимира. Проте пізніший холмський княжий літопис, зосереджуючи увагу на актуальній холмській історії, закономірно, менше переймався давнішим Володимиром. Він звично викладає винятково розвиток бурхливих політичних подій та зміни стосунків між поодинокими правителями, фактично немов обходячи увагою присутність князя у самій столиці. На сторінках літопису вдається віднайти тільки розрізнені поодинокі натяки на ситуацію у тогочасному місті. Окремі міркування щодо неї здатні підказати також ретроспективний аналіз пізніших фактів та подій. Своєрідним підсумком практично невідомої нам активності молодого князя у Володимирі

¹⁶⁹ Ипатъевская летопись. Стб. 739.

¹⁷⁰ Vetera Monumenta Poloniae... Nr 65.

рі сприймається визнання, вкладене до уст угорського короля Андрія, коли той у 1229 р. зі своїм військом підійшов до столиці під час одного з епізодів боротьби за “галицьку спадщину”. За словами літописця, “...пришедшоу же емоу Володимерю . дивившоуса емоу рекъшоу . ѿко така гра¹⁷¹ . не избрѣтохъ ни в Нѣмѣчкыхъ странахъ . тако соущоу вроужьникомъ стоащимъ на немь . блистахоуса щити и вроужници подобни солнцю...”¹⁷¹. Як можна здогадуватися на підставі самої вимови зацитованого тексту, враження, найправдоподібніше, повинно було стосуватися насамперед міських укріплень. Принаймні логічно акурат вони мали б стати головним об’єктом, здатним викликати таку своєрідну реакцію обізнаного з німецькою Європою угорського короля. Скромним, проте істотним за вимовою доповненням цього переказу сприймається літописне повідомлення під 1261 р. про роздуми князя Василька, що на вимогу монгольського полководця Бурундая “...не мощно бы¹⁷² розметати вборзѣ его величествомъ” (укріплення Володимира тоді спалено)¹⁷². Від загибелі 1205 р. князя Романа Мстиславовича на 1229 р. минуло вже чверть століття й укріплення столичного міста, безперечно, мусли відновлювати. Тим більше їх стан на кінець 1250-х років сприймається результатом також якихось не відомих нам у конкретних виявах зусиль на відповідному напрямі князя Данила Романовича. Хоча в самій основі тогочасні стіни володимирського замку та міста мали, очевидно, походити ще з часів князя Романа Мстиславовича. Правда, безпосередніх вказівок щодо цього літопис не зберіг, проте заходи зі зміцнення обороноздатності столиці за умов майже безперервних військових конфліктів цілком закономірні й сумніву не підлягають¹⁷³.

Окрім того, зусилля молодого князя в оборонному будівництві засвідчує поява за його часів на східній окраїні тодішнього Володимирського князівства Данилово. Про нього з відповідного часу відомо тільки те, що сам Бату у 1241 р. “...видивъ же Креманѣць и градъ Даниловъ . ѿко не возможно прияти емоу . и ѿиде”¹⁷⁴. Найменування Данилово, найправдоподібніше, виводиться від імені його засновника й здатне вказати на закладення укріплення за часів князя Данила Романовича. Воно відповідно перегукується з дещо молодшим Львовом, названим на честь спадкоємця престолу. Перебудова Крем’янця та спорудження зазначеного нового оборонного пункту у його найближчій околиці сприймаються серед заходів зі зміцнення східних рубежів володінь кня-

¹⁷¹ Ипатьевская летопись. Стб. 765.

¹⁷² Там же. Стб. 850.

¹⁷³ Однак проведені дотепер дослідження укріплень Володимира не дали докладнішого уявлення про їх характер та етапи перебудови: *Терський С. Княже місто Володимир*. Львів, 2010. С. 69.

¹⁷⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 786.

зя у першій половині — середині 1220-х років на тлі активних зусиль зі “збирання” волинської спадщини батька. Можливо навіть, Данилів не був одним, бо в 1259 (у літопису під 1261) р. на вимогу Бурундая довелося знищити укріплення не тільки Данилова, а й розташованого поряд з ним Стожка¹⁷⁵. Прикметною особливістю усіх трьох оборонних пунктів Крем’яниччини є їх закладення на пагорбах зі стрімко піднесеними схилами, які немало ускладнювали доступ до самих укріплень. Ця природна властивість терену істотно посилювала обороноздатність, що показали події монгольського нашествия, коли названі волинські фортеці, як і Холм, не були захоплені. Як можна здогадуватися, не останню роль при цьому повинна була відіграти саме природна труднодоступність підходів до них.

Водночас заснування Данилова дає усе ще недооцінений у дотеперішніх студіях найраніший приклад закладення нових міських поселень з ініціативи князя Данила Романовича. Як переконує приклад Данилова, відповідний напрям діяльності започатковано ще, мабуть, у першій половині 1220-х років — за часів найбільшої активності князя на терені Володимира. Досі цей вияв княжих зусиль сприймався винятково явищем щойно наступного історичного періоду, співвіднесеного насамперед із заснуванням Холма¹⁷⁶. При цьому звично не бралось до уваги не тільки зовсім невідоме під відповідним оглядом початкове володимирське княжіння. Виявлялося не зауваженим також очевидне таке саме навантаження, притаманне мало засвідченому джерелами й через це ніби “не зовсім присутньому” в дотеперішньому сприйнятті історичного процесу короткому угровському епізоду, де в контексті давнішої місцевої історії містобудівельну активність, найвиразніше, немало доводилося розпочинати заново. Так фактично виявлявся поза увагою той своєрідний доволі протяжний “шлях до Холма”, який обіймав принаймні два десятиліття та під відповідним оглядом попереджував найважливіший період зусиль князя на зазначеному напрямі, готуючи його підстави й, насамперед, розбудовуючи внутрішні можливості.

Провадження таких робіт, закономірно, передбачало наявність необхідних кадрів майстрів. Пізніша літописна згадка під 1276 р. про “хитрого мужа Олексу” — будівничого міст, який перебував на службі в молодшого брата князя Данила — князя Василька Романовича й від нього перейшов до князя Володимира Васильковича¹⁷⁷, вказує на звичну присутність серед зайнятих на

¹⁷⁵ Там же. Стб. 849.

¹⁷⁶ Див., наприклад, новіший огляд відповідного напрямку активності князя, у якому автор так і розпочинає її щойно від 1230-х років: *Петрик В.* Містобудівельна діяльність Данила Галицького // *Король Данило Романович...* С. 120.

¹⁷⁷ *Ипатьевская летопись.* Стб. 876.

княжу потребу численних ремісників різних спеціальностей також і фахівців, покликаних забезпечити організацію й ведення усього комплексу будівельних робіт. Оскільки центром тодішніх володінь князя Данила, як і водночас найбільшим їх містом, був Володимир, необхідні кадри логічно випадало би локалізувати найперше в ньому. Хоча водночас само явище, закономірно, не випадало би “замикати в стінах Володимира”.

Відсутність прямих літописних переказів та актуальний стан осмислення відповідного комплексу відомостей, закономірно, унеможливають докладніший аналіз будівництва часів князя Данила Романовича на терені його першої столиці. На нинішньому етапі досліджень не завжди виручає й незамінна за таких обставин археологія, оскільки, як уже зазначено на прикладі міських укріплень, вона поки пропонує винятково надто загальні описи у поєднанні з надто широкими датуваннями.

Однак при цьому, звичайно, не завжди належно враховуються суміжні дані. Так, наприклад, Святослав Терський у новішому підсумковому огляді історії Володимира в археологічному аспекті прийняв спорудження у другій половині XIII ст. ротонди архангела Михаїла¹⁷⁸, хоча контекст літописного повідомлення про поховання у ній 1268 р. литовського князя Войшелка¹⁷⁹ цілком виразно вказує на її зведення щонайпізніше в другій третині століття. За відомостями з історії міста вірогідну дату вдається доволі істотно звузити. Навряд чи монументальну споруду однієї з найбільших українських ротонд мали зводити акурат незадовго до першої літописної згадки про неї. Ситуація у Володимирі 1260-х років, як і тогочасній Галицько-Волинській державі загалом, для такого будівництва видається далеко не найсприятливішою. Отже, ротонда, радше, повинна бути старшою. Активний розвиток мурованого й, зокрема, храмового будівництва в Холмі упродовж 1240-х років міг би підказати можливість її паралельної появи. Хоча в самому Холмі ротонди не відомі й про якісь заходи князя Василька в церковному будівництві на ґрунті Володимира відомостей теж немає. Водночас історично-архітектурні студії здатні вказати на вірогідну можливість давнішого походження ротонди, оскільки її планово-просторова структура попереджує розпланування каплиці на вер-

¹⁷⁸ Терський С. Княже місто Володимир. С. 92.

¹⁷⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 868. Після цього ротонда знову згадана тільки в 1502 р.: *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. Т. 1 (1366–1506). Lwów, 1887. S. 147. Вона перестала існувати щойно у XVIII ст., принаймні засвідчена як діюча церква ще під 1715 р.: *Скочиляс І. Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. (За матеріалами Володимирського собору 1715 р.)*. Львів, 2008. С. 55.

ньому ярусі вежі в Стовпі поблизу Холма¹⁸⁰. Щобільше, архітектурне дослідження Михайлівської ротонди привело до висновку, що саме вона повинна була започаткувати ряд волинських ротонд як найстарша серед них¹⁸¹. Хоча конкретні дати їх спорудження не відомі, знані обставини князювання Данила Романовича у Володимирі, як видається, вказують достатньо вузькі часові межі спорудження Михайлівської ротонди. Мало би йтися навіть конкретно насамперед про 1220-ті роки, оскільки надалі головні інтереси князя послідовно концентрувалися уже найперше поза його першою столицею. Окреслений у такий спосіб вірогідний час появи володимирської ротонди виявляється, до того ж, ще й важливим свідченням на користь поширення за часів володимирського правління на місцевому ґрунті мурованого церковного будівництва. На підтвердження такого висновку, як побачимо далі, можна навести й інші докази аналогічного походження, здатні вказати на активніший розвиток цього напрямку тогочасної володимирської традиції.

Поява з ініціативи та заходами князя у Володимирі в 1220-х роках ротонди архангела Михаїла закономірно підказує необхідність пошуку інших вірогідних слідів шанування архистратига небесного воїнства у княжому середовищі. Літопис фіксує декілька вказівок на звернення Данила Романовича до архангела. Найважливішим з них є молитва саме у Видубицькому Михайлівському монастирі перед поїздкою до Орди восени 1245 р., де, за словами літописця, князь “падь пре^а архистратигомъ . Михаиломъ”¹⁸², тобто — випадок здогадуватися — храмовою іконою монастирської соборної церкви. Не випадково, звичайно, образ архангела серед “дивоу подобны... чюдны^а... иконъ” відзначено також у княжій церкві святого Іоана Златоуста в Холмі¹⁸³. З огляду на патрональний характер храму в ансамблі резиденції, це теж провадить до висновку про вірогідність особливого шанування небесного архистратига. Тому відзначена холмська ікона також надається для використання як додаткове посереднє підтвердження імовірності появи володимирської

¹⁸⁰ Дуба Ю. Архітектура ротонди “св. Михаїла Великого” у Володимирі // Пам’ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник. Луцьк, 2002. Вип. 9: Матеріали IX Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. С. 60; *Його* ж. Каплиця на вежі в Стовпі та її волинські аналоги // Do piękną nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego. Chełm, 2003. Т. 1: Referaty. С. 41, 43; *Його* ж. Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть. Львів, 2005. С. 41.

¹⁸¹ *Його* ж. Каплиця на вежі... С. 41, 43.

¹⁸² Ипатьевская летопись. Стб. 806.

¹⁸³ Там же. Стб. 844.

ротонди значно раніше. Молитовне звернення князя до архангела літопис фіксує під 1231 р.¹⁸⁴ Попереднього року під час походу угорського короля Бели IV на Галич, за словами літописця, “посла на ны Бъ арханґла Михаила . створити хлаби нбѣныа”¹⁸⁵. Сукупність усіх цих фактів здатна підказати вірогідний стосунок князя до архангела як покровителя й при цьому також посередньо підтвердити ймовірність появи у вказаний час на терені столичного Володимира посвяченого архангелові Михаїлові храму. Водночас таке припущення узгоджується з вірогідним, як переконують новіші дослідження (див. далі), дещо молодшим за часом мурованим будівництвом на території новозакладеної новішої резиденції в Угровську. Угровський “будівельний епізод” закономірно мав би продовжити давнішу володимирську традицію й попередити наступну після неї холмську.

До важливих, не зауважених досі аспектів володимирської історії часів князя Данила Романовича та тогочасного місцевого церковного будівництва належить також функціонування мало присутнього в дотеперішній літературі, а в контексті володимирського правління князя досі практично навіть не зауваженого тутешнього жіночого монастиря святого Федора. До нього повертає увагу проблема постриження і місця перебування матері князя — візантійської принцеси, що її найновіші дослідження, як уже зазначалося, ототожнили з Єфросинією, у схимі Анною, донькою візантійського імператора Ісаака II Ангела. Водночас, правдоподібно, йдеться і про монастир, у якому перебувала й зведена сестра князя Данила — Феодора¹⁸⁶, а також відзначена під 1288 р. при описі оплакування князя Володимира Васильковича “княгини Шлена черничи”, вдова князя Романа Даниловича¹⁸⁷. З наведеного зіставлення княгинь-черниць логічно зробити висновок про функціонування монастиря упродовж всього століття та підкреслену увагу до нього членів княжої родини. Цілком логічно припустити, що саме цей володимирський монастир мав на увазі князь Володимир Василькович, коли перед смертю згадав, що його дружина “уже восхочет в черничѣ поити поидеть”¹⁸⁸. На такому тлі спорудження заходами князя Мстислава Даниловича каплиці над могилою похованої в ньому бабусі сприймається безперечним виявом відповідної родинної традиції Романовичів.

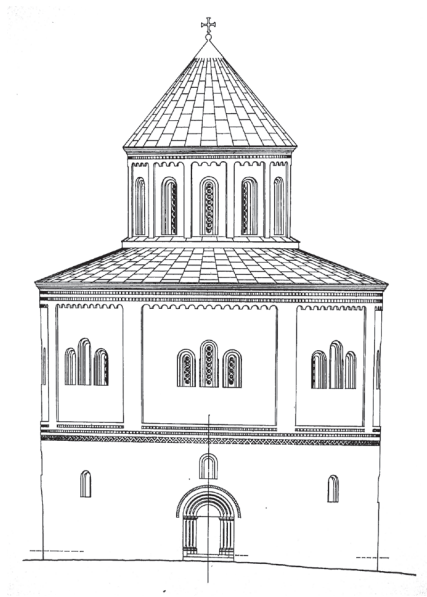
¹⁸⁴ Там же. Стб. 764.

¹⁸⁵ Там же.

¹⁸⁶ *Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 57.*

¹⁸⁷ *Ипатьевская летопись. Стб. 919.*

¹⁸⁸ Там же. Стб. 904.

Ротонда архангела Михаїла у Володимирі. Реконструкція Ю. Діби

Пропагована останнім часом версія нібито призначеним для княгині-вдови монастирем мала бути вежа з каплицею у Стовпі поблизу Холма¹⁸⁹ при докладнішому розгляді виявляється неприйнятною¹⁹⁰. На думку Д. Домбровського, якому матеріали новіших українських архітектурних досліджень каплиці не були відомі, “монастир” міг бути споруджений для княгині-вдови нібито навіть уже від 1217–1220-х років¹⁹¹, хоча само постриження зафіксоване літописною згадкою, яка звично співвідноситься щойно з 1219 р. При цьо-

¹⁸⁹ Найдокладніше її виклав: *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu // Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005 / Pod redakcją Andrzeja Buko. Warszawa, 2009. S. 57–59.*

¹⁹⁰ Докладніше див.: *Александрович В. Здобутки і прорахунки найновіших студій над вежею у селі Стовп (Стоп'є) поблизу Холма [Рец. на кн.:] Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005 / Pod redakcją Andrzeja Buko. — Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN; Instytut Archeologii UW, 2009. — 375 s. // Княжа доба: історія і культура. Вип. 4. Львів, 2011. С. 291–295.*

¹⁹¹ *Dąbrowski D. Źródła pisane... — S. 57. Під його впливом вірогідність спорудження вежі, призначеної на монастир для княгині-вдови, між 1220–1246–1247 рр. прийняв: Майоров А. В. Дочь византийского императора... С. 90; Його ж. Галицько-во-*

му водночас не відкидається можливість і ще ранішого походження самого архітектурного ансамблю в селі Стопв¹⁹². На заваді такому припущенню не стало навіть те, що перед ствердженою у літописному переказі активністю князя Данила Романовича на місцевому ґрунті щойно від 1230-х років відповідні терени були далекою окраїною Володимирського князівства і внаслідок цього — неминуче периферією інтересів його правителів. Це, безперечно, унеможливує якусь значнішу активність на місцевому ґрунті не лише князя Романа Мстиславовича, а й навіть Данила Романовича перед його закріпленням у Холмі тільки з-перед кінця 1230-х років. Так само винятково на гіпотезах заснована інтерпретація Терези Родзінської-Хоронжи, схильної допускати можливість раннього датування початкової фази вежі, цілком здогадно співвіднесеної з часами ще князя Романа Мстиславовича¹⁹³. При цьому авторка визнала пізніше й новіше, щонайраніше з кінця XIII ст., походження самої каплиці на верхньому поверсі¹⁹⁴, в такий спосіб принципово заперечивши версію про монастир для княгині-вдови. До того ж, раннє датування вежі вочевидь ставить не зауважене в колі його прихильників віднесення початків мурованого оборонного будівництва у регіоні ще до часів Романа Мстиславовича, для чого так само немає ніяких підстав. Анджей Буко теж схильний дошукуватися у вежі навіть “jakiejś dynastycznej (?) budowli” ще самого князя Романа Мстиславовича¹⁹⁵. Хоча на таку роль вона не може претендувати навіть з огляду на достатньо скромний власний характер, не кажучи про відзначену не інакше як периферійність відповідного терену для інтересів князя. Водночас, на думку археолога, “najbardziej godną uwagi należy uznać hipotezę, sformułowaną przez D. Dąbrowskiego, iż osoba, dla której przebudowano wieżę, była matką księcia Daniela”¹⁹⁶. Проте найновіші інтерпретації польських дослідників¹⁹⁷ пропонують тільки нічим реально не підкріплені винятково ши-

линський князь... Т. 2. С. 353–354, 410–411; *Его же*. Русь, Византия и Западная Европа. С. 307–310, 360–361.

¹⁹² Dąbrowski D. Źródła pisane... S. 57.

¹⁹³ Rodzińska-Chorąży T. Wieża w Stołpiu w kontekście materiału porównawczego // *Zespół wieżowy*... S. 256.

¹⁹⁴ *Ibidem*. S. 259.

¹⁹⁵ Buko A. Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle wyników najnowszych badań // *Zespół wieżowy*. S. 327.

¹⁹⁶ *Ibidem*. S. 333–334.

¹⁹⁷ Див.: Buko A. Na pograniczu kultur i ideologii: zespół wieżowy w Stołpiu na ziemi Chełmskiej // *Ruthenica*. Т. 6. Київ, 2007. С. 189–206; *Ejusdem*. Stołpie. Tajemnica kamiennej wieży. Warszawa, 2009; *Его же*. Некоторые проблемы археологии и истории средневековых Холма и Столпы в свете новых исследований // *Записки Ин-*

Стовп. Вежа. Сучасний вид. Світлина В. Петрика

рокі “здогади”, які виходять поза межі прийнятеного в науковому дослідженні¹⁹⁸.

Автори цієї версії не звернули уваги на те, що гаданий “монастир” — виявляється — не мав... головного, незмінного й обов’язкового об’єкту монастирського ансамблю — церкви. Принаймні новіші докладні пошуки польських археологів слідів такої, як і, зрештою, доказів сакрального використання ансамблю загалом, не виявили¹⁹⁹. А. Буко та Т. Родзінська-Хоронжи навели приклади каплиць у вежах при монастирях²⁰⁰, проте цілковито проігнорували незмінну наявність у всіх залучених випадках також окремих монастирських храмів! Зрештою, у всіх наведених об’єктах вежі незмінно виступають елементами укріплень монастирських комплексів, чого стовпівські залишки

ститута истории материальной культуры РАН. 2009. № 4. С. 199–221; *Ejusdem*. Byzantine cultural enclave in Central Europe? S. 233–250.

¹⁹⁸ Александрович В. Здобутки... С. 294–295.

¹⁹⁹ Див.: Zespół wieżowy. S. 119–135. Увагу до цього привернуто: Александрович В. Здобутки... С. 294.

²⁰⁰ Buko A. Zespół wieżowy... S. 328; Rodzińska-Chorąży T. Wieża w Stołpiu... S. 248–255.

не пропонують. Намагання побачити монастирську церкву цього ансамблю в храмі нинішнього Подгужа²⁰¹, розташованому за півтора кілометра від самого “монастиря”, коментарів, звичайно не потребують. Як зазначалося, пропонувані інтерпретації трактують каплицю на верхньому поверсі вежі також вторинною й закладають навіть значно новіше — щодо часів княгині-вдови — вторинне походження цього сакрального об’єкту. Докладніший розгляд “зі сторони” версії про монастир для “княгині Романової” у комплексі споруд, самотнім залишком якого є вежа в Стовпі, переконує, що ця пропозиція не заснована на переконливій аргументації й виявляється вдуманою.

Отже, повертаючись до вихідної проблеми монастиря “княгині Романової”, випадало би все-таки визнати, що монастирем, у якому прийняла постриг вдова князя Романа Мстиславовича і в якому вона проживала, мав бути “не побачений зовсім” досі при розгляді відповідної проблеми знаний археологічно засвідчений жіночий Федорівський монастир на околиці Володимира²⁰². Це, зокрема, підтверджують також окремі новіші факти історії міста й княжої родини (див. далі). Саме в ньому княгиня-монахиня мала бути похована і власне його — випадає здогадуватися — повинна також стосуватися літописна вказівка 1291 р.: “Того^ѣ лѣтѣ . Мьстиславоу князю вѣложи емоу Бѣ . во срѣце мьсль блгоу созда гробницу каменюу . надѣ гробомѣ . бабы своеи Романовои . в монастырѣ . въ стго . : И свѣца ю во има правѣдникоу Акима и Аньны . и слоужбоу в неи створи”²⁰³. Ім’я святого патрона вказаного тут

²⁰¹ Dąbrowski D. Źródła pisane... S. 35, 55. Втім, у першому випадку автор пропонує очевидно неприйнятне трактування звороту документу. “...от святого Спаса от Столпа...” у нього має означати “від церкви Спаса у вежі”, хоча насправді може йтися тільки про Спаську церкву в місцевості Стовп: *Александрович В.* Здобутки... С. 291.

²⁰² Таку версію у короткому викладі запропоновано: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... С. 57. Пор.: *Його ж.* Здобутки... С. 295. Як монастир “очевидно, для поховання жінок з князівської родини, які померли монахинями (sic!)”, його побіжно задає: *Терський С.* Княже місто Володимир. С. 125. У джерелах монастир відзначений тільки знаними посередніми літописними вказівками, які стосуються матері та сестри князя Данила Романовича (див. далі). Без викладу докладнішої аргументації монастирський храм загально датовано XII – початком XIII ст.: *Каргер М. К.* Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире Вольнском // Ученые записки Ленинградского государственного университета. № 252 (Серия исторических наук, вып. 29: История искусства). Ленинград, 1958. С. 13.

²⁰³ *Ипатьевская летопись.* Стб. 937–938. Д. Домбровский при цій нагоді ствердив: “Została pochowana w nieznanego wezwania monasterze, zapewne we Włodzimierzu Wołyńskim”. Див.: *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... S. 44.

монастиря, як це нерідко спостерігається у збережених списках літопису за різних обставин, при цьому виявилось опущеним²⁰⁴. Очевидно, згодом монастир занепав, а його соборна церква стала парафіяльною і як така фігурує у документах від 1547 р.²⁰⁵ й функціонувала до остаточного занепаду в 1815 р.²⁰⁶ Про надгробну каплицю пізніших відомостей немає, як і про співвідношення з нею фіксованої перед кінцем XV ст. церкви того ж посвячення на території Володимирського замку²⁰⁷. Однак, з огляду на літописне повідомлення про спорудження гробниці в монастирі, пошуки надгробного храму “княгині Романової” на терені замку, до яких уже докладено зусиль, проте без будь-яких результатів²⁰⁸, цілком очевидно засновані на непорозумінні.

Важливим додатковим аргументом на користь володимирського розташування монастиря сприймається літописна згадка, правда, так само не зовсім виразна, про ікони “Спса . прѣтоє Бѣѣ иже емоу (князеві Данилові — В. А.) сестра Федора и вда из монастыра Федора”²⁰⁹. Давніша література згідно вбачала в ньому київський Федорівський монастир і щойно останнім

²⁰⁴ Звичайно, ніяк не можна погодитися з Антоном Генсьорським, який ствердив нібито автор відповідної частини літопису — безперечний сучасник спорудження храму — не знав, у якому саме монастирі поховано княгиню-черницю й де саме внук спорудив церкву над її могилою: *Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редактори. Київ, 1958. С. 30. У новітній літературі цей висновок повторив: *Толочко О.* Як звали другу дружину Романа Мстиславича Холма // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 13. С. 100.

²⁰⁵ *Геодорович Н. И.* Город Владимир Волынской губернии в связи с историей волынской иерархии. Исторический очерк. Почаев, 1893. С. 132.

²⁰⁶ *Дверницкий Е. И.* Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. Киев, 1889. С. 44–45. Новіше коротке зіставлення відомостей про церкву див.: *Петровиц В.* Православні та греко-католицькі церкви Володимира-Волинського XV–XVII ст. // *Do рієкна...* S. 105, 107.

²⁰⁷ Архив Юго-Западной России. Киев, 1889. Ч. 1, т. 6. С. 13; *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.* Lwów, 1890. Т. 4. S. 563. Зрештою, цей переказ теж приховує певну не зауважену загадку, оскільки знані від 1545 р. люстрації замку церкви в ньому не згадують: *Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував Володимир Кравченко.* Київ, 2005. С. 97–115.

²⁰⁸ *Малевская М. В., Шолохова Е. В.* Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском // *Археологические открытия 1975.* Москва, 1976. С. 355; *Їх же.* Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волынском // *Археологические открытия 1982.* Москва, 1984. С. 291. Пор.: *Терський С.* Княже місто Володимир. С. 71–72.

²⁰⁹ *Ипатьевская летопись.* Стб. 844.

часом логічно постало питання, що могла робити князівна в цьому чоловічому монастирі²¹⁰. Олексій Толочко, відкликаючись до тексту в списку літопису князів Острозьких (Хлебніковському), де вказівка про монастир відсутня взагалі, зінтерпретував переказ як помилку переписувача Іпатіївського списку. На думку київського історика, копіїст нібито мав двічі відтворити ім'я Феодори, повторно ще й буцімто поспішно “перемінивши” водночас слово “сестра” на “монастиря”²¹¹. Надуманість запропонованого пояснення не потребує додаткових ширших доказів: правомірності переваги версії викладу новішого переписувача списку князів Острозьких ніщо, звичайно, не доводить. Тому випадає, все-таки, визнати автентичний характер відповідного місця Іпатіївського кодексу та згадку в ньому про жіночий монастир святого Федора, який належить ідентифікувати зі знаним монастирем у Володимирі. За таких обставин ікони, які князь отримав для замкової церкви в Холмі від сестри з монастиря, здатні сприйматися доказом їх вірогідного виконання власне в місцевому, володимирському середовищі²¹². Це одинока — хоча й тільки посередня — вказівка на можливість розвитку релігійного малярства на володимирському ґрунті, імовірність чого логічно підтверджує, зрештою, статус міста як єпископської столиці.

Археологічні дослідження показали, що монастирський соборний храм у Володимирі, окрім чотирьох підкупольних стовпів, мав також ще й два менших перед вівтарем²¹³. Ця своєрідна прикмета здатна привернути увагу через стверджену в тексті літопису паралель такому влаштуванню передівтарного простору у холмській замковій церкві святого Іоана Златоуста, тамтешньому соборі Богородиці й, можливо, ще також, — церкві святих Кузьми і Дем'яна (див. далі). Очевидна відповідність менше поширеної у мистецькій практиці

²¹⁰ Александрович В. Мистецькі сюжети. С. 56 (обережніше висловлювання з цього приводу — про непереконливість перебування князівни в київському монастирі див.: Його ж Мистецтво Холма. С. 143); Толочко А. О судьбе Федоровского монастыря в Киеве в послемонгольское время // Ruthenica. Т. 8. Київ, 2009. С. 224. Виходячи з чоловічого статусу монастиря, київський історик, все ж, залишившись при “київській прописці” обителі, “полагодив” ситуацію у наступний спосіб: “Скорее всего, Феодора была монахиней в одном из женских монастырей Киева” (там само).

²¹¹ Толочко А. О судьбе... С. 224–225.

²¹² Александрович В. Мистецтво Холма... С. 143–144; Його ж. Мистецькі сюжети... С. 57.

²¹³ Каргер М. К. Вновь открытые пам'ятники... Рис. 5. С. 17.

старокиївського кола конструктивної особливості²¹⁴ сприймається вимовним доказом вірогідного володимирського найближчого родоводу однієї з важливих прикмет церковної архітектури “останньої столиці” князя Данила Романовича. Вона виявляється своєрідною паралеллю і до відзначеного за матеріалами історично-архітектурних досліджень раннього володимирського родоводу пізніших волинських ротонд. Водночас у ній випадає вбачати ще одне підтвердження досить правдоподібних володимирських коренів архітектурної традиції Холма загалом, що найвиразніше доводить насамперед відзначені очевидні “володимирські джерела” холмської історії загалом.

Запропоновані висновки щодо соборної церкви Федорівського монастиря та її значення попередниці церковного будівництва Холма в його найважливіших храмах заново ставлять питання про походження самого взірцевого володимирського храму. Єдине побіжно запропоноване в літературі згадане датування, яке відносить його до широкого проміжку часу, що мав би охоплювати XII – початок XIII ст., безперечно, неприйнятне насамперед з огляду на очевидне ігнорування знаних реалій володимирської історії. Немає ніяких відомостей про функціонування у Володимирі жіночого монастиря перед початком XIII ст. Тоді логічно було б визнати спорудження Федорівської обителі власне для “княгині Романової”. Такий висновок цілком узгоджується з даними архітектурного аналізу монастирського храму, який на підставі літописної згадки під 1219 р. про постриження княгині-вдови випадало би датувати близько цього часу, або ж не набагато пізніше. Завдяки такому умовиводові володимирське церковне будівництво часів князя Данила Романовича отримує одинокий — випадає гадати — (поряд із запропонованим віднесенням теж до 1220-х років місцевої ротонди архангела Михаїла) можливий нині надійний часовий пункт відліку. Він здатний стати основою майбутньої систематизації археологічних матеріалів як єдиного доступного джерела ширших відомостей про цю досі практично не зауважену важливу сторону тогочасної традиції першої столиці князя Данила Романовича. Видається очевидним, що будівельна активність князя на терені столиці не мала

²¹⁴ У старокиївській традиції відзначена конструктивна особливість виступає починаючи від Спаського собору в Чернігові, згідно з літописом, закладеного не пізніше 1036 р.: *Асеев Ю. С. Архітектура Київської Русі X – початку XII століття // Історія українського мистецтва: У 6 т. Київ, 1966. Т. 1: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. Л. 121. С. 166.* Найдавнішою такою пам’яткою у самому Києві є згадана Михайлівська соборна церква Видубицького монастиря 1070–1088 рр.: там само. Л. 128. С. 174. З огляду на відзначене князе шанування архангела Михаїла, такий зв’язок здатний навіть мати ширші підстави, проте сама така можливість, звичайно, потребує докладнішого історично-архітектурного вивчення.

обмежуватися винятково тими аспектами, які вдається співвіднести з нею на підставі скупих літописних переказів та археологічних матеріалів. Проте, звичайно, немає сенсу пропонувати припущення (не кажучи про делікатність природи зроблених досі відповідних пропозицій) там, де голос повинні мати тільки твердо встановлені факти чи обґрунтовані здогади.

Наголошуючи мало дотепер зауважені володимирські сторінки діяльності князя Данила Романовича на ранньому етапі самостійного правління²¹⁵, варто, однак, враховувати, що його активність на місцевому ґрунті виявилася досить недовготривалою. Очевидно, уже перед кінцем 1220-х років володимирський етап мав змінити наступний ще коротший, відображений у джерелах тільки двома скупими принагідними записами, й через те надалі фактично зовсім “загадковий” угровський. Не використані у дотеперішніх дослідженнях літописні свідчення дають достатні підстави закладати важливу роль Володимира у державі князя Данила Романовича й після того, як він “покинув” свою першу столицю. Проте ніяких відсилань до якихось його конкретних зусиль на місцевому ґрунті з пізнішого часу сам літопис не зберіг й жодних реальних слідів чогось побідного запропонувати не вдається.

10. Битва на Калці. У 1223 р. Русь вперше зіткнулася з монголами. Це була стратегічна розвідка, яку у квітні 1219 р. послав старший оглан Джучі або й сам Чингіз-хан слідами розгромленого хорезм-шаха Алла ед-Діна Мухаммада II. Очолювали два тумени добірного монгольського війська (20 тис.) кращі монгольські полководці Джебе-нойон (1181 – бл. 1225 чи 1231) та Субедей-багатур (1176–1248). Довідавшись про загибель хорезм-шаха на одному з островів Каспійського моря, обидва темники відправили естафету до свого володаря, а самі продовжили похід, попередивши, що за один-два роки сподіваються обійти Каспій і через Дербент та Дешт-і-Кипчак повернутися до Монголії. По дорозі вони залучали до свого війська загони кочовиків-тюрків, так що їх загальна чисельність зростала. Джебе-нойон та Субедей-багатур зайняли південь каспійського узбережжя, Рей, Хамадан, здобули Казвіні і пройшли через Азербайджан, а далі розбили грузинське військо. Використо-

²¹⁵ Увагу до них привернуто: *Aleksandrowycz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze // Do pięćna nadprzyrodzonego. S. 57–58; Його ж. Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста // Минувле і сучасне Волині та Полісся: Володимир Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-ій річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимирові-Волинському Магдебурзького права; м. Володимир-Волинський, 2004 р. Луцьк, 2004. С. 3–4; Його ж. Мистецтво Холма... С. 138–139.*

вучучи протиріччя дрібних володарів, вони здобували одне за одним кавказькі князівства. Через Дербент монголи вийшли у Степ, поодинокі розбили аланів і половців, увійшли до Криму, розорили Сутдею (Судак) і навесні 1223 р. вийшли на нижню течію Дніпра²¹⁶.

Половецький хан Котян, тесть Мстислава Удатного, через зятя звернувся до руських князів за допомогою. В історичній літературі самотньо залишається думка В. Пашуто, який датував битву на Калці 1219 р. (він виходив з тексту Галицько-Волинського літопису, де сказано, що Данилові Романовичу було тільки 18 років, та виступу Петра Аскеровича на Ліонському соборі у 1245 р., який говорив, що монголи спустошили Русь 26 років тому²¹⁷). Співставлення докладних мусульманських джерел з нашими літописами явно на користь традиційно прийнятої у літературі дати. Опис битви на Калці належать очевидцям, що зауважив ще Арист Куник²¹⁸. Остаточна редакція цієї “воїнської повісті”, як назвав її М. Котляр, скомпонована з волинського (близького до Мстислава Німого, в якому критично оцінена роль Мстислава Удатного), галицького, турово-пінського та інших варіантів з великою перевагою волинського варіанту²¹⁹.

Навесні 1223 р. у Києві зібрався снем 23 князів. Мстиславу Удатному і половецькому ханові Котяну вдалося переконати їх виступити у Степ назустріч монголам (“лоуче ны бы есть приати га на чужеи землѣнежели на свои”²²⁰).

²¹⁶ *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана... С. 85–87.

²¹⁷ *Пашуто В. Т.* Очерки... С. 205.

²¹⁸ *Куник А. А.* О признании 1223 года временем битвы при Калке // Уч. зап. при имп. АН по первому и третьему отделениям. Т. 2, вып. 5. 1854. С. 779–781.

²¹⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 2. С. 345; *Шахматов А. А.* Общерусские летописные своды XIV и XV вв // Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1900. Отд. 2. С. 160; *Черепнин Л. В.* Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. Москва, 1941. Т. 12. С. 244–245; *Лихачев Д. С.* Летописные известия об Александре Поповиче // Труды Отдела Древнерусской Литературы. 1949. Т. 7. С. 23–24; *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис... С. 19–20; *Эммауский А. В.* Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу // Ученые записки Кировского государственного педагогического института. Киров, 1958. Т. 1. Вып. 17. С. 69–90; *Свердлов М. Б.* К вопросу о летописных источниках “Повести о битве на Калке” // Вестник ЛГУ, серия истории, языка и литературы. 1963. № 2, вып. 1. С. 142–143; *Насонов А. Н.* История русского летописания XI – начала XVIII в. Очерки и исследования. Москва, 1969. С. 230–236; *Романов В. К.* Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980 г. Москва, 1981. С. 79–103; *Котляр М.* Найдавніша повість про Данила Галицького // Київська старовина. 1992. № 1. С. 75–78.

²²⁰ *Ипатьевская летопись.* Стб. 741.

Увесь квітень сходилося військо у трьох центрах: Києві (київські, смоленські й турово-пінські дружини), Чернігові та Галичі (галицькі і волинські дружини). Монголи довідалися про приготування до походу і через послів запропонували спільно виступити проти половців. Київський князь наказав монгольських послів стратити.

У Степ князі виступили трьома потоками без єдиного командування. Кожен з трьох Мстиславів (київський Мстислав Романович, галицький Мстислав Мстиславович Удатний і чернігівський Мстислав Святославович) вважав себе головним. Галицькі дружини Юрія Домажирича і Держикрая Володиславовича на тисячі лодій спустилися Дністром, через Олешня увійшли у Дніпро й піднялися до Хортиці, очікуючи решту війська. Не приймаючи бою, монголи відступали. Руське військо переслідувало їх 12 днів, значно розтягнувшись вздовж Дніпра. 30 травня 1223 р. Мстислав Удатний з тисячею галичан переправився через Дніпро і легко розгромив монгольський сторожовий підрозділ. Полоненого командира Гемябека видали половцям на розправу. Галицькі й волинські дружини йшли вниз Дніпром на човнах і монголи з берега з цікавістю оглядали руську флотилію. Сили противника ніхто з князів не знав, тоді як монгольські командири могли спокійно перелічити дружини руських князів під час переправи. Військо йшло безпечно, тільки половці Яруна несли сторожу. З полководців лише Юрій Домажирич вважав противників сильними воїнами. Так дійшли до р. Калки, яку більшість дослідників ототожнюють з одним з притоків Калміуса — Кальником²²¹.

Основна битва розпочалася 31 травня 1223 р. Досвідчений полководець Мстислав Удатний повів себе як хлопчисько уже у першій її фазі. Вийшовши на розвідку у степ, він наштовхнувся на головні сили противника. Не попередивши з'єднання київського і чернігівського князів, які щойно ставали табором за Калкою, він вирішив атакувати противника силами одних галичан і волинян. Першою розпочала битву волинська дружина Данила Романовича. Монголи відповіли сильним ударом. Луцький князь Мстислав Німий (у 1220 р. після смерті Інгваря сюзереном Волині і луцьким князем став його молодший брат Мстислав) та галичани підтримали атаку володимирської дружини. До них приєднався курський князь Олег Святославович, який очолював чернігівський авангард. Але монголи зім'яли половців. Ті, втікаючи, розладнали бойові порядки чернігівських та київських військ, які щойно тоді зрозуміли, що розпочалася генеральна битва. Зазнаючи втрат, галицькі і волинські дружини почали відступати. Князь Данило Романович під'їхав до Калки, зачепнувшись шоломом води і тільки тут зауважив, що він поранений і

²²¹ Кудрявцев К. В. Половецкая степь. Москва, 1948. С. 69–71.

сили його покидають. Вслід за галицькими і волинськими дружинами почали втечу і чернігівські. Сім князів загинуло або потрапило до полону під час цієї втечі: чернігівський князь Мстислав Святославович з сином Васильком, козельським князем; янівський князь Святослав, несвізький князь Юрій і його син, неговорський князь Ярослав (це був, напевно, авангард київського війська з туровських дружин, який встиг вступити у першій фазі битви); дорогобузький князь Ізяслав Інгваревич та шумський князь Святослав Інгваревич з волинського війська. Добравшись до Дніпра, Мстислав Удатний негайно переправився і наказав спалити лоді²²².

Тим часом київський князь Мстислав Романович загородився возами над рікою Калкою і три дні успішно відбивав атаки Чегиркана і Шарукана, яких Джебе-нойон залишив на Калці. Воевода бродників²²³ Плоскіня присягнув на хресті, що монголи за викуп дадуть можливість князям повернутися на Русь. З Мстиславом Романовичем здалося ще чотири князі: його зяті турівський князь Андрій та дубровицький князь Олександр, путивльський князь Ізяслав Володимирович та канівський князь Святослав (напевно, — Ярославович, який у 1207 р. тримав Трипільське князівство). Полонених князів монголи поклали на траву і поверх них настелили настил з дошок на якому справили учту на честь перемоги. Нещасні померли у тяжких муках.

Хоча волинські дружини у битві на Калці і діяли разом з військом Мстислава Удатного, вони трималися свого сюзерена — луцького князя. Не випадково саме Мстислав Німий першим виступив на допомогу Данилові Романовичу. Напевно, у бойових порядках волинські дружини зайняли один фланг, галичани — центр, а половці — інший фланг. Другу лінію утворили чернігівські дружини, а третю київські. Причому, курська дружина Олега Святославовича була висунена допереду і прийшла на допомогу волинянам.

Після перемоги на Калці монголи відступили далеко в Степ, а князі повернулися до звичних уобиць.

11. Збирання волинської землі. Поразка на Калці не могла не підірвати авторитету Мстислава Мстиславовича. Волинські князі стали триматися незалежніше. Данилу не сподобалося те, що тесть взяв під захист белзького князя. У 1224 р. він отримав польську підмогу й обложив Белз. Романовичам допомагали також решту волинських князів. Мстислав знову підтримав белзького

²²² Ипатьевская летопись. Стб. 741–745.

²²³ Навколо бродників тривають дискусії: це окреме плем'я, яке населяло низини Дніпра та Дністра, або своєрідна корпорація, що обслуговувала переправи і броди та займалася рибальством й іншими промислами в цьому регіоні.

князя. За посередництва польських князів тисяцький Дем'ян та двірський Андрій уклали з галицьким і белзьким князями перемир'я²²⁴.

У 1225 р. помер луцький князь Мстислав Ярославович Німий²²⁵. За його заповітом Луцьке князівство переходило під опіку Данила Романовича разом зі смертельно хворим князем Іваном Мстиславовичем, що не мав спадкоємців²²⁶. Так старша гілка волинської династії не лише повернула собі старшинство на Волині, за угодою 1170 р. визнане за луцьким князем, а й основні володіння молодшої гілки. На Луцьк претендував шумський князь Ярослав Інгваревич, за родовим рахунком старший від Івана Мстиславовича. На Волині могла вибухнути усобиця.

Помітне посилення зятя не сподобалося і Мстиславові Удатному. Він передав іншому зятеві — угорському герцогу Андрію Перемишльське князівство, а на Волинь спровадив половців Котяна та київську рать Володимира Рюриковича. Белзький князь Олександр Всеволодович скористався з цього і через свого воєводу Яна підбурював знову Мстислава самого приєднатися до цієї раті, розповідаючи про змову волинського князя з поляками і наміри його вбити. Але галицький князь не поспішав поривати з зятем, тим більше, що його стосунки з галицьким боярством стали псуватися.

Галицькі бояри були чутливі до будь-якого зміцнення князівської влади. Тому вони інтригували постійно, зіштовхуючи між собою князів. Герцог Андрій чутливо ставився до стосунків тестя з шуряком — волинським зятем Данилом Романовичем. Тому він легко повірив намові свого боярина Семенка Чермного і втік з Перемишля. Взимку 1226 р. король Андрій II з угорським військом прибув до міста. Тисяцький Юрій Домажирич здав Перемишль, а сам втік до Мстислава Удатного. Король підійшов до Звенигорода, на допомогу йому прийшла польська рать з воєводою Пакославом. Угорці взяли Тербовлю, Тихомль, але біля Крем'янця зазнали значних втрат. Аж тоді Мстислав Удатний звернувся до зятя. Посольство очолив сам Судислав. Він розумів, що з падінням Мстислава Удатного може втратити все.

На р. Білці поблизу Звенигорода галицька рать на чолі з Мстиславом Удатним розбила угорців. Загинув угорський воєвода Мартин. Король розпочав відступ. Волинські полки Данила і Василька Романовичів з галицьким воєводою Глібом Зеремійовичем підійшли до Городка. Волинські князі не дали

²²⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 745–746.

²²⁵ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки НТШ. Львів, 1901. Т. 41, кн. 3. С. 21.

²²⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 752.

полякам підійти на допомогу угорському королю, який відступав з Галицької землі²²⁷.

Але Мстислав Удатний не тільки не використав своєї перемоги, а несподівано відмовився від Галича на користь герцога Андрія. Літописець приписав це рішення інтригам галицьких бояр Судислава та Гліба Зеремійовича. Обидва лідери (другий з них послідовно підтримував Романовичів) раптом об'єдналися на спільній “боярській” платформі: їх лякала можливість повернення до Галича Данила, за яким тепер стояла вся Волинь. А передавши Галич в руки молодого герцога Андрія, обидва могли розраховувати не тільки зберегти власні позиції, а й наблизитися до реалізації положень Золотої булли в Галицькій землі. Зміст чергової боярської змови літописець вклав в уста Судислава: “Княже, даи дщер свою вброученоу за королевича и даи емоу Галичь, не можеш бо держати самъ а боаре не хотать тебе... аже даси королевичу когда восхощеси можеш ли взати под ним, даси ли Данилови в вѣкы не тои боудеть Галич”²²⁸.

Галицьке боярство добре усвідомлювало небезпечне для себе як посилення самого Мстислава Удатного, так і повернення його зятя Данила Романовича. Прийнятий проект, до реалізації якого змусили Мстислава Удатного, зводився до розподілу Галицької землі. Основна її частина з Галичем переходила до герцога Андрія; при ньому на першу роль знову висунувся Судислав. Південно-східна частина, так зване Пониззя (землі колишнього Звенигород-Дністровського князівства у середній течії Дністра, Ушиці, Смотрича, Збруча і Серету²²⁹ аж до нижньодунайських міст), мала відійти до Мстислава Удатного. При дворі князя Мстислава першу позицію тепер зайняв боярин Гліб Зеремійович.

Боярські лідери розраховували перехитрити один одного і зробити своїх князів сюзеренами всієї Галицької землі. Але Судислав виявився хитрішим за Мстислава Удатного і Гліба Зеремійовича. Мстислав втратив все і в 1226 р. отримав від великого київського князя Володимира Рюрикovichа тільки Торчеськ у Київській землі, звідки написав у пориві розкаяння зятеві Данилові Романовичу: “сыноу сгрѣшихъ не давъ тобѣ Галича но давъ иноплемьникоу Соудислава льстьца свѣтомъ вбольсти бо ма, ажь Бѣ восхочеть поидивѣ на на азъ всажоу Половцы а ты своими аще Бѣ дасть его нам а ты возми Галичь, а азъ Понизье”²³⁰. Мстислав Удатний тепер пропонував другому зятеві

²²⁷ Там же. Стб. 748–750.

²²⁸ Там же. Стб. 750.

²²⁹ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. Київ, 1985. С. 107.

²³⁰ Там же. Стб. 752.

той самий розподіл Галицької землі. Але до реалізації цієї пропозиції теж не дійшло. Боярин Гліб Зеремійович не допустив до побачення зятя з тестем — програвши Судиславу і побоюючись Данила Романовича, він тепер боявся втратити перше місце поруч з князем у незначному Торчеську на південному кордоні. Мстислав Удатний не переніс всіх цих потрясінь і помер у Києві в 1228 р.²³¹

Упродовж 1226–1227 рр. почала вирисовуватися коаліція у складі великого київського князя Володимира Рюриковича, Мстислава Удатного та Данила Романовича. На досить переконливо обґрунтовану думку львівського історика Івана Паславського, саме цих князів мав на увазі римський папа Гонорій III у відомому листі від 17 січня 1227 р., адресованому “всім королям Русі” (*Universis Regibus Rusiae*)²³². Активна участь угорських королів та польських князів у боротьбі за галицьку спадщину зумовила намагання цих трьох князів навести контакти з Римом. Результатом цього і був дозвіл домініканським проповідникам закладати свої осередки в руських землях та поява таких після 1227 р. у Володимирі, Луцьку, Овручі, Києві та Чернігові²³³.

Тим часом у 1227 р. в Луцьку помер Іван Мстиславович і Ярослав Інгваревич негайно зайняв батьківську столицю. Чорторийськ захопили пінські князі, які, напевно, мали династичні пов'язання зі східноволинськими князями. Ярослав Інгваревич розраховував на підтримку Лешка Білого, одруженого з його рідною сестрою Гремиславою. У коаліції з пінськими князями і белзьким князем Олександром Всеволодовичем він сподівався перемогти Романовичів. Але краківський князь був захоплений боротьбою в союзі з сілезькими князями проти познанського князя Владислава Одонича. Союзники зустрілися у Гонсаві. 14 листопада 1227 р. Лешко Білий і Генріх Бородатий парилися у лазні. Поморська дружина Святоплука II напала раптово (Ядвіга, дружина Владислава Одонича, була сестрою гданського князя). Важкопораненого Генріха врятувала самопожертва одного з його лицарів. Лешко добіг до коня і кинувся втікати. Його наздогнали і вбили. Гремислава Інгварівна, яка з синами знайшла притулок у молодшого брата покійного чоловіка —

²³¹ Воскресенская летопись. С. 134.

²³² Див.: *Паславський І.* Яким “руським королям” папа Гонорій III адресував свого листа від 17 січня 1227 року? // Вісник НТШ. Львів, 2012. Ч. 48. С. 39.

²³³ *Паславський І.* Яким “руським королям”... С. 39. Див. також: *Dekański D.-A.* Początki dominikanów prowincji polsko-czeskiej. Pokolenie św. Jacka w zakonie. Gdańsk, 1999. S. 129–132; *Trajdos T. M.* Dominikanie i franciszkanie we Lwowie do 1370 r. // *Dzieje Podkarpacia.* Krosno, 2001. T. 5. S. 424–425; *Polańska E.-L.* Św. Jacek i dominikanie w Kijowie — między prawdą historyczną a legendą // *Ruś średniowieczna a sąsiedzi* (XI – połowa XIII wieku) / Pod. red. V. Nagirnego. Kraków, 2011. S. 43–48.

мазовецького князя Конрада, сама прислала до Данила Романовича, просячи допомоги²³⁴.

Бояри радили Данилові Романовичу схопити Ярослава Інгваревича підступом під час своєї поїздки до монастиря св. Миколая у Жидичині поблизу Луцька, але той відмовився. Наприкінці 1227 р. волинські війська на чолі з двірським Андрієм, боярами Вячеславом Товстим, Гаврилом Душиловичем та Іваном Михалковичем виступили до Луцька. Ярослав Інгваревич із сім'єю потрапив у полон. Луцьк та Пересопницю Данило передав братові Василькові, за ним же залишилося і Берестейське князівство. Ярославові Інгваревичу, який визнав себе васалом, надано Перемиль, а потім Меджибож²³⁵, тобто Болохівську землю, з часів Романа Мстиславовича підконтрольну волинським князям.

У Чорторийську сиділи пінські князі і Данило Романович послав по допомогу до свого тестя, тепер торчеського князя. 26 березня 1228 р. волинське військо здобуло Чорторийськ. Пінські князі, які перебували у місті, здалися. Об'єднання Волині нарешті було завершено.

Пінський князь Ростислав виступив організатором антиданилівської коаліції, підбуривши київського князя Володимира Рюрикovichа та чернігівців. З ними у поході на Волинь взяли участь половці хана Котяна. Але дружина Данила Романовича сама була внучкою Котяна і половців вдалося переконати повернути свої загони до Галицької землі, де правив герцог Андрій. Решта війська безрезультатно простояла під Крем'янцем, поки чернігівський князь Михайло Всеволодович не покинув його через новгородські проблеми (Ольговичі продовжували боротьбу з суздальськими Мономаховичами). У Києві мусили змиритися з відновленням політичного об'єднання Волині. Першу частину свого завдання Данило Романович виконав. Тепер він контролював усю Волинську землю. Попереду була боротьба за галицьку спадщину.

12. Угровський епізод. Досі так і не з'ясовано, чому після понад десятилітнього самостійного правління у Володимирі князь Данило Романович покинув свою першу (а ще також батьківську) столицю й “несподівано” перенісся до недалекого, однозначно скромнішого й ніби нічим особливим не примітного Угровська над Бугом. Відсутність прийняттого пояснення викликана, звичайно, насамперед браком докладніших відомостей про місто. Цей важливий “перехідний” етап перед найтривалішим заключним холмським періодом життєвого шляху князя окреслює найперше вкрай лаконічне й не

²³⁴ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 252.

²³⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 753.

у всьому зрозуміле літописне повідомлення під 1223 р. про угровського, а перед тим володимирського єпископа Йоасафа. За не зафіксованих конкретних обставин супроти волі князя він “скочив” на київський митрополичий престіл і був покараний позбавленням єпископського столу, а кафедру з Угровська переведено до новозаснованого Холма²³⁶. Угровська часів князя Данила Романовича стосуються також декілька інших так само тільки принагідних літописних згадок.

Внаслідок виняткової лаконічності джерельних переказів не вдається з’ясувати навіть вірогідні докладніші часові межі самого “угровського епізоду”. Звичайно, немає ніяких підстав розпочинати його ні одразу ж після одруження князя Данила в 1217 р.²³⁷ ні, навпаки, — вміщувати у всьому тривалішому володимирському періоді від 1215 р. до перенесення до Холма²³⁸. Таку можливість, зрештою, заперечують знані літописні свідчення.

Певною вказівкою до угровської хронології виявляється єдиний маловідомий конкретний факт біографії одинокого місцевого владика. Йоасаф, володимирський єпископ, “святитель Святої гори”, судячи з цього повідомлення, належав до ченців Зимненського Успенського монастиря, зрештою, — заміської резиденції і знаного джерела кадрів володимирських єпископів. Оскільки, за свідченням Новгородського літопису, 1228 р. як володимирський на той час владика він претендував на вакантний тоді престіл новгородських архієпископів²³⁹, переведення до Угровська логічно мало відбутися тільки після цього²⁴⁰. Зрештою, сам князь Данило з нагоди перебування у місті вперше зафіксований щойно під 1229 р.: “...князю же Данилови боудоущоу во

²³⁶ Там же. Стб. 740. Найдокладніший аналіз цієї літописної статті див.: *Толочко П. П.* Статья 6731 года Галицко-Волынской летописи и время ее написания // *Ruthenica*. Т. 4. С. 47–53.

²³⁷ *Панишко С.* До проблеми локалізації давньоруського Угровська // *Київська старовина*. 1997. № 5. С. 168.

²³⁸ *Його ж.* Угровське князівство Данила Романовича // *Король Данило Романович*. С. 60. Тим більше безпідставно відтягувати, як це тут зроблено, “володимирське княжіння” аж до 1238 р. (там само). Частина цього періоду належить уже історії, за власною ж термінологією автора, “Угровського князівства” (втім, таке адміністративне утворення не випадає розглядати реальним фактом історії).

²³⁹ *Новгородская первая летопись*. С. 68; *Софийская первая летопись* // *Полное собрание русских летописей*. Ленинград, 1925. Т. 5, вып. 1. Стб. 208 (під 6737 р., владика згадано як “Осифа Володимерского и Волыньского”).

²⁴⁰ *Сергій Панишко* виразно “не задумуючись” вказав на можливість поставлення владика Асафа до Угровська вже нібито від 1217 р.: *Панишко С.* Угровське князівство... С. 63.

Оугровьсьцѣ . прислаша Галичанѣ рекоуще яко Соудиславъ шель естъ во Понизье . а королевичъ в Галичи всталъ...²⁴¹ (оперативне використання ситуації дало тоді змогу підпорядкувати Галич).

Наведене принагідне повідомлення про Угровськ зберегло конкретну дату, якій, природно, не випадало б надавати особливого значення. Проте записана раніше інша літописна вказівка під тим же роком дає підстави здогадуватися про певну тяглість інтересів князя щодо Угровська, а навіть можливу давнішу активність на місцевому ґрунті. У ній зафіксовано той момент, коли після вбивства польського князя Лешка Білого його брат Конрад "... приа Данила и Василка . в великоюю любовь . и проси ею . а быста шла емоу на помощь . и пойдоста емоу на помощь . на Володислава на старого сама же идоста . на воиноу встависта же в Берестии . Володимера Пиньского . и Оугровьчаны и Берестьяны . стеречи землѣ..." з огляду на литовську небезпеку²⁴². "Оугровьчаны" в зазначеному епізоді виступають — нарівні з "берестянами" — надійною силою, покликаною протистояти литовській загрозі для відповідної території. Це не зауважене досі у контексті ролі та місця Угровська на описаному в такий спосіб терені повідомлення виразно співвідноситься з двома ранішими літописними згадками про місто в аналогічному історично-географічному контексті. Уперше воно віднотоване в згаданому епізоді 1205 р. коли князь Олександр Всеволодович приєднав його до своїх володінь разом з Верещином, Стовпом і Комовом²⁴³. Докладніше тогочасне значення, як і тодішній статус Угровська загалом, передає вміщена під 1213 р. розповідь про повернення міста до володінь князя Данила, невдовзі після одруження молодого володимирського правителя. Привертають увагу присутні в переліку прилучених тоді міст спершу Берестій (Берестя) та Угровськ, поряд з якими далі фігурують ще також Верещин, Стовп і Комов, та завершення відповідного повідомлення вказівкою, що разом з ними приєднано "и всю Оукраиноу"²⁴⁴. Зі стійкого зіставлення присутності Угровська у складі наведених переказів напрошується висновок про притаманну йому позицію крайнього південного міста зазначеної "України". Серед найважливіших її пунктів його послідовно подають усіх три найстарші літописні згадки вслід за Берестям як важливий, наступний після нього елемент спільного з ним

²⁴¹ Ипатьевская летопись. Стб. 758.

²⁴² Там же. Стб. 754.

²⁴³ Там же. Стб. 721.

²⁴⁴ Там же. Стб. 732.

історично-географічного простору²⁴⁵. Стосовно приєднання вказаного утворення до володимирських володінь князя Данила ці терени сприймаються “україною” володимирською²⁴⁶. До такого висновку, зокрема, безпосередньо підводить літописна розповідь 1205 р. “Литва же и Аѡвъзѣ . воевахоу и повоева же Тоурискѣ . и ѡколо Комова . шли и до Червена . и бишаса оу воротѣ . Червенескѣ³ . и застава бѣ Оуханахѣ... . бѣда бо бѣ в землѣ Володимерьстѣи ѡ воеванѣ Литовьского и Аѡважьскаго”²⁴⁷. Зрештою, під 1259 р. літопис однозначно стверджує “заснування” Угровська за часів володимирського княжіння: “... Данилови бо княжашоу . во Володимѣрѣ созда градъ Оугорескѣ . и постави во немь пискоупа...”²⁴⁸. Саму наведену фразу, звичайно, ніяк не випадало би сприймати свідченням “...о завершеніи князем Даниилом Романовичем каких-то масштабных строительных работ в Угровске”. Щобільше, не випадало би, звичайно, вбачати їх закінчення власне у тому ж році, під яким наведене повідомлення подає літописне оповідання²⁴⁹. Цитований переказ про “створення” міста та поставлення у ньому єпископа наділений стійким комплексом виразно ретроспективних ознак. Зайвим було б також пояснювати, що “створення града” зовсім не означало власне закладення міста²⁵⁰. Наведені давніші свідчення до історії Угровська у перших десятиліттях

²⁴⁵ Сергій Панишко в огляді відповідної ситуації, послідовно опускаючи згадку про Берестя, у контексті своєї теми виразно “зацікавлено” твердив про “першість” Угровська в переліку, роблячи з цього вельми “вигідний” для міста висновок “на перспективу”: “Причому, та обставина, що у цитованому фрагменті літопису він стоїть першим у переліку міст вказує на роль Угровська як адміністративно-територіального центру” (Див.: *Панишко С. До проблеми...* С. 168). В іншому місці відкликаючись до ствердженої раніше “першості” Угровська в обох найдавніших літописних згадках, автор зауважив: “Ця обставина вказує на провідну роль міста в регіоні як адміністративного центру князівства...” (там само. С. 169). У новішій статті наведено значно стриманіше висловлювання про роль міста як столиці однойменного “князівства”: *Панишко С. Угровське князівство...* С. 59, 62).

²⁴⁶ Про давнішу історію значних теренів див.: *Головко О. Побужжя в контексті політичного розвитку південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Київ, 2002. Вип. 2. С. 59–76. В огляді значно ширшої (насамперед хронологічно) теми угровський епізод історії князя данила автор відзначив зовсім побіжно: там само. С. 68.*

²⁴⁷ *Ипатьевская летопись. Стб. 721.*

²⁴⁸ Там же. — Стб. 842.

²⁴⁹ Див.: *Майоров А. О происхождении имени...* С. 458; *Його ж. Галицько-волинський князь...* Т. 2. С. 521; *Его же. Русь, Византия и Западная Европа.* С. 448.

²⁵⁰ Аналіз містобудівельної термінології Галицько-Волинського літопису див.: *Баран О. Окремі укріплені міста в Галицько-Волинському літописі // Дрогобицький краєзнавчий*

XIII ст. рішуче заперечують можливість такого трактування. Насправді тут (як і інших аналогічного змісту твердженнях на сторінках літопису) йдеться про спорудження конкретно “міста Данила”, насамперед, як випадає здогадуватися, — княжої резиденції. Таке значення застосованого поняття стверджує, зокрема, вказане в літописній розповіді призначення вежі в ансамблі холмської резиденції “бити с неа вкрѣть града”²⁵¹.

Так само “поставлення єпископа” Йоасафа, раніше владики володимирського, де, як зазначалося, він зафіксований ще під 1228 р., означало переведення до недалекого Угровська самого єпископа. Володимирська кафедра, звичайно, продовжувала функціонувати надалі, хоча немає ніяких відомостей як конкретно виглядала тамтешня ситуація у той короткий проміжок часу й хто змінив владу Йоасафа у Володимирі після його переведення до Угровська. З канонічного огляду відбулося вилучення зі складу Володимирської єпархії частини її території й заснування на цих виокремлених теренах нової владичої кафедри, що сприймається звичним для церковної практики процесом. Зокрема, саме на такий спосіб (так само, зрештою, “коштом Володимира”) у 40-х роках XII ст. утворено Галицьку єпархію²⁵². За результатами найновіших досліджень галицька кафедра виникла за вакантності київського митрополітичного престолу й боротьби навколо нього. Про своєрідність появи угровської кафедри за відсутності докладніших відомостей про її функціонування гадати непросто. Моментом, який не може не привернути уваги, є близькість розташування нової єпархіальної столиці, як і, зрештою, так само сусідство зі ще однією у недалекому Луцьку. Втім, новий єпархіальний осередок виразно був скерований у північно західному напрямку, як би випереджуючи основний вектор подальших інтересів князя.

Переведення новозаснованого єпископського престолу до Холма означає винятково коротку історію угровської єпископії, що так само належить розглядати серед унікальних фактів української церковної історії середньовічної доби.

збірник. Вип. 9. С. 157–180. Про термін град див.: там само. С. 158–159. Описано го прикладу з холмською вежею автор тут не залучив, хоча далі проаналізував відповідний фрагмент тексту у зв’язку з його інтерпретаціями в літературі: там само. С. 165–166.

²⁵¹ Ипатьевская летопись. Стб. 844.

²⁵² Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010. С. 146; *Його ж.* Початки християнства у прикарпатському регіоні та заснування Галицької єпархії в середині XII ст. // *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 3. С. 49.

Переміщення головної уваги князя Данила Романовича до Угровська, звичайно, не могло означати цілковитого “розриву” з Володимиром. Літопис доніс достатньо виразні відсилання, які вказують на збереження важливого становища міста. Так, наприклад, власне до Володимира Данило Романович повернувся з чималою здобиччю після взяття у 1233 р. Пліснеська²⁵³. Через два роки так само до Володимира приведені схоплені тоді “невѣрнии Галичане . и вси кнѣзи Болоховьсци”²⁵⁴, а в записі 1238 р. князь прибув також до Володимира із захопленими в Дорогичині лицарями²⁵⁵. Наведені факти переконують, що “новообраний” Угровськ, попри надання йому очевидної переваги в офіційному статусі, найправдоподібніше, як місто на попередньому етапі своєї історії набагато скромнішого рангу, не у всьому був здатний перейняти відповідний новому статусові спектр функцій “столиці” у їх найповнішому цілісному обсязі. А через короткочасність своєї історії у приданій йому ролі він і не мав нагоди використати придбані нові можливості. Тому щось із незмінних звичних функцій міста такого рангу, очевидно, надалі мало залишатися й за відсунутим із вивищенням Угровська на дальший план давнішим Володимиром.

Наведені недооцінені досі факти здатні поставити питання про те, наскільки перенесення основного інтересу князя Данила до Угровська отримало реальне ширше наповнення. Адже видається цілком очевидним, що “угровський епізод” зрештою виявився підкреслено короткотривалим. Його навряд чи випадало би вкладати дуже більше, ніж у ціле десятиліття. За так обмежений проміжок часу, безперечно, неможливо було реалізувати можливі не відомі нам первісні наміри князя стосовно розбудови нової столиці, що, мабуть, власне й повинно було стати одним з тих факторів, які диктували необхідність дальшого використання потенціалу Володимира. Однак, як з огляду на недовготривалість столичного статусу Угровська, так і через відсутність докладніших відомостей щодо нього за актуального стану осмислення історичного процесу епохи виразно зарисована проблема “приречена” залишитися поміж здогадами.

Проте перенесення до Угровська владичої кафедри водночас сприймається наступним підтвердженням того, що на той час це вже одне зі значніших міст. О. Головко ствердив його заснування наприкінці XII ст. як одного з пунктів, покликаних закріпити зусилля князя Романа Мстиславовича із

²⁵³ Ипатьевская летопись. Стб. 770.

²⁵⁴ Там же. Стб. 775.

²⁵⁵ Там же. Стб. 776.

закріплення відповідних теренів у сфері його впливу²⁵⁶. Віднайдені на терні міста археологічні матеріали відносять його виникнення до другої половини XII ст.²⁵⁷ Виняткова історія цієї території визначена її належністю до давнього водного торгового шляху²⁵⁸. Новопродбаний статус покликаний був сприяти подальшій розбудові міста, щонайменше насамперед нового в такому значенні церковного аспекту місцевої традиції. Про саме місто поки, однак, відомо надто мало — його пізнання залишається винятково у сфері надій на можливі майбутні археологічні відкриття, перервані на самому початку. Тому наведене новіше твердження про вказівку літопису на нібито “масштабні будівельні роботи” в Угровську, як уже зазначалося, — явне непорозуміння. Це доводить уже сама короткотривалість того періоду його історії, який випадало би співвідносити з самими можливостями таких робіт. Територія міста внаслідок розмивання водами Бугу збереглася лише частково, проте видається, що за короткочасного перебування тут князя немає ніяких підстав вбачати в тодішній забудові якесь окреме явище значнішого масштабу, особливо на тлі новіших відкриттів у Холмі. Одиноким винятком з навіть не зауваженим досі своєрідним місцем в історії виявляється вежа, залишки якої віднайдено при археологічних дослідженнях²⁵⁹.

Правда, функціонування владичої кафедри передбачало наявність собору, і, звичайно, поряд з ним, — також інших церков. У Холмі, наприклад, за аналогічних обставин для перших десятиліть існування міста літопис відзна-

²⁵⁶ Головка О. Побужжя... С. 68.

²⁵⁷ Мазурик Ю., Остап'юк О. Локалізація башти в літописному Угровську // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 2002. С. 128 (тут і далі в цитатах збережено правопис оригіналу); Іх же. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині // Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne. Zamość, 2003. Т. 1. С. 54.

²⁵⁸ На значенні цього фактору останнім часом наголосив: Дуба Ю. Урбаністично-адміністративні реформи Княгині Ольги (1) // Студії мистецтвознавчі. Київ, 2011. Ч. 4 (36). С. 20–28; Його ж. Урбаністично-адміністративні реформи Княгині Ольги (2: Шлях на Лугу) // Студії мистецтвознавчі. Київ, 2012. Ч. 2 (38). С. 20–42; Його ж. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (3: Новгород до Новгорода) // Студії мистецтвознавчі. Київ, 2012. Ч. 4 (40). С. 78–110.

²⁵⁹ Угровську вежу віднайшов ще на початку 1930-х років Олександр Цинкаловський, який першим відкрив її фундамент, проте не надав нахідці більшого значення: Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег, 1986. Т. 2. С. 477. Пор.: Мазурик Ю., Остап'юк О. О. Цинкаловський до питання про локалізацію літописного Угровська // Минуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали IX науково-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 року. Луцьк, 1998. С. 52–53.

чив їх, крім собору, ще три. Виходячи з попереднього досвіду Галицько-Волинської держави, де заснування єпископської кафедри незмінно супроводило будівництво мурованого собору, якщо відповідної будівлі (як, наприклад, у Перемишлі) в обраному на столицю єпархії місті до того не було²⁶⁰, навряд чи угровський собор міг бути інакшим чи малорепрезентативним. Одинокий зафіксований досі реальний слід храму на терені міста зберіг топонім “Церковка” (варіанти: “Церковище”, “Гора церковна”) у південній частині городища, проте відповідна територія досі досліджена надто скромно²⁶¹. Знаходження тут церковної будівлі підтвердили археологічні матеріали²⁶², однак вивчення терену зупинено фактично ще на початковій стадії й археологічні матеріали про сам храм поки практично відсутні. Достовірних джерельних переказів про церкви Угровська теж немає. Єдиним винятком випадає вважати зафіксований під 1268 р. у принагідному записі Галицько-Волинського літопису монастир святого Даниїла Стовпника, в якому перед тим поселився литовський князь Войшелк²⁶³. Посвячення монастиря, безперечно, співвідноситься з назвою згаданого Данилова поблизу Крем’янця. З огляду на розташування останнього на східній окраїні Володимирського князівства, сама вона досить вірогідно відображає певний стосовно ранній етап діяльності князя Данила Романовича, або ж, щонайменше, традицію відповідного періоду. Можливо, за цими назвами стоїть якийсь конкретний історичний епізод, вірогідний поштовх до княжого шанування святого Даниїла Стовпника²⁶⁴, хоча літопис не зберіг ніякої його хронології.

Логічним видається визнати заснування угровської обителі за часів короткого піднесення міста, що в контексті знаних фактів історії провадить до вузького проміжку часу від перенесення інтересів князя до Угровська перед кінцем 1220-х років до другої половини 1230-х років коли, за наявними даними, на передній план почав виходити новозаснований Холм. Принаймні немає ніяких підстав вбачати якусь фундаторську активність князя Данила на місцевому ґрунті після того, як князь-засновник покинув Угровськ на користь нового “фаворита”.

²⁶⁰ Сkochиляс І. Галицька (Львівська) єпархія... С. 146; *Його ж.* Початки християнства... С. 41–42.

²⁶¹ *Мазурик Ю., Остап’юк О.* Археологічні дослідження... С. 47.

²⁶² Там само. С. 54.

²⁶³ Ипатьевская летопись. Стб. 867.

²⁶⁴ Новіший аналіз відповідних матеріалів див.: *Майоров О.* Галицько-волинський князь... Т. 2. С. 515–539; *Його ж.* О происхождении имени... С. 453–475; *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа. С. 443–465.

Очевидну загадку пропонує також “Григорій, ігумен гори святого Данила”, саме так згаданий у листі папи Інокентія IV до майнцького архієпископа від 13 вересня 1247 р. як один з учасників скерованого до папи посольства князя Данила Романовича²⁶⁵. Викладена в продовженні зацитованого тексту літопису з віднесенням до угровського монастиря історія взаємозв’язку князя Войшелка з місцевою обителлю однозначно вказує на Григорія як тільки гостя в Угровську. Недавно пострижений князь-чернець, осівши в Угровському монастирі, просив духовного наставника, який мав проживати в чималому віддаленні від нього, прибути до свого тодішнього місця перебування для власного утвердження у чернечому житті: “Григорѣи же Полониньскыи и еще баше живѣ . наставникъ его . Воишелкъ же . вопрошавъ . ѡ животѣ его радъ быѣ . посла по нь река . гѣне ѡче . приѣди семо . ѡн же приѣха к нему . и настави его . на поуть чернечькыи”²⁶⁶. Насправді він є тим ігуменом, до якого князь Войшелк “иде в Полониноу . ко Григорьевѣи в манастырь . и пострижеса во чернѣцѣ . и быѣ в манастыри оу Григорья . Г . лѣт . штолъ же поиде во Стоую Горуу . приемъ блѣвление ѡ Григорья”²⁶⁷. Місцезнаходжен-

²⁶⁵ *Historica Russiae Monumenta et antiquis exterarum gentium arcivis et bibliothecim deprompta ab A. I. Turgenio* (Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым). Petropoli, 1841. № 75. P. 67.

²⁶⁶ *Ипатьевская летопись*. Стб. 867–868. Ігуменом угровського монастиря Григорія називає, зокрема, також: *Панишко С.* Угровське князівство... С. 63. Водночас для нього Григорій ще й ігумен “монастиря у Полонному”: там само.

²⁶⁷ *Ипатьевская летопись*. Стб. 859. На це свідчення не звернув уваги Сергій Панишко. Відкликавшись до літописної статті 1255 р. розповіді про князя Войшелка “...и приде Холмъ к Данилоу вставивъ княжение свое . и восприемъ мнискыи чинъ” (*Ипатьевская летопись*. Стб. 830–831), він ствердив, що литовський князь “саме тут прийняв чернецтво”. Оскільки ж на теренах Холма монастир не зафіксований, постриження нібито мало відбутися в Угровську (*Панишко С.* Угровське князівство... С. 63). Втім, на постриження литовського князя в Холмі вказав ще: *Генсьборський А.* Галицько-Волинський літопис... С. 64. Однак цей погляд є очевидним непорозумінням, заснованим на помилковому трактуванні відповідного переказу. Прихід “к Данилоу”, звичайно, ніяк не повинен означати постриження у нього ж саме в Холмі. Цей переказ явно зіставляє різночасові події. Наведений літописний запис про перебування литовського князя в монастирі ігумена Григорія дає послідовний виклад поодиноких епізодів нерозривного “полонинського” періоду біографії князя-ченця — прихід до Полонинського монастиря, перебування у ньому якийсь час перед постриженням, постриження, перебування у монастирі упродовж трьох років після нього, подорож з благословення ігумена на Афон, яку не вдалося здійснити.

ня цієї “Полонини” досі не розгадано. Само поняття “Полонина”, логічно мало би вказувати на розташування монастиря десь у гірському (якщо поняття “гора” сприймати не як конкретне місце на місцевості) регіоні²⁶⁸, відлюдному, так що про ігумена навіть певніших відомостей у Холмі чи Угровську не мали. Вказівка папського листа стосується ігуменства Григорія на той час в Угровську чи означає посвячення Полонинського монастиря теж святому Даниїлові. Непросто дошукуватися якогось конкретного вкладеного в неї змісту, проте навряд чи випадає бачити також і в цьому монастирі ініціативу самого Данила Романовича, оскільки сам монастир — за достатньо виразним свідченням літопису — знаходився поза теренами головної активності князя. Полонинський монастир святого Даниїла Стовпника, отже, мав би сприйматися єдиним зафіксованим прикладом ширшого шанування святого відлюдника у Галицько-Волинській державі.

Варто також відзначити, що ігумен Григорій був наділений винятковою в очах автора відповідної частини Галицько-Волинського літопису славою: “Григорѣи же башеть члѣвкъ стѣ . акогоже не боудеть . перед нимь . и ни по немь не боудеть”²⁶⁹. Зрештою, певною мірою на своєрідне становище ігумена, як і водночас його можливості, вказує й доручення йому відповідальної місії у складі посольства до папи.

На тлі відсутності інших (позалітописних) відомостей про монастир в Угровську²⁷⁰ О. Майоров, виходячи з нібито монастирського призначення вежі у Стовпі, у якому його переконав Д. Домбровский (див. далі), відніс до

²⁶⁸ Єдиним зафіксованим для того часу в джерелах у гірські місцевості є літописний монастир Богородиці в Синевидську поблизу нинішнього райцентру Сколе на Львівщині (Ипатьевская летопись. Стб. 787). Свого часу винятково з географічних міркувань Полонинський монастир пропонувалося бачити в Іспасі неподалік від Коломиї (*Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис... С. 64–65). Проте відомостей про так давню його традицію, а також місцеві сліди шанування святого Даниїла Стовпника, немає.

²⁶⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 859.

²⁷⁰ Новітній дослідник “угровської проблеми” стосовно монастиря ствердив: “Час заснування монастиря невідомий. Однак можна припустити, що він був заснований тут приблизно одночасно зі становленням Угровська як князівського міста — десь на рубежі XII–XIII ст.”: *Панишко С.* Угровське князівство... С. 62. Далі, вказавши на одностайне визнання у літературі появи монастиря з ініціативи князя Данила Романовича, автор, проте, відзначив: “Не виключено, що засновником угровського Данилівського монастиря міг також бути й Олександр Всеволодович”: там само. Не випадає доводити, що згодом запропонований час заснування монастиря не має підтвердження у джерелах. Так само, як ніщо не доводить “монастирської” активності князя Олександра Всеволодовича на терені Угровська й водночас також не дає підстав відбирати угровський монастир святого Данила князеві Даниїлові Романовичу.

літописного монастиря святого Данила розшукані при археологічних дослідженнях на території Угровська фундаменти вежі, стверджуючи віднайдення об'єкту саме “на території монастиря”²⁷¹. У місцевій традиції ще з кінцем XIX ст. зберігалася пам'ять про неї як вежу князя Данила Романовича, співвіднесена з топонімом “Стовп”²⁷² у північній частині городища без будь-якого асоціювання з монастирем. Поєднання будівлі в історичній свідомості з особою князя підказує висновок про можливість збереження автентичної пам'яті з його часів. Згаданий топонім “Гора церковна” чи “Церковка” зафіксований переказ відносив до зовсім іншої місцевості — на південному кінці угровського городища²⁷³. До того ж, археологи, які відкрили вежу, можливості її монастирського призначення не брали до уваги зовсім²⁷⁴, хоча про угровський літописний монастир, звичайно, не могли не знати.

Однак не тільки через відсутність певної місцевої традиції та очевидну суперечність новіших тлумачень зафіксованим наприкінці XIX ст. переказам немає найменших підстав для визнання вежі монастирською. Такій можливості суперечить насамперед винятково світське призначення усіх відомих на західноукраїнських теренах веж. Спроби перегляду такого їх трактування, з якими останнім часом виступив О. Майоров, не засновані на переконливих

²⁷¹ *Майоров О.* Галицько-волинський князь... Т. 2. С. 522; *Его же.* О происхождении имени... С. 459; *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа. С. 449. Вважаючи, що рештки вежі знаходилися на території монастиря, автор відкликається до С. Панишка, який без будь-якої аргументації ствердив: “Не виключено, що урочище “Стовп” якимось чином пов'язане і з угровським монастирем Св. Данила”: *Панишко С.* Угровське князівство... С. 64. Петербурзький історик побачив у цьому зовсім “приватного” наповнення здогаді “переконливий” аргумент на підтвердження своєї версії.

²⁷² Відповідну літературу зібрав: *Майоров О.* Галицько-волинський князь... Т. 2. С. 521, прим. 36; *Его же.* О происхождении имени... С. 458, прим. 35; *Його ж.* Русь, Византия и Западная Европа. С. 449, прим. 36.

²⁷³ *Мазурик Ю., Остап'юк О.* Археологічні дослідження... С. 47–59.

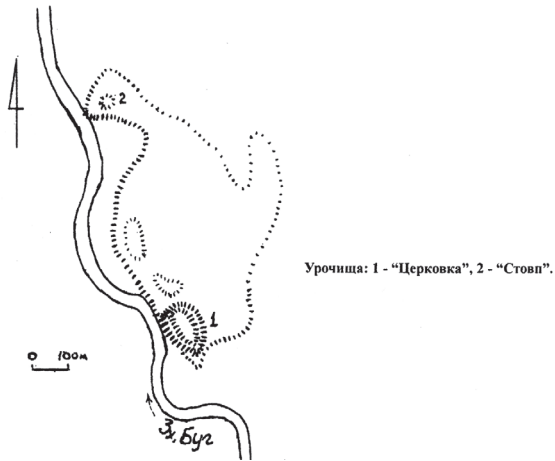
²⁷⁴ Там само. С. 47–59. О. Майоров помилково ствердив ніби пошуки залишків монастиря велися водночас з пошуками міста: *Майоров О.* Галицько-волинський князь... Т. 2. С. 521; *Його ж.* Русь, Византия и Западная Европа. С. 449. Як уже зазначалося, про можливість пов'язання урочища з монастирем твердив тільки С. Панишко. При цьому, без будь-яких на те доказів, монастиреві не тільки приписано роль культурного центру “всього Забужжя”, а й навіть, нарощуючи ряд заснованих на відзначених підставах припущень, висунуто вірогідність... ведення саме тут холмського літописання: *Панишко С.* Угровське князівство... С. 63. Проте це припущення не тільки не засноване на якихось конкретних підставах, а й “на угорвськ нагодум” пропонує відбирати Холмові його цілком заслужену славу, виступаючи тільки черговим яскравим прикладом схильності до нагромадження нічим не підтверджених “здогадів”.

підставах й не можуть бути визнані аргументованими. Зрозуміло, що версія про “вежу-монастир” в Угровську з’явилася за аналогією з поглядом про аналогічне призначення вежі у Стівпі поблизу Холма (див. далі). Що ж до Угровська, то — з огляду знаних фактів його історії та її ширшого контексту — здатна зарисуватися навіть значно цікавіша ситуація.

Літописна вежа в ансамблі холмської княжої резиденції вказує, що угровська — випадає здогадуватися — так само мала б належати до ансамблю резиденції як безперечна попередниця молодшої холмської. Це цілком очевидно наголошує на саме такому навантаженні ранніх об’єктів відповідного зразка й, видається, зобов’язує задуматися над походженням та призначенням обох веж найближчої околиці Холма — у Білавині та Стівпі. Запропонований погляд на раннє датування угровської вежі провадить до визнання вірогідного початку мурованого оборонного будівництва в середовищі князя Данила власне в Угровську і ще, очевидно, перед другою половиною 1230-х років коли інтереси володаря перенесено до Холма. Адже випадало б і в цьому контексті наголосити на відсутності будь-яких підстав відносити угровську вежу до пізнішого, вже наступного періоду активності князя поза містом — на терені “останньої столиці” чи — тим більше — ще пізніших часів історії надалі “цілком загадкового” Угровська.

Оскільки угровська резиденція була новою, її належить сприйняти як наступний “град” знаменитого князя, а вежу — за молодшим холмським зразком — невід’ємним акцентом новоствореного резиденційного комплексу. Не випадає розважати чи в місцевому середовищі могли перед переїздом до міста правителя існувати необхідні для такого будівництва кадри. Не відомий нам тогочасний Угровськ, очевидно, мали зводити “давніші” майстри 1220-х років, насамперед, звичайно, переведені сюди володимирські. Відповідно до актуальної на той час традиції він мав бути здебільшого дерев’яним з нечисленними мурованими храмами (якщо закладати наявність хоч якоїсь більшої їх кількості — реально таким мав би бути щонайменше собор) та мурованою вежею княжої резиденції.

Оскільки новоідентифіковане (див. вище) володимирське церковне будівництво продовжує київську традицію, наголошену вже самою технікою мурування, мурована вежа на терені Угровська виразно вказує на появу серед зайнятих тут княжих майстрів носіїв принципово відмінної будівельної практики. За цим не побаченим і тим більше недооціненим фактом стоїть очевидний перелом у будівельній традиції в оточенні князя Данила Романовича. Адже саме тут вперше з’являється техніка кам’яного мурування, невдовзі підхоплена й розвинута на терені Холма та в його околицях як у світському, так і в церковному будівництві.

Урочища: 1 - "Церковка", 2 - "Стовп".

Схематичний план городища Угровська (За Ю. Мазуриком, О. Остапюком)

За таких обставин угровська вежа прибирає цілком виняткового значення. Версія її монастирського призначення найочевидніше позбавлена будь-яких підстав. Попри тверде переконання О. Майорова, що археологи в Угровську шукали і віднайшли монастир, перша публікація результатів археологічних досліджень на терені міста вказує цілком інше. На урочищі, яке археологи у своїй публікації подають як "Гора церковна/Церковка", 1995 р. закладено шурф, а в 1996–1997 рр. провадилися далші дослідження, за матеріалами яких стверджено: "Знахідки брущатої цегли, фрагменти керамічних полив'яних плиток тощо, та виявлений давньоруський могильник вказують на наявність тут в цей період культової споруди, яка у свою чергу можливо відносилась до споруд монастиря"²⁷⁵. У пізнішій публікації дослідження відповідного місця описано докладніше²⁷⁶. Хоча, як видно з тексту, власне на монастир ніщо зі знахідок не вказувало — у самому описі пошуків у відповідному урочищі його не згадано взагалі. Тільки наприкінці тексту без будь-якого зв'язку з викладеним раніше висловлено припущення: "Цілком можливо, що башта могла виконувати і сакральну функцію, наприклад верхній ярус міг призначатись для монаха-схимника (стовпника)"²⁷⁷. Втім, за висловленим в іншому місці припущенням "розміщення башти дозволяло виконувати

²⁷⁵ Мазурик Ю., Остап'юк О. Локалізація башти... С. 128.

²⁷⁶ Їх же. Археологічні дослідження... С. 47–54.

²⁷⁷ Там само. С. 60.

функції митниці”²⁷⁸. Звичайно, зайве зупинятися на цьому нагромадженні “здогадів”, що взаємно виключають один одного. Відсилення до монастиря, безперечно, з’явилося тільки через те, що це єдиний конкретно названий у літописі сакральний об’єкт на території міста. Автори повідомлення не схильні були взяти до уваги навіть тільки посередньо — згадкою про єпископа Асафа — зафіксований на території Угровська собор. Його першість серед місцевих сакральних об’єктів не випадало би обстоювати. Що ж до самого монастиря, то, звично для того часу, ансамбль його споруд зведено, звичайно, з дерева, тому випадало би залишатися при надії, що при продовженні перерваних перерваних на території княжого міста археологічних пошуків пощастить віднайти якісь виразніші його рештки, чи бодай сліди взагалі.

Водночас “монастирська легенда” найочевидніше ігнорує винятковий у його значенні цілком певний факт угровської історії — зведену тут резиденцію князя Данила Романовича. У наведеному описі місця розташування угровської вежі таке її призначення і походження стверджено цілком однозначно: “це найбільш укріплена площа міста, яку на даному етапі дослідження можна вважати дитинцем”²⁷⁹. Юрій Мазурик та Олександр Остап’юк у короткому підсумку результатів археологічного дослідження ствердили: “Топографічні і археологічні матеріали вказують, що башта мала значення самодостатнього елемента оборони, пануючого над усім укріпленням, і була пристосована до ведення кругового обстрілу. Будучи центральним ядром оборони укріплення, башта відігравала роль, аналогічну західноєвропейським донжонам”²⁸⁰. Однак у продовженні з’явилася інтерпретація, з якою неможливо погодитися. Виходячи з літописної згадки про угровського єпископа, стверджено, нібито літописна згадка про “град Угровськ”, який заклав князь Данило Романович, “в даному випадку більше відповідає поняттю феодалного замку, який, виходячи з літописного повідомлення, був резиденцією єпископа”²⁸¹. Чому угровський єпископ мав резидувати неодмінно в “феодалному замку” автори навряд чи змогли б пояснити. Питання про резиденцію самого князя-засновника в новозакладеному “граді”, як бачимо, при цьому навіть не постало. Водночас автори визнали “перетворення” території з вежею “в головну — за їх словами — аристократичну за своїм складом час-

²⁷⁸ Там само. С. 59.

²⁷⁹ Там само.

²⁸⁰ *Їх же. Локалізація башти... С. 131; Їх же. Археологічні дослідження... С. 59.*

²⁸¹ *Їх же. Локалізація башти... С. 131. Показово, що в цитованій новітній публікації відсилення до такої її функції відсутнє.*

тину міста, споряджену самостійним кільцем укріплень²⁸², тобто, описали її у контексті власне резиденції володаря. Не менш показовим сприймається також відзначена далі аналогія розташування та призначення угровської вежі з літописною вежею холмського дитинця²⁸³. Тому тільки прив'язаність до знаної джерельної згадки про угровського владика при одночасній відсутності вказівки на резиденцію самого князя привела до очевидного непорозуміння із віднесення території з вежею до резиденції єпископа. Втім, це свідчення винятково про актуальні “труднощі” інтерпретації відповідного як літописного, так і археологічного матеріалу. На жаль, роботи на території угровського замку зупинено на стадії самого відкриття, тому ніяких конкретніших відомостей про нього немає.

Поява в умовах короткого угровського епізоду на терені міста мурованої вежі, як уже відзначалося, вказує на одну істотну особливість еволюції будівельної традиції в середовищі князя Данила Романовича. Вона виводиться від того, що ідентифіковані володимирські споруди його часу звично для місцевої ситуації зведено з цегли. На відміну від них, угровська вежа була кам'яною й фактично розпочинає княже білокам'яне будівництво. Тому випадало би визнати, що в короткий угровський період започатковано перелом в еволюції будівельної традиції у княжому середовищі, який уже невдовзі привів до активного розвитку як церковного, так і світського білокам'яного мурованого будівництва на терені Холма та в його найближчій околиці. Це з відповідного огляду найважливіше значення угровського епізоду досі виявилось навіть не зауваженим.

Наведені розмірковування зі свого боку здатні наголосити на важливості Угровська в еволюції намірів і планів князя Данила Романовича. Проте невдовзі він так само з не з'ясованих і досі причин, як і незадовго до того Володимир, покинув Угровськ та перенісся до новозаснованого Холма. Коли це сталося? Знову ж таки конкретні відомості з відповідного приводу відсутні, а підстави для можливих здогадів щодо вірогідного часу приховують винятково нечисленні певні хронологічно молодші літописні перекази до ранньої історії Холма.

13. Продовження боротьби за галицьку спадщину. Ставши врешті сюзереном усієї Волинської землі, Данило Романович зміг зосередитися на продовженні боротьби за галицьку спадщину. Для цього потрібні були союзники. У 1229 р. Романовичі виступили на допомогу мазовецькому князеві Конраду і спадкоємцям Лешка Білого. Польсько-волинське військо обложи-

²⁸² Мазурик Ю., *Остан'юк О.* Локалізація башти... С. 131.

²⁸³ Там само.

до Каліш у Великопольщі. Конрад не наважувався на штурм, незважаючи на наполягання Данила Романовича. Містичі Каліша попросили вислати на переговори двох мужів. Воевода Пакослав запропонував Данилові переодягнутися боярином і взяти участь у переговорах. Із заборол кричали, що Конрад укаже честь Романовичам, коли дасть їм взяти місто. Тоді Пакослав відповів, що Конрад був би радим, але лютий Данило не хоче. "...а се стоить самъ"²⁸⁴. Князь зняв шолом. Його впізнали і стали просити миру. Данило розсміявся і, взявши двох городян, поїхав до Конрада просити пощадити місто. Такою була ця епоха: крові, підступів, відваги і благородного лицарства.

Похід 1229 р. до Польщі закінчився невдачею. Романовичі розраховували на допомогу литовців, але до Литви вторглися меченосці²⁸⁵. А об'єднаних мазовецько-волинських сил виявилось недостатньо.

У 1230 р., перебуваючи в Угровську, Данило Романович отримав несподівану звістку від галичан, що Судислав з великим військом виступив до Пониззя. Угорський король, реалізуючи свої плани в Болгарії²⁸⁶, звернув увагу на низини Пруту, Дунаю і Дністра. Спершу для опанування цієї території він думав залучити Тевтонський орден, а коли відкрилися перспективи утвердження Арпадів на галицькому престолі, відмовився від цього наміру, зваливши всю вину на лицарів. Далі король спробував взяти під контроль правобережних половців, яких болгарські царі втягнули до балканської політики. Уже в 1221 р. угорські домініканці проникли до половців, дійшли навіть до половецьких веж на Дніпрі, правда "нічого значного для Божої справи не досягли", деякі з них були схоплені, а двоє вбиті²⁸⁷. Але зусилля у цьому напрямі продовжилися. 31 липня 1227 р. на прохання угорського короля папа Григорій IX призначив абата Роберта легатом "in Cumanorum et Brodnicorum

²⁸⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 757.

²⁸⁵ Herman Wartberge. Chronicon terri ar Prussiae // Scriptorum rerum Prussiae. Leipzig, 1863. Т. 2. Р. 32.

²⁸⁶ Див.: Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Галич, 2008. С. 3–18; Його ж. Галицька земля и Византия в XI–XIV вв. // Кондаковские чтения. Белгород, 2010. Т. 3. С. 255–280; *Ejusdem*. Ruś halicka a Bizancjum w XI–XIV w.: wybrane problemy // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. Kraków, 2011. Т. 138. S. 41–64; Його ж. Галицько-волинські етюди. С. 287; Його ж. Проблеми галицько-болгарських стосунків у першій третині XIII ст. // Дриновський збірник. Софія, 2012. Вип. 5. С. 258–265.

²⁸⁷ Пашуто В. Т. Внешняя политика... С. 266.

provinciis"²⁸⁸. У 1228 р. Роберт з печським єпископом Бартоломієм та трансільванським єпископом Рейнольдом у присутності королевича Бели урочисто охрестили сина половецького хана Бортуа з його свитою²⁸⁹. Бортуа зі своїм військом взяв участь у поході угорців до Галичини наступного року. Правдоподібно, угорці переселили його орду (на такому ж праві, як сасів і секеїв) до Трансильванії. 21 березня 1229 р. провінціал угорських домініканців Теодоріх був призначений половецьким єпископом. Само єпископство з резиденцією у Мілкові (при гирлі р. Мілков на території пізнішої Молдови) підпорядковано безпосередньо папі. Королевич Бела прийняв титул "короля куманів"²⁹⁰. Видно, за такого розвитку подій і Судислав не зміг реалізувати плани передачі Пониззя Мстиславові Удатному. Зазначений похід до Пониззя, вірогідно, викликала угорська активність у цьому регіоні. Можливо навіть, лідер галицького боярства був готовий прогнати не в міру активних угорців, залишаючись водночас першою особою при королевичі Андрієві, який посідав галицький престіл. З такою ж ймовірністю це міг бути й похід на підтримку інтересів Арпадів.

Герцог Андрій залишився у Галичі з невеликою залогою. Судислав був впевнений, що Романовичі зайняті власними проблемами на Волині. Данило Романович негайно вислав проти Судислава тисяцького Дем'яна, а сам вирушив на Галич. Але Судислав зумів прослизнути до міста, уникнувши битви. Була рання весна і перші сутички розпочалися прямо на льоду. Угорці не думали здавати столицю. Боярство в основному їх підтримувало. Коли підтав Дністер і крига почала ламатися, боярин Семенко підпалив міст. Але погода не дала йому згоріти і волинська дружина перейшла через нього. Галицькі містичі вже перекинулися на сторону Данила Романовича. Їх не приваблювала перспектива облоги і штурму. Галич здався.

Герцог Андрій та Судислав отримали дозвіл виїхати до Угорщини. Там вони підмовили Андрія II знову виступити проти галицько-волинського об'єднання. Військо королевича Бели затримали дощові повені у Карпатах. Далі тисяцький Дем'ян успішно обороняв Галич, а пошесть у війську змусила Бела відступити²⁹¹.

У 1231 р., опинившись наодинці з краківським князем Генріхом Борода-тим, мазовецький князь Конрад змушений був шукати захисту в Романовичів.

²⁸⁸ Шушарин В. П. Свидетельства письменных источников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII в. // История СССР. 1978. № 2. С. 39–44.

²⁸⁹ Пашуто В. Т. Внешняя политика... С. 269.

²⁹⁰ Там же. С. 270.

²⁹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 760–761.

З того часу союз, а іноді й васальна залежність Мазовії від Волині, стали для мазовецького князя необхідністю.

Здобути Галич було значно легше, ніж втримати Галицьку землю. Галицькі бояри Молибоговичі організували змову на користь белзького князя Олександра Всеволодовича. Змовники радилися як підпалити княжий терем і вбити Данила Романовича. Нічого не підозрюючи, князь Василько Романович при гарному гуморі накинувся на одного з них з оголеним мечем та вирвав щит від іншого. Налякані змовники вирішили, що князеві все відомо і кинулися втікати. Обидва князі ж довго не могли зрозуміти що трапилося.

Того ж дня один з вождів змовників — боярин Пилип запросив князів на обід, який міг стати для них останнім, але післанець тисяцького Дем'яна наздогнав князів по дорозі до Вишні, де Филип приготував пастку.

Знову розпочалася війна. Василько Романович здобув Белз. 28 бояр з родини Молибоговичів втратили свої володіння. Олександр Всеволодович утік до Перемишля. Князь Данило Романович шукав згоди з галицьким боярством. Він простив змовників, стерпів навіть, коли на бенкеті один з дворян-тунів залив йому лице вином. Зібравши дружину, князь закликав її до наступу на Перемишль. Соцький Микула підтримав сюзерена: "гнє непогнетши пчель меду не ъдатель"²⁹². Олександр Всеволодович втік до Угорщини. Посланий за белзьким князем боярин Володислав Юрійович також утік вслід за ним.

У 1232 р. угорське військо обложило Ярослав. Посадник Давид Вишатич легко відбив перший приступ. Але тецца Давида, близька до Судислава, схилила зятя до капітуляції. Даремно товариш Давида — боярин Василько Гаврилович переконував посадника не здавати міста. Військо отримало право виходу. Проте здача Ярослава послужила сигналом для інших бояр: до угорців перейшов боярин Клими'ята з Голих Гір, далі інші. Галич впав.

Король Андрій II вирішив іти далі. Угорське військо обложило Володимир. Укріплення і вигляд столиці Волині зачарували старого короля, який бачив немало європейських міст. Володимир обороняв пестун Романовичів — боярин Мирослав. На переговорах боярин пообіцяв повернути Олександрові Всеволодовичу Белз та Червен. Правда, пізніше, оправдовуючись перед своїми вихованцями, він заявив, що про Червен не йшлося²⁹³.

Знову довелося починати все від початку. Герцог Андрій тепер мав союзників — белзького князя Олександра Всеволодовича та болохівських князів.

²⁹² Там же. Стб. 763.

²⁹³ Там же. Стб. 764–766.

14. Болохівські князі. Проблемі Болохівської землі і болохівських князів присвячена чимала література²⁹⁴. Болохівська земля знаходилася на межі вододілу басейнів Прип'яті, Дніпра, Південного Бугу і Дністра, між Київською, Галицькою, Волинською землями та половецьким степом. Ця територія була густо заселеною. Населення, судячи з археологічних матеріалів, належало до нащадків древлян, полян і, напевно, уличів. В XI–XII ст. болохівськими містами володів Київ. У XII ст. тут часами виникали окремі князівства з різними центрами, залежні безпосередньо від київського князя. На початку XIII ст. князь Роман Мстиславович надав ці території сюзерену Волині — луцькому князю Інгвару Ярославовичу, маючи на меті остаточно закріпити їх за Волиню. Витіснивши Інгваревичів з Луцька, Данило Романович, як зазначалося, передав цю землю з центром у Меджибожі Ярославу Інгваревичу. Його нащадки розділили її на дрібніші князівства. Один з них — Борис Ярославович під 1234 р. згаданий у літописі як князь меджибізький²⁹⁵. За М. Баумгартенем, він мав ще двох братів, які тримали Болохів²⁹⁶.

Що болохівські князі не були аналогом сільських кенезів-суддів, знаних в підкарпатських селах на волоському праві, як свого часу вважав Антін Пе-

²⁹⁴ Див.: *Дашкевич Н. П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда в Киеве 1874 г. Киев, 1876. Т. 2. С. 69–139; *Его же.* Новейшие домыслы о Болохове и Болоховцах // Университетские известия ун-та св. Владимира. Киев, 1884. № 6. С. 155–186; *Его же.* Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах // Университетские известия ун-та св. Владимира. Киев, 1899. № 1. С. 56–69; *Петрушевич А.* Кем были Болоховские князья? Львов, 1877; *Молчановский Н. В.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (преимущественно по летописям). Киев, 1885. С. 102–143; *Грушевский М. С.* К вопросу о Болохове // Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца при Киевском университете. Киев, 1893. Кн. 7, отд. 2. С. 3–11; *Його ж.* Історія... Т. 3. С. 155–161, 535–536; *Андріяшев О.* Літописне Болохово і болохівські князі // Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції УАН. Київ, 1930. Т. 32. С. 20–31; *Раппопорт П. А.* Города Болоховской земли // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. Москва, 1955. Вып. 57. С. 52–60; *Липко С. А.* Де був давній Болохов? // Український історичний журнал. 1971. № 4. С. 99–104; *Терещук К. І.* До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. Київ, 1976. С. 164–175; *Крин'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. С. 25–26, 55–56; *Войтович Л. В.* Волинська земля князівських часів (X–XII ст.) // Проблеми історичної географії України. Київ, 1991. С. 17–18; *Його ж.* Болохівські князі // Київ. 1991. № 6. С. 158–159; *Його ж.* Княжа доба... С. 503–506; *Його ж.* Князь Лев Данилович. С. 64–66; *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь.

²⁹⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 774.

²⁹⁶ *Baumgarten N.* Gènèalogies... P. 60–62.

трушевич, чи боярами, які виступали проти об'єднаної політики Данила Романовича, як пропонував М. Котляр, доводить звернення мазовецького князя Болеслава Конрадовича до Данила Романовича: “и не соуть вои твои, но соуть шсобнии князи”²⁹⁷. Оскільки мазовецький князь заступився за дрібних болохівських князів, це теж побіжно може свідчити про їх належність до Інгваревичів, пов'язаних родинними зв'язками з польськими князями. У 1235 р., коли Київ на короткий час захопив князь Ізяслав Мстиславович²⁹⁸, він також звернувся до Данила Романовича з вимогою відпустити з полону болохівських князів: “даи нашуо братью или придемь на та воиною”²⁹⁹. Для Ізяслава Мстиславовича зі смоленських Мономаховичів волинські Мономаховичі — Інгваревичі були близькою “братією”. Вважаючи свої права на Луцьк і Східну Волинь більшими від прав Данила Романовича, ці князі і їх нащадки перебували у постійній конфронтації з Романовичами і впродовж тривалого часу були для останніх поважною проблемою.

Густа сітка торговельно-ремісничих міст, археологічне дослідження яких тільки розпочинається, — Котельнич (1143 р.³⁰⁰, на р. Гуйві, притоці Тетерева, тепер с. Котельниця Полонського р-ну Хмельницької обл.), Меджибож (1146 р.³⁰¹, при впадінні р. Бужка в Південний Буг), Болохів (1150 р.³⁰², в центрі між верхів'ями Південного Бугу, Горині, Случі і Тетерева, тепер м. Лю-

²⁹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 792.

²⁹⁸ Навколо особи цього князя історики сперечаються. Микола Карамзін (*Карамзин Н. М. История государства Российского*. Москва, 1991. Т. 2–3. С. 624), Микола Арцибашев (*Арцибашев Н. С. Повествование о России*. Москва, 1838. Т. 1. кн. 2. С. 339) та Сергій Соловйов (*Соловьев С. М. История... Москва, 1990. Кн. 2, т. 3. С. 132*) вважали його путивльським князем, але останнього звали Ізяславом Володимировичем і він загинув у битві на Калці. За В. Татищевим, він був молодшим братом Мстислава Удатного (*Татищев В. Н. История Российская*. Т. 3. С. 464). Але молодший брат Мстислава Удатного, при наявності немалої кількості старших братів у смоленській гілці Мономаховичів, не зміг би претендувати на Київ. Тому виглядає логічнішим здогад В. Пащуто, що Ізяслав Мстиславович був сином великого князя київського Мстислава Романовича, який загинув у битві на Калці: *Пащуто В. Т. Очерки... С. 138*. Певно, за традицією смоленської династії, Володимир Рюрикович надав йому Вишгород, бо в Овручі перебував син київського князя Ростислав (*Лаврентьевская летопись*. Стб. 457; *Ипатьевская летопись*. Стб. 772), що дозволило йому, скориставшись ситуацією, зайняти Київ.

²⁹⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 775.

³⁰⁰ Там же. Стб. 314.

³⁰¹ Там же. Стб. 330.

³⁰² Там же. Стб. 398–399.

бар), Мунарев (1150 р.³⁰³, поблизу Болохова), Божеський (1152 р.³⁰⁴, в верхів'ях Південного Бугу), Шеломница (1159 р.³⁰⁵, поблизу Котельнича), Полоний (1169 р.³⁰⁶, при впадінні р. Хомори, лівої притоки Случі, тепер м. Полонне Хмельницької обл. — фортеця у травні 1169 р. витримала 17-денну облогу половецького війська й оборонилася від половців у 1171–1172 рр.), Микулин Волинський (1169 р.³⁰⁷, тепер с. Микулин Гоцанського р-ну Рівненської обл.), Межимостя (1170 р.³⁰⁸), Колодяжин (1240 р.³⁰⁹, на р. Случ, для його здобуття монголи змушені були зосередити важку металеву артилерію: 12 пороків), Кудин (1241 р.³¹⁰, на р. Іква), Губин (1241 р.³¹¹, у верхній течії Случі), Кобуд (1241 р.³¹²), Городок Болоховський (1241 р.³¹³), Дядьків (1241 р.³¹⁴), Деревич (1241 р.³¹⁵, у верхній течії Случі, тепер с. Великі Деревичі) та ін. — охоплювала всю Болохівську землю. Їх вигідне розташування на перетині важливих торговельних шляхів давало тутешнім князям доволі значні ресурси, які залишали надію на повернення усієї Східної Волині.

15. Новий успіх Романовичів. Військо галицького князя Андрія Андрійовича (угорського), до якого приєдналися болохівські та белзька дружини, вторглося на Волинь. На р. Вілії, лівій притоці Горині, князь Андрій зустрівся з Данилом Романовичем. Замість домовленості вони розсталися непримиреними ворогами. Поблизу Шумська Данило Романович атакував бойові порядки Арпадовича, але дружина не витримала і повернула назад. Втрати союзників також були настільки значними, що й Андрій повернувся до Галича³¹⁶.

Обидві сторони шукали спільників. До противників Романовичів приєдналися турово-пінські князі. Але на допомогу Романовичам виступили київський князь Володимир Рюрикович та вишгородський князь Ізяслав

³⁰³ Там же.

³⁰⁴ Там же. Стб. 454.

³⁰⁵ Воскресенская летопись. С. 71.

³⁰⁶ Лаврентьевская летопись. Стб. 358.

³⁰⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 533.

³⁰⁸ Там же. Стб. 644.

³⁰⁹ Там же. Стб. 786.

³¹⁰ Там же. Стб. 792.

³¹¹ Там же.

³¹² Там же.

³¹³ Там же.

³¹⁴ Там же.

³¹⁵ Там же.

³¹⁶ Там же. Стб. 767.

Мстиславович. За київськими військами йшли половці. Це налякало белзького князя Олександра, який перейшов на сторону Романовичів. Воевода галицького князя Денеш мусив відступати. Волинські і київські загони пішли на Галич. Бояри Доброслав Суддич та Гліб Зеремійович також перейшли до князя Данила. Дев'ять тижнів стояло військо союзників під стінами Галича. Король Бела IV був зв'язаний війною з австрійськими Бабенбергами і нічим не допоміг братові.

Без угорської допомоги надій утримати Галич не було. Незважаючи на пізню осінь, Дністер не замерзав і це затримувало штурм міста. Боярин Судислав, відчайдушно намагаючись врятувати ситуацію, через своїх агентів запропонував Галич белзькому князеві. Той відступив від Данила, чим вирішив свою долю. У Галичі тим часом помер князь Андрій і угорці здали місто. Судислав зумів утекти, замішавшись серед угорців, яким дозволили покинути столицю.

У грудні 1233 р. здався Белз. Єдність Галицько-Волинської держави нарешті була відновлена. Олександр Всеволодович втік до Чернігова, але був схоплений біля Полонного³¹⁷. Напевно, він закінчив свої дні у тюрмі. Його синові Всеволодові повернули Белзьке князівство, найправдоподібніше, близько 1241 р., коли Данило Романович шукав консолідації усіх князів.

16. Терези Фортуни. Відновлена єдність спадщини Романа Мстиславовича тривало, однак, недовго. У 1234 р. Данило Романович виступив на допомогу київському князеві Володимирові Рюриковичу проти чернігівського князя Михайла Всеволодовича, навіть обложено Чернігів³¹⁸. За відомостями В. Татищева, які, радше, виглядають його здогадом, чернігівський князь зумів домовитися з галицькими боярами й ті змусили Данила Романовича зняти облогу. Київське та галицьке війська відступали окремими колонами і князь Михайло зумів завдати галичанам поразки³¹⁹.

У цей час союзники довідалися, що Ізяслав Мстиславович підняв бунт і з половцями йде на столицю. Данило Романович виступив разом з київським князем назустріч противнику. Війська були змучені. Битва відбулася біля Звенигорода Київського. Противник мав чисельну перевагу. Під Данилом Романовичем вбито коня, але завдяки винятковій мужності йому вдалося вивести з бою рештки війська. Київський князь Володимир Рюрикович і волинський

³¹⁷ Там же. Стб. 771–772.

³¹⁸ Там же. Стб. 772.

³¹⁹ *Татищев В. Н.* История Российская. Т. 3. С. 464.

воевода Мирослав потрапили до полону³²⁰. Їх викупили від половців тільки десь під кінець 1235 р.

Галицьке боярство продовжувало чинити опір централізаторській політиці Романовичів. Тепер бояри поспішали скористатися з проблем, що виникли в Данила Романовича. Нові боярські лідери Молибоговичі, яких свого часу пощадили Романовичі, хитрістю виманили з Галича Василька Романовича, розпустивши чутки, про наступ на Волинь смоленських полків з половцями. До Галича “запрошено” чернігівського князя Михайла Всеволодовича, одруженого з донькою Романа від першого, “законного” шлюбу. Так несподівано Романовичі знову втратили Галицьку землю.

У 1235 р. Михайло Всеволодович організував проти Романовичів коаліцію, до якої, крім Ізяслава Мстиславовича, болохівських князів та половців, увійшов ще й мазовецький князь Конрад. Останній прогнав каштеляна Пакослава (той втік на Волинь), захопив Сандомир, посадивши у ньому свого сина Болеслава, а Гремиславу Інгварівну змусив виїхати до Вісліці. Після деякого вагання він, все ж, визнав за Болеславом Сором’язливим, сином Лешка Білого, права на краківський престіл, але затримав частину Сандомирського князівства³²¹.

Першими почали війну болохівські князі, які прагнули повернути Східну Волинь. Проте їх дружини були розбиті, а самі князі потрапили в полон. Ізяслав Мстиславович прислав згадане посольство, вимагаючи відпустити “його братію” болохівських князів.

Війна продовжувалася. Волинь зазнала атаки з двох сторін. Польське військо вдалося розгромити біля Червена та на р. Вепр. Однак Конрад зумів захопити Дорогичин, який передав хрестоносцям (Орден Добжинських братів, створений для боротьби з ятвягами і пруссами). А половці знову перейшли на сторону волинського князя і розорили галицькі волості.

17. Угорський пасьянс. Далі і Данило Романович і Михайло Всеволодович шукали порозуміння з угорцями. Ті більше схилилися до Ольговича. Тоді Данило Романович зважився на радикальніший крок. У 1235 р. після смерті угорського короля Андрія у Сейкешфегерварі відбулася коронація Бели IV, під час якої колишній галицький король Калман ніс меч, а Данило Романович провадив за вуздечку королівського коня³²². Цей епізод біографії Данила Романовича виявився досить дискусійним. Інтерпретації розходять-

³²⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 773.

³²¹ Пашуто В. Т. Очерки... С. 210.

³²² Ипатьевская летопись. Стб. 776; *Scriptores rerum Hungaricarum ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* / Ed. E. Szentpetery. Budapest, 1937. Vol. 1. P. 467.

ся від цілковитого заперечення самого факту (М. Дашкевич, Д. Зубрицький, І. Шараневич), замовчування (В. Пашуто, М. Котляр), сумнівів щодо його значення (М. Грушевський, І. Крип'якевич) до беззаперечного визнання Данила Романовича угорським ленником (М. Карамзін, Б. Хоман, М. Волощук)³²³. О. Майоров, вважаючи, що князь Данило Романович формально визнав себе васалом угорського короля, справедливо вбачав причину у пошуках військової підтримки проти Михайла Всеволодовича та його сина, звертаючи увагу на те, що водночас Василько Романович просив допомоги поляків³²⁴. Ще стриманіше сприйняв цю ситуацію О. Головко. Він, по суті, відкинув можливість прийняття васалітету, але слушно привернув увагу до того, що стосунки з угорським королем не розвивалися в такому напрямі, як бажав руський князь перед поїздкою до Угорщини. Це змусило Данила згодом вдатися до багатогодової дипломатичної комбінації у Центральній Європі³²⁵. Мирослав Лабунька, дослідивши сам чин ведення коня під час урочистих церемоній (*Officium Stratoris*) та спираючись на висновки Ріхарда Гольцмана, який вважав, що цей елемент коронаційного церемоніалу був виявом пошанування і визнання високого значення, а не ленної залежності, яку символізував чин стремена (*Officium Strepae*), коли супровідник тримав стремено вершника, до чого був зобов'язаний ленник (як приклад дослідник навів факт здійснення чину *Officium Stratoris* у 1210 р. королями Данії та Норвегії щодо короля Швеції, який не привів до васалітету цих володарів)³²⁶, також дійшов висновку, що Данило Романович не став ленником угорського короля³²⁷.

Для Данила Романовича це був один з найскладніших періодів життя. Зібравши спадщину батька, він раптом знову втратив її важливішу половину і мусив починати все від початку. У цей момент він виявив себе блискучим політиком. Йому вдалося схилити на свій бік товариша дитячих літ — короля Беду IV. Вдовольнивши його амбіції, він домігся того, що король 1236 р. за-

³²³ Див.: Лабунька М. Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV (Чин: *Officium Stratoris*) // До джерел. Збірник наукових на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ; Львів, 2004. Т. 1. С. 560–561; Волощук М. М. Даниил Галицкий и Бела IV: к реконструкции русско-венгерских отношений 30-х годов XIII в. // *Rossica Antiqua* 2006. Исследования и материалы. Санкт-Петербург, 2006. С. 331–341.

³²⁴ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь... С. 585–589.

³²⁵ Головко О. Б. Корона Данила Галицького. С. 303–304.

³²⁶ *Holzmann R.* Zum Stator- und Marschalldienst, zugleich eine Erwiderung // *Historische Zeitschrift*. 1931. Bd. 145. S. 322–323.

³²⁷ Лабунька М. Князь Данило Галицький... С. 554–561.

йняв нейтральну позицію у галицькому конфлікті, відмовившись від заручин своєї доньки з Ростиславом Михайловичем³²⁸.

Уже наприкінці 1235 р., отримавши польську допомогу, Романовичі взяли відвойовувати Галич. Це їм не вдалося. Але в 1236 р. до Чернігівської землі вторгся переяслав-заліський і новгородський князь Ярослав Всеволодович. Михайло Всеволодович мусив покинути Галич, у якому залишив сина Ростислава. Уже наступного року в боротьбі з Ростиславом Михайловичем після двох компромісних примирень Данило Романович повернув Перемишльське князівство. Перемишльські бояри здебільшого досить активно підтримували проугорську партію. Напевно “угорський пасьянс” був вдалим виходом з надзвичайно скрутної ситуації.

“Угорський пасьянс” Данила Романовича став одним з елементів його європейської політики, до якої він втягувався через постійні пошуки союзників. Цілий ряд дослідників погоджується, що лист папи Григорія IX до “пресвітлого короля Русі” від 18 липня 1231 р., адресований саме князю Данилові Романовичу³²⁹. Розвиваючи цю думку, Іван Паславський пов’язав її із переговорами Нікейської імперії з папським престолом щодо відновлення єдності Церков, розпочатих зверненням патріарха Германа II до папи Григорія IX 1232 р. Певні заходи щодо цих переговорів відбувалися раніше, патріарх навіть писав, що й “численні русини” готові відновити давню церковну єдність. Данилові Романовичу для того, аби внормувати стосунки з угорським королем за умов повернення Галицької землі, потрібна була підтримка папи. Переговори між Церквами, розпочаті в Нікеї 1234 р., давали певні надії на її забезпечення. Данило Романович мав свої канали встановлення прямого зв’язку з Римом. Волинські князі активно втрутилися до боротьби за Ятвягію і володимирський князь діяв тут в союзі з єпископом Пруссії Хрестияном, через якого й налагоджувалися римські контакти. Але курія Григорія IX діяла

³²⁸ Котляр М. Ф. Данило Галицький. [2001]. С. 85.

³²⁹ Pelesz J. Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Wien, 1878. Bd. 1. S. 315; Abraham W. Powstanie organizacji... S. 107; Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки НТШ. Т. 123–124. Львів, 1917. С. 29; Altaner B. Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts. Forschungen zur Geschichte der kirchlichen Unionen und Mohammedaner- und Heidenmissionen des Mittelalters // Breslauer Studien zur historischen Theologie. Habelschwert, 1924. Bd. 3. S. 215; Paszkiewicz H. The Origin of Russia. London, 1954. P. 299; Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. Київ, 1983. С. 91–92; Паславський І. Римська політика Данила Романовича в 30-х роках XIII століття // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2013. Вип. 7 С. 167–173.

з позиції диктату, вимагаючи не тільки підпорядкування Церкви, а й відмови від візантійського обряду та прийняття латинського обряду. У 1234 р. папа призначив цистерціанця Герхарда латинським єпископом Русі й навіть наклав санкції на русичів, зокрема заборонив змішані шлюби та укладання угод. Такі заходи привели до охолодження стосунків, які почали налагоджуватися до того, та сприяли переорієнтації Данила Романовича на противника папи — імператора Священної Римської імперії Фрідріха II Гогенштауфена³³⁰.

Перші пошуки контактів на цьому новому напрямі відносяться до 1235 р. До їх дальшого розвитку підштовхнули несподівані події в Австрії. Зближення австрійських Бабенбергів з Романовичами не було випадковим. Австрійський герцог Леопольд VI фон Бабенберг мав за дружину Феодору з Ангелів, племінницю візантійського василевса Ісаака II Ангела, доньку його молодшого брата Іоана³³¹. Мати герцога Фрідріха II Бабенберга, як і її сестра — друга дружина Романа Мстиславовича, тривалий час була регентшею і визначала політику Австрії. Обидві вони сприяли зближенню взаємних інтересів. Тому й австро-угорські війни співпадають із загостренням стосунків Романовичів з Угорщиною. Фрідріх II та Данило Романович через матерів були двоюрідними братами. Крім політичних вигод, у союзі не останню роль відігравали й родинні зв'язки³³². Герцог Фрідріх II вступив у конфлікт з матір'ю, яка намагалася і далі спрямовувати його політику. Врешті, син прогнав колишню регентшу і та для захисту вдалася до імператора. Можна не сумніватися, що герцогиня з відповідним посланням звернулася і до сестри Єфросинії (Анни), матері Данила Романовича, яка і в монастирі зберігала вплив на сина. Як встановив О. Майоров, у зрлючому конфлікті Данило Романович відмовився підтримати герцога Фрідріха II, за що отримав від імператора 500 марок сріблом як компенсацію за похід до Австрії. На думку російського вченого, Данило Романович, після пошуків контактів з імператором у 1235 р., був на з'їзді у Відні в 1237 р., де, на переконання російського історика, й отримав королівську корону від Фрідріха II Гогенштауфена³³³. Хоча це надання і не визнав

³³⁰ Див.: Паславський І. Римська політика... С. 172–173

³³¹ Thiele A. Erzählende genealogische Stammtafeln zur europäischen Geschichte. Frankfurt-am-Main, 1993. Bd. 1. Taf. 116, 204; Schwennicke D. Europäische Stammtafeln: Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten. Neue Folge. Frankfurt-am-Main, 1998. Bd. I. 1. Taf. 39, 85; Scheibelreiter G. Die Babenberger. Wien; Köln; Weimar, 2010. S. 278.

³³² Войтович Л. Союз Галицьких Романовичів... С. 263–273.

³³³ Майоров А. В. Даниил Галицкий и Фридрих Воинственный: русско-австрийские отношения середины XIII века // Вопросы истории. 2011. № 7. С. 32–52; Його ж. Не-

папа, воно ставило Данила Романовича в один ряд з Белою IV і давало певні підстави для унормування стосунків з товаришем дитинства.

18. Дорогичинська кампанія. Цій події колись надавали надзвичайно важливого значення у контексті поширених свого часу поглядів російської історіографії про експансію католицького Риму. Події під Дорогичином порівнювали зі званою уробленою у новітній російській традиції “перемогою” Олександра Невського на Чудському озері. Вважалося, що князі Данило Романович та Олександр Невський зупинили агресію Тевтонського ордену, який збирався поширити свої завоювання на схід.

“Веснѣ же бывши пойдоста на Йтвезѣ и приидоста Берестю рѣкамъ наводнившимса и не возмогта ити на Атвазѣ. Данилови рекъшоу не лѣпо естъ держаты наше вѣтчины крижевникомъ Тепличемъ рекомымъ Соломоничемъ. И пойдоста на нѣ в силѣ тажыцѣ приаста грѣ мѣа марта, старѣшиною ихъ Броуна яша и во изоимаша и возвратиса Володимѣрь”³³⁴. Наведена цитата — це все, що збереглося про відповідні події на сторінках Галицько-Волинського літопису.

Більшість істориків відносить так скромно зафіксований у джерелах дорогичинський епізод до березня 1238 р.³³⁵ Так само більшість з них вважають, що в Дорогичині тоді перебували лицарі Добжинського ордену³³⁶, лицарі

відомий епізод 1237 року у взаєминах князя Данила Романовича з імператором Фрідріхом II // Княжа доба: історія і культура. Вип. 4. С. 180–186.

³³⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 776.

³³⁵ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-волинської літописи // Записки НТШ. Львів, 1901. Т. 41. С. 37, 71; Włodarski B. Polska i Ruś... S. 113; Ждан М. Романовичі і німецький хрестоносний Орден // Український історик. № 34(39–40). С. 54–68; Головка А. Б. Древня Русь и Польша в политических взаимоотношениях X первой трети XIII вв. Киев, 1988. С. 99; Його ж. Побужжя... С. 59–76; Його ж. Корона Данила Галицького. С. 308–313; Його ж. Хрестоносці у пруській Прибалтиці (20-і – 30-і роки XIII ст..) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Вип. 2. Кам'янець-Подільський, 2011. С. 45–47; Szczawelewa N. I. Sprawa pruska w polityce Daniela Halickiego // Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyki od XIII do połowy XVI wieku. Toruń, 1990. S. 52–53; Котляр М. Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденом // Середньовічна Україна. Київ, 1996. С. 17–28; Starnawska M. Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu. Warszawa, 1999. S. 111–112; Харди Т. Наследники Кієва измежу кральвске круне и татарског жарма: студия о державно-правном положажу Галиче и Галицько-Волинске кнежевине до 1264. године. Нови Сад, 2002. С. 158; Войтович Л. Король Данило Романович: політик... С. 66.

³³⁶ Polkowska-Markowska W. Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego. Przyczynek do kwestji krzyżackiej // Roczniki Historyczne. 1926. T. 2. S. 204–208; Włodarski B. Polska i Ruś... S. 113;

якого визнали себе васалами мазовецького князя Конрада, обіцяючи не переходити під владу інших володарів³³⁷. У документах цей Орден, створений з ініціативи князя Конрада, називався “*milites Christi fratres in Dobrin*”³³⁸. У 1235 р. Добжинський орден, який на момент заснування нараховував усього 16 лицарів³³⁹, інкорпоровано до Тевтонського ордену і мазовецькому князю лише через суд вдалося повернути Добжин з округою. 12 січня 1236 р. папа Григорій IX затвердив відповідну угоду з тевтонцями. Але мазовецький князь не був задоволений таким розвитком подій і прийняв групу лицарів на чолі з магістром Бруно, які не захотіли об'єднатися з тевтонцями³⁴⁰. 8 березня 1237 р. Конрад надав їм волинське місто Дорогичин з округою, при тому грамота не полишає сумнівів про кого йшла мова (“*ordinis militum Christi domus quondam Dobrinensis*”³⁴¹). Князь Конрад сподівався з їхньою допомогою завоювати частину пруських земель всупереч інтересам Тевтонського ордену.

Політика Конрада стосовно волинських князів схожа з політикою Романовичів щодо Угорщини. Балансуючи між союзом та васалітетом, слабша сторона поспішала використати будь-які проблеми сильнішої, аби укріпити свої позиції її коштом. Надаючи добжинським лицарям Дорогичин, Конрад переслідував й іншу мету, вигідну мазовецьким князям, — взяти під контроль цей стратегічно важливий регіон. Цілком вірогідно, що він надавав лицарям

Nowak Z. H. Milites Christi de Prussia. Der Orden von Dobrin und seine Stellung in der preussischen Mission // Die geistlichen Ritterorden Europas / Ed. J. Fleckenstein, M. Hellman. Sigmaringen, 1980. S. 348, 350–351; Szymczak J. Udział synów Konrada I w realizacji jego planów politycznych // Rocznik Łódzki. 1980. T. 20(23). S. 25; Головка А. Б. Древняя Русь и Польша... С. 98–99; Його ж. Побужжя... С. 59–76; Його ж. Корона Данила Галицького. С. 308–313; Його ж. Хрестоносці у пруській Прибалтиці... С. 45–46; Goliński M. Uposażenie i organizacja zakonu templariuszy w Polsce do 1241 roku // Kwartalnik Historyczny. 1991. T. 98, zes. 1. S. 16–17; Powerski J. Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski. Malbork, 1996. T. 1. S. 15; Starnańska M. Między Jerozolimą a Łukowem. S. 62, 111–112, 198–199; Bartnicki M. Polityka zagraniczna... S. 154–155; Samsonowicz H. Konrad Mazowiecki (1187/88–31 VIII 1247). Kraków, 2008. S. 67.

³³⁷ Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis. Varsaviae, 1919. T. 1 / Ed. E. Kochanowski. Nr 366. P. 421.

³³⁸ Włodarski B. Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego. Toruń, 1971. S. 30.

³³⁹ Щавелева Н. И. Прусский вопрос в политике Даниила Галицкого // Древнейшие государства Восточной Европы. Москва, 1991. С. 253.

³⁴⁰ Головка О. Б. Хрестоносці у пруській Прибалтиці... С. 44–45.

³⁴¹ “...з ордену лицарів Христових, колись дому Добжинського”: Матузова В. И., Назарова Е. А. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 2002. С. 353–354.

Дорогичин. Сучасний вид дитинця зі сторони Західного Бугу

те, що йому ще не належало³⁴², користаючи з тимчасових проблем Романовичів.

Напевно, має рацію О. Головка, полемізуючи з О. Масаном, який зводить дорогичинський конфлікт до малозначущого епізоду³⁴³. Немає підстав вважати Дорогичин малоукріпленим містом, добжинці, мабуть, його не штурмували. Мазовецькі князі мали там давні зв'язки і віддавна зазіхали на цей регіон. Напевно, місцеве боярство домовилося з Конрадом у 1235 р. під час великої скрути Романовичів. Але О. Масан, безперечно, має рацію в іншому: битви під стінами Дорогичина чи штурму міста, найправдоподібніше, не було. Невелике військо добжинських братів з їх комтуром (на той час десяток братів з кількома десятками зброєносців і слуг) просто склали зброю.

Виходячи з цитованої літописної інформації (“крижевником Тепличемь рекомымъ Соломоничемъ”), М. Дашкевич вважав дорогичинських лицарів тамплієрами (Орден бідних Лицарів Христа з Соломонового храму)³⁴⁴, напевно, близькість їх за вбранням та статутом до тамплієрів, збила з пантелику і літописця, не знайомого з тонкощами взаємин між громадами хресто-

³⁴² Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. С. 352.

³⁴³ Головка О. Б. Корона Данила Галицького. С. 312–313.

³⁴⁴ Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого... С. 17.

носців. Цитована грамота мазовецького князя Конрада від 8 березня 1237 р. не залишає місця для сумнівів щодо формації лицарів, яким було надано Дорогичин.

Звичайно, не випадає погодитися з О. Масаном, що Дорогичин повернено того ж 1237 р.³⁴⁵ Данило Романович не міг так швидко відреагувати на появу лицарів у місті. Хіба би ця поява справді співпала з його виправою на ятвягів.

Правдоподібно, в березні 1238 р. Данило Романович повернув Дорогичин до складу Волині, а магістр Бруно і його лицарі потрапили в полон³⁴⁶, проте невдовзі їх відпущено. У червні 1240 р. десять з цих братів записані в акті продажу цистеріанському монастирю Зонненкампф фільварку Зеллін³⁴⁷ — їх імена співпадають з іменами добжинських лицарів з документів 20–30-х років³⁴⁸.

Простежити дальшу долю колишніх добжинських лицарів важко. Вони розбрелися по формаціях іоанітів, тамплієрів і тевтонців³⁴⁹. О. Масан допускав, що вони також могли стати основою нового ордену, організованого в Празі для опіки над хворими — брати цього ордену теж носили на плащах хрест з червоною зіркою³⁵⁰. Більшість дослідників одностайні в думці про загибель рештків добжинських братів із різних формацій хрестоносців у битві з монголами біля Легниці 9 квітня 1241 р.³⁵¹

³⁴⁵ Масан О. М. Добжинський орден. Вип. 2. С. 53–56.

³⁴⁶ Preussisches Urkunderbuch. Königsberg, 1882. T. 1 / Ed. I. Philippi. Nr. 126.

³⁴⁷ Масан О. М. Добжинський орден: до історії дорогичинського інциденту 1237 року // Питання стародавньої історії, археології й етнографії. Чернівці, 1996. Вип. 2. С. 59.

³⁴⁸ Його ж. Добжинський орден: до історії дорогичинського інциденту 1237 року // Питання стародавньої історії, археології й етнографії. Чернівці, 1996. Вип. 1. С. 46.

³⁴⁹ Kętrzyński W. O powołaniu krzyżaków przez księcia Konrada // Rozprawy Akademii Umiejętności. Widział historyczno-filozoficzny. Kraków, 1903. T. 20, zesz. 45. S. 123; Samsonowicz H. Konrad Mazowiecki... S. 66–67.

³⁵⁰ Масан О. М. Данило Романович і лицарсько-чернечі ордени: проблеми взаємодій // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Чернівці, 2008. Вип. 2(28). С. 137–149.

³⁵¹ Див.: Semkowicz A. Krytyczny rozbiór "Dziejów Polski" Jana Długosza (do roku 1384). Kraków, 1887. S. 11–13; Polkowska-Markowska W. Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego. S. 178; Zatorski W. Pierwszy najazd Mongołów na polskię w roku 1240–1241 // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1937. T. 9. S. 175–237; Krakowski S. Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku. Warszawa, 1956. S. 142; Czechowicz K. Najazdy Tatarów na Polskę w XIII w. Proba syntezy // Teki Historyczne. 1969–1971. T. 16. S. 55–78; Matuszewski J. Relacja Długosza o najeździe tatarskim w 1241 roku. Polskie zdania

Але частина дослідників дотримується версії про здобуття Дорогичина у 1243 р., вважаючи, що до того часу його утримували тамплієри³⁵². Певною підставою для цього є літописний фрагмент під 1241 р., згідно з яким князь Данило Романович "...приде ко граду Дорогычиноу и восхотѣ внити во гра и вѣстьно бѣ емоу тако не внидеши во гра. вномоу рекшоу тако се былъ гра нашъ и вѣц нашѣ вы же не изволите внити вонь. И ѿиде мысла си иже бѣ послѣже ѿмѣстьє створи держателю града того"³⁵³.

Важко погодитися, що між 1238 та 1241 рр. за невідомих обставин якась формація тамплієрів захопила Дорогичин, повернений у 1238 р., і могла вчинити опір волинським князям, незважаючи на втрати в недавній битві при Легніці, при тому, що їх сюзерен, мазовецький князь, тепер був союзником Романовичів. Так само не випадало би вважати, що прибулі з мазовецьких земель, із недалекого Вишеграда волинські князі не підозрювали, що у їхньому Дорогичині сидять тамплієри, а літописець щоби заплутати всіх "навмисне" приурочив розповідь про здобуття Дорогичина на період боротьби Данила з Михайлом Всеволодовичем, коли мазовецький князь Конрад виступив на стороні останнього.

Але хто ж тоді був "держатель града того"? М. Грушевський вбачав в ньому одного з боярських лідерів, який підняв бунт, спираючись на підтримку містичів, обурених тим, що князі кинули їх напризволяще перед монгольським наступом³⁵⁴. Невдовзі князь зайняв Дорогичин, розправившись з бун-

Legnickie. Łódź, 1980. S. 75–77; *Korta W.* Najazd Mongołów na Polskę i jego legnicki epilog. Katowice, 1983. S. 116–135; *Labuda G.* Zaginiona kronika... S. 180; *Olejnik K.* Kilka uwag o bitwie pod Legnicą // *Studia i materiały do historii wojskowości.* 23. Warszawa, 1981. S. 49–64; *Cetwiński M.* Co wiemy o bitwie pod Legnicą // *Acta Universitatis Wratislaviensis.* Warszawa; Wrocław, 1985. Nr. 80. S. 75–94; *Mularczyk J.* Mongołowie pod Legnicą // *Kwartalnik Historyczny.* 1989. Zesz. 1–2. S. 3–25; *Maroń J.* Koczownicy i rycerze. Najazd Mongołów na Polskę w 1241 roku na tle sztuki wojennej Europy XII i XIII wieku. Wrocław, 2001; *Головко О. Б.* Корона Данила Галицького. С. 313; *Його ж.* Хрестоносці у пруській Прибалтиці... С. 46–47; *Бахтин А. П.* Орден братьев рыцарской службы Христу в Пруссии (Добжинский) // Интернет-ресурс: www.klgd.ru/city/history/almanac/a3_19i.php?print=Y.

³⁵² *Jusupović A.* "Domus quondam Dobrinensis". Przyczynek do dziejów templariuszy na ziemiach Konrada Mazowieckiego // *Zapiski Historyczne / Towarzystwo Naukowe w Toruniu.* Wydział Nauk Historycznych. Toruń, 2006. T. 71, zesz. 1. S. 12–13; *Майоров О.* Коли й від кого князь Данило Романович відібрав Дорогичин? // *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 7. С. 187–197.

³⁵³ Там же. Стб. 788.

³⁵⁴ *Грушевський М.* Історія... Т. 2. С. 398–399.

тівниками. При цьому, на думку історика, зруйновано частину міста³⁵⁵. Так само про боярський бунт писав М. Котляр³⁵⁶. В інтернеті без відсилок до джерел та досліджень можна прочитати, що місто в 1241 р. здобув литовський князь Ердивіл. Очевидно, ця проблема дискусійна і потребує подальшого вивчення.

19. Завершення боротьби за Галич. У 1237 р. Михайлові Всеволодовичу вдалося оволодіти Києвом. Ростислав Михайлович відразу ж відібрав від Романовичів Перемишль. За значного погіршення стосунків Романовичів з Угорщиною Ольговичі відчувалися досить впевнено. Уже не могло йтися навіть ні про який васалітет, особливо після зближення Данила Романовича з імператором Фрідріхом II. Звичайно, Бела IV цього акту не визнав і його відносини з Романовичами відразу ж стали напруженими. Тому Ростислав Михайлович з дружиною виступив на допомогу батькові до Смоленської землі, спокійний, що позиція Угорщини не дозволить Романовичам претендувати на Галицьку землю.

Тут Данило Романович знову виявився блискучим дипломатом. Він продемонстрував готовність виступити проти Угорщини на підтримку герцога Фрідріха II, який повернув собі Відень. Загроза вторгнення до Угорщини подіяла. Бела IV зайняв нейтральну позицію стосовно Ростислава в обмін на нейтралітет Романовичів у його конфлікті з австрійським герцогом³⁵⁷.

Тому, довідавшись про відхід чернігівської дружини з Галича, Данило Романович відразу ж підступив під стіни столиці. Єпископ Артемій і двірський Григорій вмовляли галичан не впускати волинського князя, але перемогли прихильники Романовичів. Ростислав Михайлович повернув назад, але побачивши на Німецькій брамі стяг противника, не відважився на сутичку і втік

³⁵⁵ Там само. С. 388. Історик спирався на фрагмент літопису “и вѣдасть и в роуцѣ Данилоу и вѣновив и созда цркъвь прекрасноу стоє Бѣи и прѣлахъ и копьемь” (Ипатьевская летопись. Стб. 788), який не подає інформації про руйнування міста. Богородичний храм князя Данила Романовича в Дорогичині, не зберігся. Територію, на якій він знаходився, інтенсивно розмивають води Західного Бугу, знищуючи прищерковний цвингар: *Pawlata L. Budowle sakralne Drohiczyzna w świetle źródeł archeologicznych i historycznych // Biuletyn konserwatorski wojewódstwa Podlaskiego. Białystok, 2010. Zesz. 17. S. 67–98.* Після розкопок Христини Мусянович (1955) довший час археологічних досліджень старого Дорогичина ніхто не проводив. Результати найновіших робіт під керівництвом Мечислава Беня (2011) ще не опубліковані.

³⁵⁶ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. С. 199.

³⁵⁷ Головка О. Б. Корона Данила Галицького. С. 313–314.

до Угорщини³⁵⁸. Боротьба за спадщину Романа Мстиславовича тривала майже 32 роки (1205–1237) й завершилася перемогою князя Данила Романовича.

20. Монгольський розгром. Монголи мали прекрасно поставлену розвідку, добре поінформовану про ситуацію на Русі³⁵⁹. Завойовники вторглися під час чергового загострення боротьби за Київ між Ольговичами та Мономаховичами. Уродовж зимової кампанії 1237–1238 рр. вони оволоділи Рязанською та Владимиро-Суздальською землями і, вийшовши на кордони Чернігівської землі, на завершення тривалої та впертої облоги здобули Козельськ. Після цього ординці відійшли до Степу. До осені 1239 р. вони не тривожили руських земель, приборкуючи повстання у Мордовії та Поволжі, а також завойовуючи Північний Кавказ. Тільки восени 1239 р. Бату з огланами (царевичами) Каданом, Бурі і Бучеком завоювали Чернігівську землю.

Влітку 1240 р., розбивши чорних клобуків, монголи рушили на Київ. Незважаючи на те, що ординці вже два з половиною роки планомірно завойовували землі Русі, міжкнязівська боротьба за старшинство продовжувалася. Авангард ординців на чолі з огланом Менгу підійшов до столиці. Менгу відрядив посланців до Михайла Всеволодовича³⁶⁰. Князь готувався до приходу монголів. Після невдалих спроб знайти союзників в Угорщині та Польщі, він із сином Ростиславом відмовився від претензій на Галич. Князь Данило також пішов на компроміс — надав Ростиславові Михайловичу Луцьк та визнав Михайла Всеволодовича великим князем Русі. Але Михайло так і не наважився боронити Київ, як перед тим не взяв участі в обороні рідної Чернігівської землі. Він наказав стратити ординських послів, а сам втік до Польщі. Опустілу столицю відразу ж зайняв Ростислав Мстиславович зі смоленської гілки Мономаховичів. Тоді Данило Романович як старший серед Мономаховичів здобув Київ, захопивши в полон князя Ростислава, й доручив оборону тисяцькому Дмитру. Галицько-волинський князь став володарем Києва³⁶¹, тобто формально він був останнім великим князем Русі.

Сам Данило Романович восени 1240 р. виїхав до Угорщини в Секешфегервар до двору Бели IV, пропонуючи союз проти ординців, скріплений шлюбом свого сина Лева з донькою Бели. "...преже того ѣхаль бѣ Данило

³⁵⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 781–782.

³⁵⁹ Цю тезу докладно обґрунтував Ярослав Дашкевич у доповіді "Секретна історія монголів" як джерело до історії України XIII століття" на науковій конференції "Україна — Монголія: 800 років у контексті історії" 18 квітня 2006 р. в Києві.

³⁶⁰ *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана... С. 97.

³⁶¹ *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев, 1992. С. 190.

кнѣзь ко королеви Оугры, хотя имѣти с нѣею любовь сватьства”³⁶². Хоча вони розмовляли між собою угорською мовою, яку Данило знав з дитинства, досягнути порозуміння не змогли. Ми не знаємо як розвивалися переговори, але вони були важкими. Данило до останнього сподівався переконати угорського короля в необхідності військового союзу й тому затримався надовго. Інакше важко пояснити, чому він не повернувся, безперечно, маючи інформацію про падіння Києва і вторгнення монголів на Волинь. Угорський король недооцінив монгольську загрозу й тому не зумів переступити через амбіції і не захотів укласти рівний союз з товаришем дитинства. Імператор Священної Римської імперії Фрідріх II Гогенштауфен, який з далекої Сицилії уважно слідкував за подіями, в листі до англійського короля Генріха III прямо звинуватив Беду IV в безпечності³⁶³. Поїздка Данила Романовича та його сина Лева виявилася безрезультатною. “И не бы любви межѣи има и воротисѣ ѿ корола...”³⁶⁴.

Тисяцький Дмитро три місяці вперто обороняв Київ (від 5 вересня до 6 грудня 1240 р.), так і не дочекавшись підмоги. Взимку 1240–1241 рр. монгольська орда пройшла через Галицько-Волинську землю³⁶⁵. Потужна метална артилерія та облогова техніка руйнували стіни міст та замків, які поодиноці намагалися оборонятися. Вистояли тільки Крем’янець, Данилів та Холм, розташовані на високих горбах, куди важко було підтягнути металну артилерію, щоб розбити їх потужні укріплення.

Навесні 1241 р. Бату виступив проти поляків, чехів та угорців. Бурундай пройшов через Карпати, відкинувши заслін палатина Денеша в районі Нижніх Воріт. Оглани Орду та Байдар дійшли до Любліна, а 9 квітня 1241 р. Байдар розгромив при Легніці війська польських князів та орденських формацій, які зумів зібрати сілезький і краківський князь Генріх II Побожний. Основні

³⁶² Ипатьевская летопись. Стб. 787.

³⁶³ Пашуто В. Т. Внешняя политика... С. 287.

³⁶⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 787.

³⁶⁵ История татарской политики на Руси и Русь. Москва; Ленинград, 1940; Каргер М. К. Киев и монгольское завоевание // Советская археология. Москва, 1949. Т. 11. С. 55–102; Толочко П. П. Древний Киев. Киев, 1977. С. 191–204; Черепнин Л. В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе. Москва, 1977. С. 186–209; Довженко В. О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. Москва, 1978; Беяева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. (По материалам археологических исследований). Киев, 1982; Ивакин Г. Ю. Киев в XIII–XIV в. (По материалам археологических исследований). Киев, 1982; Феннел Д. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. Москва, 1989. С. 110–128.

сили Бату перемогли військо Бели IV біля містечка Мохи на р. Шайо 11 квітня 1241, де загинув титулярний галицький король Калман. Оглани Кадан і Бурі воювали проти саксів. Бучек розбив волохів, пройшовши через Червоново-лоський прохід і дійшовши до Брашева.

Літо 1241 р. монголи провели на Дунаї і Тисі. Кадан, пройшовши через Токай, Уйрок і Сафар, переслідував угорського короля до самого Адріатичного моря. Монголи були готові воювати далі. Смерть каана Угедая викликала відхід Гуюка та інших огланів, які керували понад третиною військ Бату. У 1242 р. Бату повернувся на береги Волги, де були одні з кращих на той час умов для ведення кочового господарства і де перетиналися шляхи з усіх частин його нових завоювань, щоб закласти окремих улус — державу Золоту Орду з новою столицею Сараєм³⁶⁶.

Князі поспішали повернутися до своїх земель, очевидно, ще сподіваючись взяти участь в їх обороні, про що свідчить вибір коротшого, але важчого шляху через Верецький перевал, а не звичної дороги через Лубківський перевал на Сянок і Перемишль. Прибувши до Синевидська (нині Верхнє Синевидне Сколівського р-ну Львівської обл.) на початку 1241 р. і зупинившись у монастирі Богородиці, князі зустріли потоки біженців, які втікали перед монголами. Не ризикнувши йти з малими силами назустріч ворогам, Данило Романович повернувся до Угорщини, де залишив Лева Даниловича (“...и вставивъ сна своего Оугръхъ и выдасть и воу роуцъ Галичаномъ вѣдаа невѣръствие ихъ про то его не поа с собою”³⁶⁷). Очевидно, це відбувалося ще до переходу монголів через Верецький перевал (12 березня 1241 р.) коли перебування в угорських землях видавалося безпечнішим.

Залишивши сина в одному з карпатських комітатів, Данило Романович через Бардіїв прибув до Сандомира, звідкіля перебрався до Мазовії. Мазовецький князь Болеслав Конрадович надав йому місто Вишеград.

Основні маси монголів уже перебували в Угорщині та Чехії, тому Данило Романович з братом Васильком, який раніше втік до Мазовії, виїхали до Дорогичина. До міста князів не впустили.

Картина руїни і слідів опору, яку застали князі, повернувшись з відходом наїздників, виглядала жахливою. Біля Берестя, за словами літописця, неможливо було вийти на поле через сморід непохованих трупів. У Володимирі не залишилося нікого живого. Собор Успіння Богородиці та інші церкви наповнювали трупи³⁶⁸. Так само поверталися й інші князі, які теж не боронили

³⁶⁶ Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана... С. 97–98.

³⁶⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 787.

³⁶⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 788.

своїх земель перед завойовниками. Михайло Всеволодович із сином Ростиславом через порожній Володимир вирушили на Пінськ. Далі Михайло прибув до зруйнованого Києва, а Ростислав поїхав до Чернігова. Овруцький князь Ростислав Володимирович, який також втік до Польщі, прибув до Данила в Холм. Лев Данилович у квітні 1241 р. добрався з Угорщини до Володави, міста Холмського уділу, де зустрівся з батьком³⁶⁹.

21. Військові реформи. Потрібно було починати відбудовувати зруйновану землю. Крім того, галицькі бояри поспішали самі скористатися з хаосу та паніки. Доброслав Суддич захопив Бакоту з Пониззям та почав роздавати своїм васалам багаті соляні волості, боярин Григорій Васильович захопив усе Перемишльське Підгір'я. Обидва розпоряджалися землями княжого домену, готові за відсутності князів проголосити себе такими. Спішили скористатися становищем й болохівські князі, тепер ординські васали, та Ростислав Михайлович, який не затримався у Чернігові.

Потрібно було знову зібрати всі розорені землі й готуватися дати відсіч монголам. Монголи перемагали не чисельністю, а насамперед чіткою структурою, організацією і дисципліною, а також ефективним озброєнням та використанням металевих артилерій. Данило Романович одним з перших зрозумів, що для опору необхідна армія, здатна протистояти нападникам. Наступні роки аж до самої смерті були присвячені реалізації цього завдання. Після смерті батька реформу продовжив його син Лев. Джерела не дозволяють чітко розділити, що саме запроваджено за короля Данила, а що за князя Лева³⁷⁰. Можна тільки стверджувати, що здійснено спробу збільшити чисельність польового війська за рахунок ополчення, озброєного та тренуваного коштом княжої скарбниці. Захисні доспіхи через вартість були недоступними для ополченців, а без них ті ставали непридатними для польової битви. Носіння важких захисних доспхів (тільки вага кольчуги, яка стала довшою і повністю закривала руки до кисті, зросла з 5,5–6,5 кг до 10 кг) вимагало постійних тренувань. Ополченці, які були сільськими господарями або міськими ремісниками, на такі тренування могли збиратися лише коштом скарбниці, їх потрібно було добре харчувати, навіть краще, ніж вони звично харчувалися самі. Князівська скарбниця мусила віднайти величезні ресурси в розореній ворогом країні, населення якої скоротилося і зuboжило, а торгівля стала ще ризикованішою.

Починаючи військову реформу, Данило Романович головну увагу зосередив на навчанні індивідуальних бійців. У XIII ст. швидкими темпами наро-

³⁶⁹ Там же. Стб. 789.

³⁷⁰ *Войтович Л.* Реформи армії... С. 89–93.

*Успенський собор у Володимирі. До 1160 р.
Західний фасад. Реконструкція кінця XIX ст.*

щувалося бронювання. Високі стоячі коміри, кольчужні панчохи (нагавиці), збільшення довжини кольчуги, запровадження "дощатих броней" — пластинчатих панцирів, лусковидних панцирів (з однаковими розмірами лусок-пластин), наручів-налокитників та інших елементів захисного спорядження вело до ще більших затрат. Тому на озброєння взято запозичені від монголів значно дешевші, але не менш ефективні панцирі зразка "хатагу дегел" та "чаргах", коли на м'які матеріали (шкіру, хутро, цупку тканину) кріпилися або одягалися сталеві пластини-нагрудники ("кюрче"), наплічники та інші елементи. Данило Романович перейняв від монголів також захист коней від

стріл лучників, запровадивши металеві “личини” для голови та шкіряні “кояри” для крупа коня, останні часом підсилювалися набірними пластинами. Тому галицько-волинське військо скоро зовні стало схожим на монгольське³⁷¹.

Вражаючи успіхи монгольських лучників привернули увагу до підвищення ролі стрілецької зброї. Використання самострілів-арбалетів, ковані багатогранні наконечники яких (болти) мали більшу пробивну силу, ніж стріли, вимагало менших тренувань і давало значний ефект особливо при обороні укріплень. У передмонгольський період стрільці-лучники руського війська, подібно до інших лицарських військ, відігравали другорядну роль. Від монголів перейнято й різноманітну металеву артилерію. Данило Романович першим застосував мобільні металеві машини (монголи запозичили від тангутів невеликі катапульти, які встановлювали на сідла верблюдів і метали каміння завбільшки в кулак; вони могли повертатися навколо осі³⁷²).

Монголи продемонстрували виняткову ефективність швидких маршів, використовуючи для цього 2–3 коней для вершника. Данило Романович зміг стати їх гідним суперником. Можливо також, використовували по кілька коней на воїна, перевозячи на конях і піхоту. У 1244 р. військо з обозом та металевими машинами за день пододало 60 км від Холма до Любліна³⁷³.

Ефективність заходів з реформи війська засвідчили наступні події. Уже в 1257 р. галицько-волинська піхота, тобто по-новому організовані ополченці, витримала атаки важкої ординської кінноти під стінами Володимира. Мужність та стійкість такого піхотинця-ополченця, що був “простий чоловік”, зафіксував автор відповідної частини Галицько-Волинського літопису³⁷⁴.

Уся ця величезна робота — поряд із відбудовою міст та зведенням кам’яних фортифікацій — вимагала гігантського напруження матеріальних ресурсів. Дослідники звернули увагу на припинення кам’яного будівництва в усіх інших землях давньої Русі після монгольського розгрому. Звідкіля черпали ресурси Данило Романович та його соратники?

Перш за все необхідно було відновити чисельність населення і його спроможність платити податки, про збільшення яких не могло бути й мови. Потрібно було також подбати про забезпечення спокою на шляхах та зростання об’ємів торгівлі. Йшлося насамперед про відновлення і, навіть, збільшення

³⁷¹ Його ж. Князь Лев Данилович. С. 41–50.

³⁷² Терентьев-Катанский А. П. Книжное дело в государстве тангутов. Москва, 1981. С. 110–111.

³⁷³ Ипатьевская летопись. Стб. 784.

³⁷⁴ Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории. 1975. № 1. С. 106.

торгово-ремісничого населення. А найбільші міста на чолі з Володимиром опустіли. Як вирішувалося це завдання?

Відповідна діяльність князя найменше досліджена, а вона була чи не найважливішою. Історики привертали увагу тільки до заснування нових міст, висловлювалися обережні версії про запровадження магдебурзького права для німецьких колоністів та стимулювання такими заходами їх переселення³⁷⁵. Крім ймовірного запровадження магдебурзького права, європейські поселенці, природно, отримували дозволи ставити свої храми і відправляти свої обряди. Німці колоністи, яких до переселення штовхали також особливості права майорату, за яким всю нерухомість успадковували старші сини, крім наповнення старих та нових міст, приносили свою технологію ремесла і зв'язки з німецькими містами та землями, що не постраждали від монгольської навали.

Тільки починається вивчення міграцій з інших західних земель, зокрема з Угорського королівства, звідки, можливо, походили навіть відомі галицькі бояри, такі як Судислав³⁷⁶. Саме в цьому напрямі варто розглядати і заходи щодо стимулювання переселення караїмів та вірмен, надання їм привілеїв та дозволів на відкриття своїх храмів³⁷⁷.

Ще одним напрямом поповнення населення, який практикувався від часів Ярослава Володимировича Мудрого, було розселення полонених на слабозаселених землях княжого домену. Колишні полонені отримували землю як княжі рядовичі і платили за користування нею до князівської скарбниці. До них належали як полонені рядові угорці та поляки чи ятвяги, так і полонені з інших руських земель³⁷⁸.

³⁷⁵ Грушевський М. Історія... Львів, 1905. Т. 5. С. 222–227; Skoczek J. Ze studjów nad średniowiecznym Lwowem // Pamiętnik historyczno-prawny. Lwów, 1928. Т. 6, zesz. 3. S. 14–15, 106–112; Купчинський О. Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть // Записки НТШ. Львів, 1996. Т. 231. С. 60; Капраль М. Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. (історико-джерелознавчий огляд) // Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упорядкував М. Капраль. Львів, 1998. С. 14–16.

³⁷⁶ Див.: Волощук М. М. До питання про етнічне та соціальне походження... С. 127–145; Його ж. Судислав de genere Ludan. С. 257–273.

³⁷⁷ Див.: Дашкевич Я. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті й матеріали. Львів, 2005. С. 74–91.

³⁷⁸ Див.: Войтович Л. Князь Лев Данилович. С. 15–30; Кралюк П. Топоніми Утринів, Угорсько, Угорники, Угорськ на теренах Галичини й Волині як відображення історичних реалій // Українсько-угорські етюди. Львів, 2012. Вип. 2. С. 171–174.

Магдебурзьке право, дароване окремим містам, приваблювало і руське населення, яке поповнювалося за рахунок біженців з Подніпров'я, більше розореного монголами, особливо Галицька земля, яка, судячи з археологічних матеріалів, постраждала менше. Можливо також, багато сільського населення врятувалося у лісах, знаючи вже від біженців з інших земель про методи монголів. Можна стверджувати, що князь та його соратники використовували всі доступні можливості для збільшення населення. Заризикуємо припустити, що вплив біженців з інших земель не тільки перекрив втрати галицько-волинських земель під час монгольського вторгнення, а й привів до збільшення їх населення. Не випадково літописець щодо відзначеного найінтенсивнішим розвитком Холма, перелічив: "приходаѣ Нѣмцѣ и Роусь . иноязычници . и Лахы и дахоу днѣ и оуноты . и мастерѣ всацци бѣжахоу ис Татарь . сѣдѣлници и лоучници . и тоулници . и коузницѣ . желѣзоу и моди и среброу . и бѣ жизнь . и наполниша дворы . вкрѣтъ краѣ поле села"³⁷⁹. В інших регіонах князівства вплив населення теж міг бути значнішим.

Але основні ресурси могли надійти лише від значного зростання торгівлі. І тут на перший план висувалася боротьба за збереження княжої монополії на експорт головних товарів (солі, як основного консерванту за часів Середньовіччя, хутра, меду і воску — традиційних предметів експорту). І відразу ж пріоритетними стали надзвичайні заходи для повернення до відання княжого скарбу соляних копалень та боротьба за ятвязькі землі, підпорядкування яких збільшувало надходження ще одного цінного предмету експорту — хутра. І, звичайно, вживалися інші заходи задля розширення зовнішньоторговельних зв'язків, насамперед із західними землями, відновлення функціонування міжнародних артерій — *буриштинового шляху* (з Балтики до Чорного моря Віслою і Неманом, а далі Західним Бугом та Дністром, з відгалуженням Сяном і Дністром) та *via regia* (з Києва на Галич–Перемишль–Краків–Прагу–Регенсбург з відгалуженням із Перемишля на Секешфегервар). Найяскравішим свідченням про цей напрям зусиль є свідчення папського легата Джованні дель Пано Карпіні про численних купців, з караваном яких він прибув у 1246 р. до Києва, та інших, яких застав там на місці³⁸⁰. Сліди кам'яного будівництва і перемоги галицько-волинського війська свідчать, що, на загал, заходи князя Данила Романовича виявилися успішними.

³⁷⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 843.

³⁸⁰ Джованни дель Пано Карпіні. История Монгалов // Джованни дель Пано Карпіні. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. А. И. Малеина. Москва, 1957. С. 62.

Монгольська навала зруйнувала перш за все зв'язки з містами та волостями. Відсутність князів дозволила галицькому боярству розвернутися, особливо на тих територіях, які обминули монгольські тумени. Потрібно було все це повернути до попереднього стану, знову підпорядкувавши собі всі землі. Skorиставшись із суперництва між боярами Доброславом Суддичем та Григорієм Васильовичем, князь Данило вже у 1241 р. опанував прикарпатські соленосні райони, які жили князівську скарбницю, та Бакоту, що контролювала дністровський шлях. Але туди вже спішив Ростислав Михайлович зі своїми галицькими прихильниками. Болохівські князі готувалися до відвоювання Східної Волині.

Спробу Ростислава Михайловича відбив поблизу Бакоти печатник Кирило з пішим ополченням. Він привів ополчення на допомогу своєму князеві, який штурмував одне за одним болохівські міста: вцілівши під час монгольського нападу, вони разом зі своїми князями піддалися монголам. Для болохівських князів Інгваровичів Романовичі виступали ворогами, які витіснили їх з Луцька та Східної Волині. Крім того, їхні землі були на кордонах Великого степу, доступні монголам. Тому важко звинувачувати місцевих князів у зраді загальноруських інтересів у такий час, як це іноді пишеться. Вони обстоювали власні інтереси. Данило Романович також відстоював власні інтереси, відновлюючи Галицько-Волинську державу і готуючись до відновлення Русі. Він потребував надходжень прибутків з цих земель. Зіткнення було неминучим. Тому восени — на початку зими 1241 р. князь штурмував у Верхньому Побужжі міста, які вціли від ординців. Здобуто і знищено Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божеск і Дядьків у верхів'ях Південного Бугу. Болохівська земля перетворилася на ворожу територію, яка вперто чинила опір.

22. Нова боротьба за Галич. Данило Романович не отримав навіть хвили перепочинку, бо боротьбу за галицький престіл продовжив Ростислав Михайлович, відчуваючи підтримку галицького боярства, невдоволеного заходами свого князя, який почав відбирати від них захоплені землі і соляні копальні. На початку 1242 р. Ростислав Михайлович з'єднався з галицьким боярином Володиславом Юрійовичем і рушив на Галич. По дорозі їм здалася Печера Домажирова. Якщо припустити, що Володислав — син відомого боярина Юрія Домажирича, перемишльського тисяцького, а потім воеводи Мстислава Удатого, то зрозуміло, що в Печері Домажировій у нього мали бути прихильники. Незабаром Володислав увійшов до Галича, проголосив Ростислава галицьким князем й отримав уряд галицького тисяцького. Але звістки про підхід Данила та Василья Романовичів, а також повернення монголів з Угорщини змусили князя Ростислава Михайловича покинути столицю. З ним втекли владика Артемії та бояри — прихильники Ольговичів.

Данило Романович знову вступив до Галича, схопивши кількох бояр, які підтримали Ростислава Михайловича. Звідси він негайно вирушив до Бакоти та Каліуса. Василько Романович виїхав до Володимира відновлювати волинську батьківщину, а двірський Андрій з рештою війська пішов до Перемишля, який зайняв васал Ростислава Михайловича, колишній удільний рязанський князь Костянтин Володимирович — його впустили до міста владика та місцеві бояри. Костянтин не став оборонятися і двірський Андрій — один з найвідданіших соратників князя Данила зайняв місто й розправився з противниками князя, серед яких був знаменитий співець Митуса³⁸¹. Боярин не зупинився навіть перед стратою єпископа — “уодоси владыкоу”³⁸². У Перемишлі поставили молодого князя Лева Даниловича.

Ростислав Михайлович знайшов притулок в Угорщині, де Бела IV також збирав розорену країну. Але угорський король не полишав надії зробити Галицьке князівство своїм васалом, або принаймні посадити на престіл свого ставленика. У 1244 р. він видав доньку Анну за Ростислава Михайловича³⁸³. Як член королівської родини, Ростислав Михайлович отримав уділ на Закарпатті (спершу замок Фізер у Земплині із селом Вишнево у Земплинській жупі, а до першої половини 1245 р. — королівські землі Земплинської та Березької жуп³⁸⁴), з яких зміг поповнити свою дружину. Розраховуючи на підтримку проугорської партії та власних прихильників серед галицького боярства, він на початку 1244 р. вторгся до Перемишльського князівства звичним шляхом через Лубківський перевал.

Данило Романович вислав на допомогу синові загони белзького князя Всеволода Олександровича, двірського Андрія та боярина Якова. У першій битві на річці Січниці, лівій притоці ріки Вишні, претендент здобув перемогу. Поразку галицько-волинського війська літописець пояснив тим, що белзький князь “Всевольдь не поможе имъ и навороти конь свои на бѣгъ”³⁸⁵. Батько белзького князя Олександр Всеволодович постійно знаходився у стані противників Данила Романовича. Можливо, й син підтримував стосунки з Ростиславом Михайловичем. Але з підходом основних сил, які вдалося зібрати Данилові Романовичу, претендент мусив відступити до кордону і повернувся до Угорщини.

³⁸¹ Ипатьевская летопись. Стб. 793–794.

³⁸² Там же. Стб. 794.

³⁸³ Там же. Стб. 794; Wertner M. Az Árpádok czaládi története. Nagybeczkerek, 1892. 463–475 old.

³⁸⁴ Див.: Войтович Л. Доба удільних князівств // Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка. Львів, 2002. С. 107.

³⁸⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 797.

Поповнивши дружину у Закарпатті, Ростислав Михайлович отримав значну допомогу від тестя, який прислав угорське військо на чолі з досвідченим полководцем баном Фільнієм, що уже перебував у Галичі та був пов'язаний родинними стосунками з галицькою елітою³⁸⁶. Крім того, Бела IV змусив іншого зятя — краківського князя Болеслава Сором'язливого, сина Лешка Білого та Гремислави Інгварівни, одруженого з сестрою Анни — дружини Ростислава Михайловича — Кунегундою (Кінгою), теж взяти участь у поході. Частина польських нобілів на чолі з сандомирським воєводою Флоріаном Войцеховичем Авданцем спершу виступили проти, але невдовзі змінили позицію. І краківські дружини прийшли на з'єднання з претендентом та угорськими військами.

Данило Романович, як завжди, міг розраховувати насамперед тільки на брата Василька. Мазовецький князь Конрад, противник Болеслава Сором'язливого, також прийняв сторону князя. Підтримав Данила і литовський князь Міндовг.

Претендент з угорцями та поляками виступив влітку 1245 р. Обложивши добре укріплений Ярослав, він підступив до Перемишля. У Перемишлі ще не вщухло хвилювання після розправ двірського Андрія. Місто відчинило ворота, а місцеві бояри влилися до рядів претендента і теж виступили під Ярослав. Поставивши металні машини і готуючись до штурму, претендент затіяв лицарський турнір під стінами міста, під час якого лицар Ворш скинув його з коня, при цьому князь вивихнув плече.

Данило Романович з'єднався з військами брата Василька та сина Лева і, не чекаючи підходу союзних мазовецьких й литовських військ, вирушив на допомогу обложеному Ярославу.

Вирішальна битва відбулася 17 серпня 1245 р.³⁸⁷ Вона описана в Галицько-Волинському літописі зі слів учасника, який добре знався на військовій справі, тому на підставі цього опису її перебіг можна реконструювати досить докладно. Військо Данила Романовича було розділене на чотири полки. Передовий полк очолював двірський Андрій, Великий полк — сам Данило Романович, Полк правої руки — його брат, князь Василько Романович, а Полк лівої руки — князь Лев Данилович (молодому князеві допомагав боярин Василько Гаврилович). До Передового полку входив половецький загін, до Великого полку — стяги белзького князя Всеволода Олександровича і бояр Василя Глібовича, Мстислава, Якова Марковича, Шелви та інших.

³⁸⁶ Волощук М. "Фила древле прегорды" ... С. 189–196.

³⁸⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 804–805.

Битву розпочала атака полку князя Ростислава Михайловича. Претендент хотів ударити на Великий полк, плануючи прорвати центр галицько-волинського війська. Але назустріч йому виступив Передовий полк двірського Андрія, пройшовши в між полками Данила та Василька Романовичів. Ростислав навально атакував двірського Андрія і почав перемагати. Водночас польський полк Болеслава Сором'язливого атакував правий фланг, зв'язавши сили Василька Романовича.

Бачачи, що двірський Андрій зазнає поразки, Данило Романович послав йому на підмогу частину стягів Великого полку. Але й вони не зуміли витримати і разом з рештками полку двірського Андрія почали відступати до Сяну. Тоді палатин Фільній — він командував угорцями та вів усю битву — вирішив, що наступив переломний момент і ввів у дію решту війська. У битву вступили основні сили Великого полку і вона розпалася на два зіткнення: угорців та Ростислава Михайловича з Данилом Романовичем з приєднаними рештками полку двірського Андрія й поляків з волинянами Василька Романовича. Долю битви вирішила атака свіжого полку Лева Даниловича, який, здається, вдарив у фланг угорців, обійшовши Фільнію. Князі хоробро билися самі. З Фільнієм зіткнулися спершу Данило, а потім Лев, зламавши при цьому списа. Палатин Фільній, багато угорців, а також поляків потрапили до полону. Ростислав Михайлович з рештками війська врятувалися втечею. Тоді й поляки відступили перед волинянами³⁸⁸.

23. Поїздка до Орди. Ще не внормувавши відносини з Угорщиною та не уклавши миру, Данило Романович змушений був терміново виїхати до ставки Бату на Волзі: від улусбека Могучія прийшла естафета з вимогою “да и Галич”³⁸⁹.

Ким був цей Могучій, який вимагав віддати Галицьку землю? Навесні 1242 р., коли Бату покинули зі своїми ордами Гуюк та інші царевичі, які після смерті каана Утедая відійшли на схід, щоб взяти участь у боротьбі за престіл великого каана, монголи змушені були перервати похід до Європи. Бату повернувся на Волгу і з того часу почало формуватися нове монгольське державне утворення — улус Джучі³⁹⁰. Невдовзі йому судилося стати Золотою Ордою. Власне ця назва походить від золотого шатра, одного з атрибутів влади незалежних ханів, вперше зафіксованого у Джучидів за часів хана Узбека

³⁸⁸ *Войтович А.* Військове мистецтво... С. 16–17.

³⁸⁹ *Ипатьевская летопись.* Стб. 805.

³⁹⁰ *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 1985. С. 27.

(1313–1342)³⁹¹, але вона закріпилася в історіографії. Формально до того часу правителі улусу Джучі визнавали зверхність великих каанів Монголії, але фактично вже з 1243 р. вони проводили окрему політику і навіть намагалися диктувати умови своїм номінальним зверхникам.

Як і всі монгольські великі і малі улуси, Золота Орда ділилася на дві частини: правий і лівий фланги (улус Джучі, напевно, був так розділений ще при житті самого Джучі чи у 1227 р.). Ці частини отримали назви Синьої і Білої Орд (Кок-Орди і Ак-Орди), тобто східної (правий фланг) та західної (лівий фланг) орд. Правий фланг з центром на правобережжі Сир-Дар'ї і містами Сигнак та Отрар отримав брат Бату — Орду, лівий фланг — наступний брат Берке. Спершу лівий фланг займав Поволжя, а після 1243 р. його центр перемістився на Північний Кавказ з найкращими пасовищами, що було особливо важливим для монголів-кочовиків. Крім того, Бату розділив свої володіння на 12 улусів, що входили до складу обох флангів (термін “улус” загалом означає “державу”, але в даному розумінні найкраще відповідає терміну “князівство”), які, в свою чергу, стали ділитися на дрібніші улуси (адміністративні одиниці і феоди водночас), відповідно до монгольської практики за військовим принципом залежно від рангу їх державця (темник, тисячник, сотник, десятник).

Великі улуси-князівства, які ввійшли до складу Ак-Орди і Кок-Орди, очолили Чингізиди — переважно близька родина Бату. Брат Бату — Шейбан отримав тоді межиріччя Іртиша й Обі. Старший син Бату Сартак отримав правобережжя нижньої течії Волги³⁹². Частина дослідників вважає, що Пониззя Дунаю і межиріччя Пруту й Дністра отримав один з молодших братів Бату — оглан Бувал. Вони виходять з пізнішого знаходження цих територій у володіннях його внука Ногая. Нижнє Подніпров'я отримав зять Бату — Мауці (Могучій). Його васалами стали, зокрема, чернігівські князі. Правобережжя Дону віддано Картану, одруженому з сестрою Бату. Ще один улус охоплював Крим³⁹³.

Міхамеджан Сафаргалієв вважав, що Бувал — спотворена передача імені Мувал, тобто царевич був ідентичний Мауці й отримав від Бату улус у складі всього Причорномор'я аж до Дунаю. Цей улус потім перейшов до його сина Татара та внука Ногая. А Коренца (Куремса), який воював з галицько-волин-

³⁹¹ Юрченко А. Г. Хан Узбек. Между империей и исламом. Структуры повседневности. Санкт-Петербург, 2012. С. 134–136.

³⁹² Джиованни дель Плано Карпини. История Монгалов. С. 111, 184–186.

³⁹³ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Санкт-Петербург, 1884. Т. 1: Извлечения из сочинений арабских. С. 55–63.

ськими князями, був темником і еміром Мауці, адже не випадково темник Бурундай, який змінив Коренцу, був еміром Ногая³⁹⁴. Крім того, ніде немає натяку, що Коренца був Чингізидом, а всі великі улуси роздано саме Чингізидам. Ярослав Пилипчук, погоджуючись з версією М. Сафаргалієва стосовно тотожності Мауці (Мувала) з Бувалом, вважав Коренцу (Куремсу) володарем найзахіднішого улусу, який обіймав Середнє Подніпров'я і входив до складу улусу Мауці. На його думку, Коренца — це Курумиші, один з синів Орду³⁹⁵. Обидві ці версії дискусійні.

Папський дипломат Д. дель Пано Карпіні згадав Мауці у переліку монгольських вождів³⁹⁶. Павло Рикін досить переконливо ототожнив цього Мауці (Моусу) з Муджі Яя, який, за Рашид ад-Діном, був другим сином Чагатая³⁹⁷. Мауці — син Чагатая, звичайно, більше підходив на зятя Бату. Заперечення Я. Пилипчука, який звернув увагу на суперництво Чагатая та Джучі, а також Бурі з Бату³⁹⁸, не відкидають такої можливості. Той же оглан Бурі був одним з кращих полководців війська Бату. Виконавши своє зобов'язання, тобто надавши значний улус Чагатаїду, Джучиди чулися вправі очікувати подібної поведінки Хулагуїдів коли допомогли останнім завоювати Іран. Тому оправданішою виглядає версія про тотожність Мауці з сином Чагатая. Як Чингізид, через якого гілки Джучі пов'язана з гілкою Чагатая, він міг отримати в улус усе Причорномор'я від азовських берегів аж до гирла Дністра, або навіть берегів Дунаю.

Повернення Романовичів і їх заходи з відновлення своїх князівств³⁹⁹ не могли пройти незауваженими. Тому взимку 1242–1243 рр. по дорозі з Угорщини монголи зачепили Галицьке Пониззя. Напевно, це було відповіддю на каральні походи галицького війська проти болохівських князів, які визнали ординську зверхність⁴⁰⁰.

Наступної зими 1243–1244 рр. ординці вислали на Волинь, уже повністю підконтрольну Романовичам, значніші сили, які очолювали “два богатирь ...

³⁹⁴ Сафаргалієв М. Распад Золотой Орды. Саратов, 1960. С. 35, 58.

³⁹⁵ Пилипчук Я. Правителі золотоординських улусів Північно-Західного Причорномор'я середини XIII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Львів, 2006. Вип. 5. С. 17–23.

³⁹⁶ Джиованни дель Пано Карпіні. История Монгалов. С. 185.

³⁹⁷ Христианский мир и “Великая монгольская империя”. Материалы францисканской миссии 1245 года. Санкт-Петербург, 2002. С. 257.

³⁹⁸ Пилипчук Я. Правителі... С. 19–20.

³⁹⁹ Войтович Л. Король Данило Романович: політик... С. 76–78.

⁴⁰⁰ Головка О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда // Український історичний журнал. 2004. № 6. С. 6.

Маньмана и Балаа”, із завданням “возискати” Данила Романовича⁴⁰¹. “Бога-тирі” — передача монгольського “багатур”, епітета стосованого до найвід-важніших полководців. Імена в літописній передачі, безперечно, спотворені. Найближчими до них за співзвучністю імен є сини Шейбана (Шибана), мо-лодшого брата Бату, який у його походах командував туменом. Туменами та тисячами у війську Бату керували переважно оглани Джучиди. Балакан (Бал-га) та Меркан служили під началом батька. Балакан у 1257 р. був посланий на допомогу Хулагу завойовувати Іран і впав жертвою суперництва між Хулагу і Берке. Хулагу, який не хотів віддавати Джучидам Азербайджан, звинуватив Балакана в чарах проти нього і стратив у 1261 р. З цього почалася неприми-ренне протистояння Джучидів з Хулагуїдами⁴⁰². Вимку 1243–1244 рр. брати очолювали значні сили, бо монгольське військо йшло на Данилову столицю Холм, яка вистояла під час походу самого Бату. Вони дійшли аж до Володави, тобто практично до самого Холма. І тут, здається, радше, має рацію В. На-гірний⁴⁰³, не погодившись з твердженням О. Головка, що Данило Романович ухилився від зустрічі з монголами⁴⁰⁴.

За таких умов, маючи ще й продовження конфлікту з Ольговичами, які надалі при підтримці угорського короля претендували на Галицьке кня-зівство, Романовичі мусили шукати контактів з ханом Бату. Іншого виходу не було. Можна погодитися з обґрунтованим висновком М. Волощука, що диплом угорського короля Бели IV королівському сервієнтові Міклошу, си-нові Обуха із Суді, від 22 квітня 1244 р. є автентичним документом⁴⁰⁵. З його тексту випливає, що перед квітнем 1244 р. Данило Романович мав зустріч з “tatarorum principe”⁴⁰⁶. Навряд чи князь встиг би побувати в Орді на Волзі, як вважали деякі дослідники⁴⁰⁷. На це не було часу, а монголи, все ж, далі Во-

⁴⁰¹ Ипатъевская летопись. Стб. 784.

⁴⁰² Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана... С. 171–172.

⁴⁰³ Нагірний В. “Да и Галич”: з історії відносин галицько-волинських князів із монго-лами у 1240-х рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного універ-ситету. Рівне, 2009. Вип. 16. С. 11.

⁴⁰⁴ Головка О. Б. Держава Романовичів... С. 6.

⁴⁰⁵ Волощук М. Проблема кількості візитів Данила Романовича in Tartaria: джерелоз-навчий аналіз угорського диплому від 22 квітня 1244 р. // Дрогичинь 1253. Івано-Франківськ, 2008. С. 32.

⁴⁰⁶ Там само. С. 35.

⁴⁰⁷ Стасів М. Корона Данила і татари // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Ser. 2. Sec. 2.* 1954. Vol. 2(7), Fasc. 1–2. С. 142; *Avenarius A. Nikaia und Russland zur Zeit der tatarischen Bedrohung // Byzantinoslavica.* 1980. T. 41. S. 37–38.

лодави не пішли, а “воротишся”⁴⁰⁸. Відповідне розпорядження можна було віддавати відразу. І це міг зробити, крім Бату, тільки Мауці як володар улусу, до якого віднесено й волинські землі. В. Нагірний вважає, що “*tatarorum principis*” — оглани, які очолювали експедицію проти Холма⁴⁰⁹. Логіка в такій гіпотезі є. Адже результатом переговорів був відхід ординського війська. Але обидва оглани були щонайбільше в ранзі тисячників, чого надто мало для “*tatarorum principis*”. Мабуть, багатурси очолювали авангард війська Мауці, який рухався вслід за ними. У ставці Мауці князь Данило Романович, напевно, склав васальну присягу улусбеку Мауці, якого можна назвати “*tatarorum principis*”. Зрозуміло, що проблема залишається дискусійною, але таке її вирішення найприйнятніше поміж можливих.

Відсилаючи посла до Данила з вимогою “Да и Галич”, Мауці, звичайно, не потребував згоди Бату⁴¹⁰. Улусбек мав право робити такі кроки без погодження з ханом. Можливо, монголи справді були готові розділити Галицьку і Волинську землі, що більше відповідало їх політиці загалом⁴¹¹. Але могли зіграти роль й інтриги прихильників Ростислава Михайловича чи тих же болохівських князів у ставці Мауці. Здогад В. Нагірного, що монголи лише у 1245 р. намагалися встановити контроль над Галицькою землею⁴¹² не виглядає переконливим. Склавши васальну присягу Мауці взимку 1243–1244 рр., Данило Романович мусив присягати за всі свої володіння. Уже взимку 1242–1243 рр. монголи продемонстрували, що Галицька земля також підконтрольна їм.

Тому поїздка до ставки Бату, якій передували переговори про дозвіл на таку поїздку, була викликана або справді реальною загрозою втрати Галицької землі, або все-таки спробою повернути Київ. Якщо Ростислав Михайлович мав згоду Мауці на зайняття галицького престолу, то виступ проти нього Данила Романовича був бунтом, але, схоже, Бату подали спробу Ростислава Михайловича як самовільну, та ще й при допомозі угорського короля. Після блискучої перемоги під стінами Ярослава це виставляло Данила Романовича як вірного васала, що покарав порушника. Водночас така ситуація давала підстави просити повернення Києва, бо виступ Ростислава кидав тінь і на його батька — князя Михайла Всеволодовича.

Співставивши літописні повідомлення з інформацією папського посла Д. дель Пано Карпіні та з урахуванням часу на подорож до Сараю й по-

⁴⁰⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 794.

⁴⁰⁹ Нагірний В. “Да и Галич” ... С. 11.

⁴¹⁰ Головка О. Б. Держава Романовичів... С. 6.

⁴¹¹ Грушевський М. Історія... Т. 3. С. 64; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 127; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. С. 203.

⁴¹² Нагірний В. “Да и Галич” ... С. 10.

вернення назад, польський історик Маріуш Бартніцький дійшов слушного висновку про прибуття посла Мауці до Данила не пізніше, як у першій половині липня 1245 р.⁴¹³, тобто до битви поблизу Ярослава 17 серпня 1245 р. Вслід за В. Нагірним⁴¹⁴, можна погодитися з цим висновком. О. Толочко датував поїзду Данила Романовича до Орди 1250 р.⁴¹⁵, більшість дослідників, вслід за М. Грушевським, — 1246 р.⁴¹⁶

Данило Романович виїхав до Орди 26 жовтня 1245 р. й наприкінці осені перебував на шляху до Сараю⁴¹⁷. Ще Володимир Борзаковський звернув увагу, що, вирушаючи в Орду з Києва 4 лютого 1246 р., папський посол Д. дель Пано Карпіні, не застав князя у Києві, бо останній перебував у Бату⁴¹⁸. Взимку дорога з Києва до Орди потребувала значно більше часу. Князь мусив рухатися з обозом, швидкість пересування якого диктувала загальну швидкість. Як зазначав той же Д. дель Пано Карпіні, коли вони зустрілися з Данилом Романовичем поблизу ставки еміра Картана, князь був “зі всіма воїнами і людьми, саме з тими, які прибули з ним”⁴¹⁹. Охорона мусила рухатися верхи і в доспіхах, часто змінюючись і відпочиваючи, що теж стримувало рух та збільшувало час подорожі. Папське посольство, виїхавши з Києва 4 лютого, змінюючи коней по 3–4 рази на день (чого не міг дозволити собі княжий поїзд з породистими бойовими та в’ючними кінями, яких не можна було замінити на монгольських ямах-станціях), їдучи навіть вночі, добралося до ставки Бату лише 4 квітня, тобто через два місяці⁴²⁰. Середній час поїздки в Орду князів з Північно-Східної Русі, дорога яких була коротшою, складав пів року⁴²¹.

Враховуючи, що Д. дель Пано Карпіні зустрів Данила Романовича на півдорозі між ставкою Коренци (Курумичі) та ставкою Бату поблизу ставки Картана, а також те, що княжий поїзд мусив рухатися повільніше, до Києва галицько-волинський князь міг добратися не раніше кінця квітня 1246 р.

⁴¹³ *Bartnicki M. Polityka zagraniczna...* S. 108–109.

⁴¹⁴ *Нагірний В. “Да и Галич” ...* С. 10.

⁴¹⁵ *Толочко О. Коли перестала існувати “Київська Русь”? Історіографічна доля одного терміну і поняття // Київська старовина. 1992. № 6.* С. 15.

⁴¹⁶ *Грушевський М. Історія...* Т. 2. С. 253.

⁴¹⁷ *Нагірний В. “Да и Галич” ...* С. 10.

⁴¹⁸ *Борзаковский В. С. История Тверского княжества.* Санкт-Петербург, 1876. С. 242–243.

⁴¹⁹ *Джиованни дель Пано Карпини. История Монгалов.* С. 81–82.

⁴²⁰ Там же. С. 70.

⁴²¹ *Селезнев Ю. В. О времени, затрачиваемом русскими князьями на поездки в Орду // Уральский исторический вестник. 2012. № 2(35).* С. 31–35.

Прибувши до ставки Бату, Данило Романович виконав усі вимоги монгольських ритуалів і отримав ярлик на Галицьку й Волинську землі, тобто Бату відмінив рішення Мауці. Але основної мети не було досягнуто: "Данилови Романовичю князю бившоу великоу шбладавшоу Роускою землею, Києвомъ и Володимеромъ и Галичемъ"⁴²² не вдалося отримати ярлик на столицю. Не випадково князівський літописець записав: "w злаа чть Татарская. Его шць бѣ црь в Роуской земли... снь того не приа чти"⁴²³. Тому так стримано оцінив літопис результати поїздки князя до Орди: "wпоушень бы и пороучена бы земля его емоу иже бѣахоу с нимъ и приде в землю свою и сrete его брат и снви его и бы плачь шбидѣ его и болташаъ же бѣ рѣастъ w здравьи его"⁴²⁴.

Бату дав зрозуміти, що монголи не бажають відродження Київської Русі навіть як васальної держави. Пізніше, надаючи ярлик на Київ Олександрові Невському, який цього домагався, він поставив старшим серед владимиро-суздальських князів його молодшого брата, підкресливши не тільки падіння значення Києва, а й ліквідацію імперії Київська Русь. Взагалі, Бату поклав початок політики, орієнтованої на подальше роздроблення земель Київської Русі. До кожної з них у монголів була своя відмінна політика. Старші з владимиро-суздальських і рязанських князів стали безпосередніми васалами хана. Очевидно, у подібних стосунках мали перебувати сюзерени Смоленської землі та Великий Новгород, які піддалися добровільно. Переяславська земля була віддана ординцям, в околицях Переяслава знаходилася ставка Коренци. Чернігівські князі стали васалами Мауці, а дрібні князі Київської землі разом з болохівськими князями — його васала Коренци. Васалами Мауці мали бути, напевно, і галицько-волинські князі. Турово-пінські князі, визнавши ординську зверхність, залишилися волинськими васалами. І тільки Полоцька земля, не піддавшись Орді, відкрилася для литовців, які опанували її престоли⁴²⁵.

24. Союз з Угорщиною. Після поразки під стінами Ярослава угорський король не відразу охолов до ідеї вирішення силою проблеми галицької спадщини. Він все ще намагався домогтися підпорядкування Галицької землі. Ще Юзеф Умійський звернув увагу, що упродовж 1245–1247 рр. Романовичі ви-

⁴²² Ипатьевская летопись. Стб. 807–808.

⁴²³ Там же. Стб. 808.

⁴²⁴ Там же.

⁴²⁵ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 82–88, 190–194.

слали цілий ряд посольств до курії, але папа Інокентій IV не зміг зробити нічого для нормалізації стосунків Данила Романовича з угорським королем⁴²⁶.

Початок справжніх переговорів між обома сторонами можна віднести лише до літа 1246 р., коли кандидат у митрополити, печатник Кирило через Угорщину виїхав до патріарха в Нікею і був прийнятий королем Белою IV⁴²⁷. Тобто, ініціатором виступив сам угорський король. На зворотному шляху король знову прийняв митрополита й запропонував союз, скріплений шлюбом Лева Даниловича з донькою Бели IV Констанцією. "...пришедь же митропїть и рѣ емоу хотение твое оу тебе есть поими дщерь его сноу си женѣ"⁴²⁸. 2 червня 1247 р. Бела IV надав Ростиславу Михайловичу Славонію⁴²⁹, демонструючи відмову від претензій до Галицької землі й готовність до переговорів з Данилом Романовичем. Доки Данило Романович не отримав твердих гарантій відходу угорців від підтримки претендента Ростислава Михайловича про нормалізацію стосунків не могло бути мови. Але події в сусідній Австрії, а також зустріч Данила Романовича з ханом Бату і визнання за ним галицько-волинських земель підштовхнули угорського короля до зміни позиції.

Після цього в замку Зволен (нині на території Словаччини) у присутності Бели IV й Данила Романовича митрополит Кирило дав шлюб Леву Даниловичу та Констанції Белівні, який скріпив відновлення союзу між Угорським королівством та Галицько-Волинською державою⁴³⁰. Шлюб можна впевнено датувати літом 1247 р., невдовзі після 2 червня. Незабаром, 28 червня 1254 р. Ростислав Михайлович отримав князівство Мачву поблизу болгарських кордонів⁴³¹.

⁴²⁶ *Umiński J.* Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII wieku a papież Innocenty IV. Lwów, 1922. S. 91.

⁴²⁷ *Ипатьевская летопись.* Стб. 809; *Homza M.* Sytuacja polityczna Spisza do początków XIV w. // *Historia Scopusii.* Bratislava; Kraków, 2009. Vol. 1. S. 152.

⁴²⁸ *Ипатьевская летопись.* Стб. 802.

⁴²⁹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer.* T. 4, V. 1. P. 447, 454.

⁴³⁰ *Wertner M.* Az Árpádok czaládi története. 485–488 old; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer.* Buda, 1832. T. 7. P. 216.

⁴³¹ Див.: *Палацкиий Ф.* О русском князе Ростиславе, отце чешской королевы Кунгуты и роде его // *Чтения в Московском Об-ве Истории и Древностей Российских.* 1846. № 3. С. 11–16; *Палаузов С. Н.* Ростислав Михайлович, князь Мачвы // *Журнал Министерства Народного Просвещения.* 1851. № 8. С. 27–49; *Гарди Д.* Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 20. С. 197–203; *Мандзяк В.* Ростислав Михайлович —

25. Боротьба за австрійську спадщину. Однією з причин, які підштовхнули угорського короля до внормування стосунків з Романовичами, була боротьба за австрійську спадщину. Війні за неї (1246–1278) присвячені численні наукові дослідження, перш за все австрійські⁴³², німецькі⁴³³, угорські⁴³⁴, чеські⁴³⁵, польські⁴³⁶, українські та російські⁴³⁷. Найкраще з них належить поль-

“Dux Galiciae et imperator Bulgarorum” // Княжа доба: історія і культура. Вип. 5. С. 189–198.

⁴³² Див.: *Vancsa M.* Geschichte Nieder- und Oberösterreichs. Gotha, 1905; *Pirchegger H.* Geschichte der Steiermark. Gotha, 1920. Т. 1 (bis 1283); *Hantsch H.* Die Geschichte Österreichs. Graz; Wien; Köln, 1959. Т. 1; *Zöllner E.* Geschichte Österreichs. Wien, 1974; *Haider S.* Geschichte Oberösterreichs. Wien, 1987; *Dopsch H., Brenner K., Weltin M.* Österreichische Geschichte 1122–1278. Die Länd und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. Wien, 1999.

⁴³³ Див.: *Redlich O.* Rudolf von Habsburg — das Deutsche Reich nach dem Untergange des alten Kaisertums. Innsbruck, 1903; *Meier H.* Gertrud Herzogin von Österreich und Steiermark // Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark. Graz, 1927; *Hausmann F.* Kaiser Friedrich II. und Österreich. Probleme um Friedrich II // Vorträge und Forschungen. Bd. 16. Sigmaringen, 1974; *Kusternig A.* Die Zeit König Ottokars in Österreich (1251–1278). St. Pölten; Wien, 1978; *Stökl G.* Der russische Staat in Mittelalter und früher Neuzeit. Wiesbaden, 1981; *Hoensch J. K.* Přemysl Otakar II. von Böhmen. Der goldene König. Graz; Wien; Köln, 1989; *Krieger K. F.* Rudolf von Habsburg. Darmstadt, 2003.

⁴³⁴ Див.: *Pray G.* Historia rerum Hungariae cum notitiis praeviis. Т. 1. Budaе, 1801; *Wertner M.* Die Regierung Béla's des Vierten // Ungarische Revue. 1893. Т. 13; *Pauler G.* A Magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Budapest, 1893. Т. 2.; *Hóman B.* Magyar történet a rendiség kialakulásának kora. Budapest, 1935. Т. 2; *Kristó Gy.* Magyarország története 895–1301. Budapest, 2006.

⁴³⁵ Див.: *Palacký F.* Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. Praha, 1854. Т. 1, Cz. 2; Ibidem. Praha, 1855. Т. 1, Cz. 3; *Šusta J.* Dvě knihy českých dějin. Kniha první — Poslední Přemyslovci a jejich dědictví. Praha, 1917; *Novotný V.* České dějiny. Т. 1, Cz. 3. Praha, 1928; Т. 1, Cz. 4. Praha, 1937; *Kavka F.* Dějiny Česko-Slovenska do roku 1437. Praha, 1971; *Vaniček V.* Velké dějiny zemí Koruny české. Praha; Litomyšl, 2002. Т. 3 (1250–1310); *Žemlička J.* Století posledních Přemyslovců. Český stst a společnost ve 13. století. Praha, 1986.

⁴³⁶ Див.: *Dąbrowski D.* Stosunki polityczne Lwa Danilowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299/1301 // Галичина та Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. . Вип. 3. С. 42–69; *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna... S. 181–203.

⁴³⁷ Див.: *Котляр М. Ф.* Історія дипломатії... С. 112–118; *Войтович Л.* Союз Галицьких Романовичів... С. 263–273; *Головко О. Б.* Корона Данила Галицького. С. 313; *Майоров А. В.* Даниил Галицкий... С. 32–52; *Його ж.* Невідомий епізод... С. 180–186; *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа. С. 668–671.

ському історичу Норберту Міка⁴³⁸. Але багато аспектів цієї боротьби надалі залишаються дискусійними, втім й участь у ній галицько-волинських князів.

Австрійський герцог Фрідріх II Сварливий Бабенберг був союзником Романовичів проти Угорщини⁴³⁹, але після конфлікту з матір'ю союз, як уже зазначалося, змінився конфронтацією. Герцог загинув у битві з угорським військом на р. Лейті 15 червня 1246 р. від руки “короля Русі”⁴⁴⁰. З огляду на те, що угорський королевич Калман, який носив титул короля галицького, загинув ще 11 квітня 1241 р. при Шайо, цим королем міг бути тільки претендент на галицький престіл, ворог Романовичів князь Ростислав Михайлович⁴⁴¹ (тоді він ще зберігав амбіції посісти не тільки галицький, а й київський та чернігівський престоли⁴⁴²). Маршал Штірії лицар-міннезінгер Ульріх фон Ліхтенштейн (1200–1275), який описав подробиці загибелі австрійського герцога в поетичному романі “Служіння дамам” (1255)⁴⁴³ та окремих строфах⁴⁴⁴, черпаючи інформацію від свого родича Генріха фон Ліхтенштейна, чий хоругви стояли напроти руських, не назвав імені руського короля. Пізніші чеські та угорські перекази подають інформацію про загибель герцога, який у ході битви опинився в гуці воїнів дружини Ростислава Михайловича⁴⁴⁵. В участі

⁴³⁸ *Mika N. Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278. Racibórz, 2008.*

⁴³⁹ *Ледерер Э. Татарское нашествие на Венгрию в связи с международными событиями эпохи // Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae. Budapest, 1953. Т. 2, № 1–2. С. 1–45; Ее же. Венгерско-русские отношения и татарское нашествие // Международные связи России до XVII в. Москва, 1961. С. 181–202; Шушарин В. П. Складывание и формирование феодальных отношений. С. 147–148.*

⁴⁴⁰ *Annales Msllicensium continuation Sancrucensis tertia / Ed. W. Wattenbach // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum (далі — MGH SS). Hannoverae, 1851. Т. 9. Р. 559; Annales sancti Rudberti Salisburgenses a. 1–1286 / Ed. W. Wattenbach // MGH SS. Т. 9. Р. 789; Annales Waldemarianis / Ed. G. Waitz // MGH SS. Hannoverae, 1892. Т. 29. Р. 179.*

⁴⁴¹ *Войтович Л. Княжа доба... С. 418–419.*

⁴⁴² Там само. С. 418–419.

⁴⁴³ *Див.: Peters U. Frauendienst. Untersuchungen zu Ulrich von Lichtenstein und zum Wirklichkeitsgehalt der Minnedichtung. Göppingen, 1971; Piwowarczyk D. Słynni rycerze Europy. Rycerze w służbie dam i dworu. Warszawa, 2009.*

⁴⁴⁴ *Ulrich's von Lichtenstein Frauendienst / Hrsg. Von R. Bechstein. Leipzig, 1888. Bd. 7. S. 255–262.*

⁴⁴⁵ *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae / Ed. R. Marcina. Bratislava, 1987. Т. 2. С. 445; Legendy a kroniky koruny uherské / Příprava vydání Richard Pražák, překlad Dagmar Bartoňková, Jana Nechutová. Praha, 1988. S. 164.*

князя Ростислава у битві на Лейті більшість дослідників не сумнівається⁴⁴⁶.

О. Майоров вважає, що цим “королем Русі” був сам Данило Романович, який до того часу вже отримав королівський титул від імператора Фрідріха II⁴⁴⁷. Але навіть коли б Данило Романович до червня 1246 р. встиг би повернутися зі ставки Бату на Волзі і зібрати військо, він би не кинувся на допомогу Белі IV, не маючи твердої впевненості, що той більше не підтримуватиме претензії свого зятя на галицький престіл і визнає Данила рівноправним союзником. А таку позицію угорський король задекларував тільки 2 червня 1247 р. Доти Данилові Романовичу якраз вигідною була конфронтація Угорщини та Австрії, яка перешкоджала Белі IV підтримувати спроби Ростислава Михайловича оволодіти Галичем.

На підставі *Privilegium minus*, який імператор Фрідріх I Барбаросса дарував герцогу Генріху II Язомирготу, у родині Бабенбертів успадкування престолу відбувалося за мечем і за кужелем⁴⁴⁸. Тому після смерті Фрідріха II австрійський престіл зайняв принц Владислав, син чеського короля Вацлава (1228–1253), одружений з племінницею герцога Гертрудою. Чеський принц на австрійському престолі, звичайно, не влаштував Арпадів. Але його рання смерть (3 січня 1247 р.) знову відкрила проблему австрійської спадщини. Готуючись до участі в подальшій боротьбі за неї, Бела IV пішов на союз із Данилом Романовичем, пам’ятаючи і про його родинні зв’язки з Бабенбергами. Руський кандидат на австрійському престолі був би щонайменше союзником угорського короля, а за допомогу в його утвердженні можна було отримати принаймні герцогство Штірію.

⁴⁴⁶ *Palacký F.* O Ruském knížetu Rostislawowi, otci králowny české Kunhuty, a rodu geho rozbor kritický // *Casopis českého Museum.* R. 16. Praha, 1842. Sw. 1. S. 34; *Zeisberg H. von.* Friedrich II der Streibar // *Allgemeine Deutsche Biographie.* Leipzig, 1877. Bd. 7. S. 580–585; *Wenzel G.* Rostizlaw galicziai herczeg, IV Béla Magyar királynak veje // *Értezesek a történelmi Tudományok köréből.* Budapest, 1887. K. 13, Sz. 8. 7 old; *Lhotsky A.* Friedrich II // *Neue Deutsche Biographie.* Berlin, 1961. Bd. 5. S. 524; *Font M.* Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005. 253 old; *Jacques T.* Dictionary of Battles and Sieges. Westport; London, 2007. P. 579; *Preiser-Kapeller J.* Von Ostarichi an den Bosphorus. Ein überlick zu den Beziehungen im Mittelalter // *Pro Oriente Jahrbuch* 2010. Wien, 2011. S. 66–77.

⁴⁴⁷ *Майоров А. В.* Русь, Византия и Западная Европа. С. 668–671.

⁴⁴⁸ *Див.: Herrich A.* Privilegium minus. Das staufische Kaisertum und die Babenberg in Osterreich. Wien, 1972 (2 Aufl. Wien, 1976); *Zöllner E.* Das Privilegium minus und seine Nachfolgeb Bestimmungen in genealogischer Sicht // *Mitteilungen des Instituts für Osterreichische Gaschichtsforschung.* Wien, 1978. Bd. 86. 1–26.

Але папа Інокентій IV висунув претендентом баденського маркграфа Германа V Церінгена, який став другим чоловіком Гертруди. Проте він теж невдовзі, 4 жовтня 1250 р., помер і проблема австрійської спадщини виникла знову. Вона активно обговорювалася на з'їзді в Пожоні (Братиславі) у 1252 р., де зустрілися Бела IV та Данило Романович⁴⁴⁹.

Чеський король, одруживши 12 лютого 1252 р. свого наступного сина, маркграфа моравського Пшемисла Оттокара, із значно старшою від нього сестрою Фрідріха II Маргаритою, вдовою німецького короля Генріха VII Гогенштауфена⁴⁵⁰, задекларував претензії Пшемислідів на австрійський престіл.

Щоб запобігти цим планам, Данило Романович з Белою IV домовилися про перехід австрійського престолу до Романа Даниловича. Той мав одружитися з Гертрудою Бабенберг, фактичною правителькою Австрії, яка сама звернулася за допомогою до угорського короля. Арпади не мали принца для Гертруди, а в Данила Романовича такий син був. Шлюб Романа Даниловича з Гертрудою відбувся після пожоньської зустрічі 1252 р. в тому ж замку Гайнбург, де вінчалися Пшемисл Оттокар та Маргарита Бабенберг⁴⁵¹.

Ще В. Пашуто звернув увагу на усвідомлення літописцем важливості цієї війни⁴⁵². М. Котляр, загалом негативно оцінюючи боротьбу за спадщину Бабенбергів та її наслідки, твердив про наміри Данила Романовича створити русько-австрійську державу⁴⁵³. Вслід за І. Крип'якевичем, який допускав, що Данило Романович "захопився планом посадити одного із синів на австрійському престолі, щоб в час загрози від ординців мати тут резерв для князівської сім'ї"⁴⁵⁴, на ординські мотиви змін у політиці галицько-волинського князя вказав М. Бартніцький⁴⁵⁵. Д. Домбровський висунув версію вимушеної участі галицько-волинського князя в цих подіях під впливом і в інтересах угорського короля Бели IV⁴⁵⁶. З таким поглядом не можна погодитися. Виглядало би, що винятково у своїх інтересах угорський король змусив Данила Романовича одружити сина з австрійською принцесою, щоби зробити його австрійським герцогом. Данило Романович нібито змушений був з цим по-

⁴⁴⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 814.

⁴⁵⁰ Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. Біла Церква, 2008. С. 38, 326.

⁴⁵¹ Там само. С. 39.

⁴⁵² Пашуто В. Т. Очерки... С. 258.

⁴⁵³ Котляр Н. Ф. Дипломатия... С. 140.

⁴⁵⁴ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 117.

⁴⁵⁵ Bartnicki M. Polityka zagraniczna... S. 188–189.

⁴⁵⁶ Dąbrowski D. Stosunki pomiędzy Romanowiczami a królem Węgier Belą IV i niektórymi książętami polskimi w latach 1235–1240 // Княжа доба: історія і культура. Вип. 1. С. 83–87.

годитися, попри відсутність інтересів в Австрії. Напевно, все-таки наміри Данила Романовича й Бели IV в австрійському питанні багато в чому збігалися. Не маючи підстав самому втрутитися до цієї боротьби, угорський король, розраховуючи отримати і для себе шматочок спадщини Бабенбергів, волів за краще мати на престолах у Відні сина свого свата і брата свого зятя, ніж якогось Пшемислада чи кого-небудь.

Уже на з'їзді в Пожоні у 1252 р. Данило Романович заявив про свої права до Австрійської спадщини. З огляду європейської практики успадкування престолів та згідно з *Privilegium minus*, такі в нього справді були. Після одруження Романа Даниловича з Гертрудою їх визнала також австрійська еліта, зокрема, ландріхтер Австрії і герцогський шенк граф Генріх фон Хасбах, його брат Ульріх, брати Бернгард і Генріх Пройселі, Конрад фон Васербург, Оттон фон Майсау, Конрад фон Фалькенберг, Конрад фон Гімберг, Генріх фон Ліхтенштейн, Ульріх фон Гюттендорф, Крафт фон Слеуц і Оттон фон Лейсс. Пізніше вони одноставно звинуватили князя Романа Даниловича та його батька у зраді їхніх інтересів та давніших спільних намірів через його відмову від подальшої боротьби за престол Австрії⁴⁵⁷.

Угорський король залучив до війни на підтримку Романа свого зятя, краківського князя Болеслава Сором'язливого і його племінника — молодого ленчинського князя Лешка Чорного, а також васальних сербських й болгарських князів та половців⁴⁵⁸. Союзники з двох сторін вторглися до Чехії. Половці з Угорщини у другій половині 1252 р. вступили до Моравії. Данило Романович із сином Левом та краківським князем Болеславом Сором'язливим вступили й у чеські землі наприкінці весни — на початку літа 1253 р. Біля міста Козлій (нині Козле на березі Одри в Опольському воєводстві на території Польщі) Лев Данилович з дружинами литовських князів Товтивіла та Едивіла й полком двірського Андрія відділився від основних сил і став пустошити чеські землі, відволікаючи чеського короля від походу до Австрії. Тим часом основні галицько-волинські та польські сили обложили Опаву. З підходом Лева Даниловича з литовцями місто впало⁴⁵⁹. Нічого не виходило у чехів й на інших ділянках. Після битви біля Оломоуца 25 червня 1253 р., яка закінчилася на користь союзників, чеська сторона запропонувала Романові Даниловичу розділити австрійську спадщину.

⁴⁵⁷ *Mika N. Walka o spadek... S. 40.*

⁴⁵⁸ *Kosmova letopisu pokračovatele / Vydavatel J. Emler. Prekladatel V. V. Tomek // Fontes rerum Bohemicarum. Praha, 1874. T. 2. S. 316.*

⁴⁵⁹ *Ипатьевская летопись. Стб. 827–828.*

Але 23 вересня 1253 р. помер чеський король Вацлав I, а в жовтні Пшемисла II Оттокара короновано королем Чехії, що спричинилося до втручання в конфлікт папи Інокентія IV.

Монгольське вторгнення 1240–1242 рр. застало Європу зненацька і викликало шалену паніку, яка не втихла після несподіваного відходу нападників, причин якого ніхто не зрозумів. “Роки грози” (1241–1245) були особливо тривожними⁴⁶⁰. Навіть два непримиренних суперники — імператор Священної Римської імперії Фрідріх II Гогенштауфен та римський папа Інокентій IV готові були піти на примирення, щоб зосередити всі сили на боротьбі з напастю, яка навалилася на християнський світ. Вмілий політик, Інокентій IV при цьому намагався тримати ініціативу в своїх руках. Виходець з генуезького нобілітету (у світі Сінібальдо Фієска, граф Лаваньї), він оперував докладною інформацією зі сходу. Тому на Вселенському соборі, скликаному в Ліоні, одним з головних питань було питання організації оборони проти монголів. 17 липня 1245 р. собор прийняв рішення організувати охорону шляхів можливого наступу монголів, будувати засіки і фортеці, інформуючи папу про всі переміщення монголів⁴⁶¹.

Європейські правителі навіть боялися вступати в переговори з монголами: “було би вбивством висилати послів до тих неприятелів християнства, що викликають тривогу”⁴⁶². Прибулий з Русі ієрарх Петро, якого західні джерела трактують архієпископом, пояснив на Ліонському соборі, що монголи приймають і відпускають послів⁴⁶³. Папа вирішив негайно скористатися такою можливістю і відправив різними шляхами відразу чотири місії: Лаврентія з Португалії, Андре де Longjumeau, Джованні ді П'єрано Карпіні та Асцеліна, які навесні 1245 р. покинули Ліон⁴⁶⁴. Крім бажання розпізнати глибше нового

⁴⁶⁰ Див.: *Bezzola G. A. Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220–1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen.* Bern; München, 1977.

⁴⁶¹ Див.: *Bigalli D. Tartari el l'Apocalisse. Ricerche sull'escatologia in Adamo March y Ruggero Bacone.* Firenze, 1971; *Strzelczyk J. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku // Bitwa legnicka. Historia i tradycja / Pod red. W. Korty.* Wrocław; Warszawa, 1994. S. 60–61.

⁴⁶² *Dörrie H. Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionsreisen des fr. Julianus OP ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren // Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philol.-Hist. Kl. Jg. 1856.* Göttingen, 1956. S. 186.

⁴⁶³ *Strzelczyk J. Stolica Apostolska...* S. 63.

⁴⁶⁴ *Umiński J. Niebezpieczeństwo tatarskie... S. 74–89; Roncaglia M. Frère Laurent de Portugal OFM et sa légation en Orient (1245–1248 env) // Boclettino della Badia greca di*

ворога, папа хотів до кінця виявити можливість прийняття монголами християнства⁴⁶⁵. Місії підтвердили те, що сказав у Ліоні руський ієрарх Петро: монголи прагнуть світового панування і підпорядкування Риму⁴⁶⁶.

Позицію монголів щодо самого папи викладено в посланні великого канана Гуюка від 3–11 листопада 1246 р. (останні дні джамада-аль-ахар року 644): “Ти сам на чолі королів, всі разом без винятку, прийдіть запропонувати нам службу і покору. З того часу ми будемо вважати вас підкореними. Якщо ви не підете за Божим велінням і будете противитися нашим наказам, то ви станете ворогами”⁴⁶⁷. Незважаючи на постійні пошуки порозуміння та надії, які спричинила інформація, що старший син і спадкоємець Бату — Сартак є християнином⁴⁶⁸, папа працював над організацією “санітарного кордону” з християнських держав вздовж своєї лінії фронту, якою вважалися межі Орди. Посланцеві французького короля Людовика IX францисканцю Гійому де Рубруку, який у 1253 р. прибув до Сартака, даруючи йому Євангеліє, Псалтир, кадило і Розп’яття, монгольський оглан відмовив у розмові, відіславши до батька, а його секретар Колка, християнин-несторіанин, заявив монахам: “не смійте говорити, що наш пан християнин, а монгол”⁴⁶⁹. Монголи вірили, що їх *Тенгри* (Небо) — верховний Бог всіх народів, що тією чи іншою мірою вірили в нього через своїх богів, тому підтримували всі релігії. Сартак, оточення якого складали несторіани і удус якого охоплював князівства Північно-Східної Русі, більше схилився до християнства, але назвати його християнином можна було тільки умовно⁴⁷⁰.

Grottaferrata. 1853. Nr 7. P. 33–34; *Guzman G. G. Simon of Saint-Quentin and the Dominican mission to the Mongol Baiju: a reappraisal* // *Speculum*. 1971. T. 46. P. 232–249; *Bezzola G. A. Die Mongolen...* S. 119–125.

⁴⁶⁵ *Strzelczyk J. Stolica Apostolska...* S. 61.

⁴⁶⁶ *Ibidem*. S. 64.

⁴⁶⁷ Див.: *Lea letter du Grand Khan Güyük a Innocent IV* // *Revue de l’Orient Chrétien*. 3-e serie. Paris, 1922–1923 Vol. 23; *Джиованни дель Плано Карпини. История Монгалов*. Прим. 217.

⁴⁶⁸ *Майоров А. Лист римського папи Інокентія IV золотоординському ханові Сартаку* // *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2012. Вип. 6. С. 173–186.

⁴⁶⁹ *Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны* // *Джиованни дель Плано Карпини. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны*. С. 114–115.

⁴⁷⁰ *Бартольд В. В. Мусульманские известия о Чингизидах-христианах* // *Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества*. Санкт-Петербург, 1891. Т. 6. С. 330–331.

Надії, звичайно були, вони відображені й у джерелах, які часто видавали бажане за дійсне, реально ж монгольська еліта залишалася прагматично монгольською і продовжувала політику завоювання світу, яке начебто *Тенгри* доручив Чингіз-хану⁴⁷¹. Папа теж був реальним політиком і готував хрестовий похід проти монголів. Проте його не вдалося реалізувати через постійні конфлікти з імператором Фрідріхом II, а також ставлення європейських володарів, які не бачили перспективи далі власних кордонів⁴⁷². Велика війна між центральноевропейськими монархами занепокоїла папу. Свою позицію Інокентій IV обґрунтовував побоюванням, що продовження конфлікту може закінчитися підпорядкуванням цих християнських держав монголам і встановленням монгольського панування⁴⁷³.

На наш погляд, усі наступні події належить розглядати в контексті папської політики утворення скріпленого взаємними союзами своєрідного кордону “прифронтових” християнських держав вздовж ординських володінь. Папа наполегливо шукав компромісу, намагаючись об’єднати християнські держави спільною ідеєю. Ці зусилля привели до прийняття християнства правителем Литви Міндовгом і завершення конфронтації союзом Литви з

⁴⁷¹ Див.: *Сочнев Ю. В.* Христианство в Золотой Орде в XIII в. // Из истории Золотой Орды. Казань, 1993. С. 107–118; *Галданова Г. Р.* Эволюция представлений о тэнгри (по текстам монголоязычных обрядников) // Средневековая культура Центральной Азии: письменные источники. Улан-Удэ, 1995. С. 94–107; *Белозеров И. В.* К вопросу о восприятии чужих религий монголами времен империи (XIII в.) // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии. Улан-Удэ, 2000. Т. 2. С. 32–40; *Абаев Н. В., Фельдман В. Р., Хортек Л. К.* “Ак чаян” и “тэнгрианство” как духовно-культурная основа кочевнической цивилизации тюрко-монгольских народов // Мир Центральной Азии. Культурология. Философия. Источниковедение. Улан-Удэ, 2002. Т. 3. С. 23–31; *Аюрова Н. А.* Религиозная ситуация в Великой Монгольской империи // Чингиз-хан и судьбы народов Евразии. Улан-Удэ, 2003. С. 409–413; *Коновалов П. Б.* Культ Мунхэ Тэнгри у средневековых монголов и его истоки // Чингизхан и судьбы... С. 423–433; *Султанов Т. И.* Чингисхан и Чингизиды. Судьба и власть. Москва, 2006; *Дробышев Ю. И.* Мандат Неба в руках монголов // *Basileus*: сборник статей, посвященный 60-летию В. В. Васильева. Москва, 2007. С. 137–156; *Юрченко А. Г.* Хан Узбек. С. 40–45, 64–100.

⁴⁷² *Umiński J.* Niebezpieczeństwo tatarskie... S. 92.

⁴⁷³ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* / Ed. A. Theiner. T. 1. Romae, 1859. Nr 431. P. 227; *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selecte* / Ed. C. Rodenberg. Berlin, 1894. V. 3. Nr. 273. P. 238; *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. Prague, 1907. V. 5. B. 1 / Ed. G. Friedrich. Nr 20. P. 57–58.

Галицько-Волинською державою, скріпленням наприкінці 1253 р. шлюбом Шварна Даниловича з донькою Міндовга⁴⁷⁴.

За М. Грушевським, остання згадка про першу дружину Данила Романовича — княгиню Анну Мстиславівну⁴⁷⁵ належить до 1252 р.⁴⁷⁶ Невдовзі після цього князь одружився вдруге з донькою Довспрунка, племінницею Міндовга⁴⁷⁷. Д. Домбровський відніс цей шлюб до періоду між 1242–1245 рр., обґрунтовуючи свою версію кон'юктурою галицько-литовських відносин⁴⁷⁸. Але дата шлюбу залежала не від цих відносин, а від дати смерті першої дружини, перенесення якої зусиллями польського історика не виглядає переконливо. Шлюб Данила Романовича у 1253 р. (трохи раніше або пізніше) з литовською князівною, поза сумнівами, належить до тих же політичних комбінацій, які розгорнулися у Центрально-Східній Європі за участю папської курії під час боротьби за австрійську спадщину. При цьому вік князівни ролі не відігравав, вона могла бути навіть удовою — важливим було скріплення союзу Данила з Міндовгом.

До цих складних комбінацій був включений і австрійський герцог Роман Данилович. Чехи обложили його в замку Гайнбург, а родичі не давали допомоги. Рятуючи чоловіка, Гертруда погодилася на розрив шлюбу⁴⁷⁹. До такого виходу Романа теж, ймовірно, схилили й угорський король, і батько та інші родичі. Навряд чи вартує розглядати цю акцію ізольовано від переговорів з Римом. Правдоподібно, й Гертруду, вагітну від Романа, теж підштовхнули до такого кроку та гарантували права її майбутньої дитини. А потім дали можливість самому Роману просто вислизнути з обложеного замку. І відразу ж, повернувшись з Австрії, у 1254 р. він отримав від короля Міндовга в лен Новгородське князівство. Такий крок литовського короля не міг бути випадковим. Не обійшлося й без папських дипломатів. І всі інші учасники конфлікту легко дійшли згоди в травні 1254 р., підписавши угоди у Буді та Пожоні. Пшемисл II Оттокар отримав Австрію, погодившись на передачу Штірії синові

⁴⁷⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 830.

⁴⁷⁵ Там же. Стб. 815.

⁴⁷⁶ Грушевський М. Хронологія... С. 35, 67.

⁴⁷⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 862.

⁴⁷⁸ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów... S. 74–76.

⁴⁷⁹ Fischer M. Merkwürdigere Schicksaie des Stiftes und der Stadt Klosterneuburg aus Urkunden gezogen II (Urkundenbuch). Wien, 1815. Nr 60; Fontes Rerum Bohemicarum. Praha, 1874. T. 2. P. 289; Ibidem. Praha, 1875. T. 3. P. 312; Continuatio Lambacensis / Ed. W. Wattenbach // MGH. T. 9. Hannoverae, 1925. P. 599.

Бели IV Стефанові⁴⁸⁰. Наприкінці 1254 р. Лев Данилович їздив до Угорщини до тестя Бели IV, напевно, для підтвердження союзу⁴⁸¹.

Закріплюючись на новому місці, Роман Данилович близько 1255 р. одружився з Оленою, донькою волковиського князя Гліба⁴⁸².

Таке несподіване завершення боротьби за австрійську спадщину, яка пізніше спалахнула з новою силою, навряд чи було б можливим без папського втручання і відчуття монгольської загрози над Європою. Данило Романович вийшов з цієї боротьби на перший погляд із втратами, так і не зумівши закріпити Австрійське герцогство за сином Романом, але останній відразу ж отримав компенсацію у вигляді Новоградського князівства, а сам Данило — нових союзників, з яких потенційно найважливішими були папа і Литовське королівство.

26. Королівство Русі: реальність і міфи. З різних причин схилення князя Данила Романовича до прийняття королівської корони досі не отримало адекватного відображення в оцінках істориків, втім й українських. Підходи до цієї проблеми якнайрізноманітніші: від надмірної апологетики до ігнорування, написання королівського титулу у лапках або ствердження, що він не мав жодного значення і сам Данило Романович ним не користувався. Подібні твердження суперечать джерелам, автентичність яких не викликає сумнівів, тому немає потреби їх спростовувати. Але залишаються інші проблеми, які вимагають продовження дискусії, розпочатої зусиллями українських істориків на еміграції⁴⁸³: чому саме у 1253 р. князь Данило Романович коронувався як “король Русі” і що тоді розумілося під назвою “королівства Русі”?

“Світлішим королем Русі” титулував Данила Романовича папа Інокентій IV⁴⁸⁴, “світлому мужеві Данилові I, королеві русинів” писав у 1254 р. віцемагістр Тевтонського ордену Бургард фон Хорнхаузен⁴⁸⁵. Чи означав цей ти-

⁴⁸⁰ Див.: Hoensch J. K. Přemysl Otakar II. von Böhmen. Der goldene König. Graz; Wiedeń; Köln, 1989. S. 44–48, 112–120.

⁴⁸¹ Ипатьевская летопись. Стб. 830.

⁴⁸² Там же. Стб. 831.

⁴⁸³ Войнар М. М. Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу // *Analecta ordinis S. Basilii Magni. Romae*, 1954. Vol. 2(8), Fasc. 1–2. С. 105–118; Камінський І. Корона Данила в правно-політичній структурі Заходу // *Analecta ordinis S. Basilii Magni. Vol. 2(8), Fasc. 1–2. С. 119–125*; Ждан М. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди // *Український історик*. 1967. Ч. 1–2. С. 23–32; 1968. Ч. 1–2. С. 95–102, № 3–4. С. 69–81.

⁴⁸⁴ Тургенев А. И. Акты исторические... № 62–65, 74, 76–77; *Большакова С. А.* Папские послания... С. 122–129.

⁴⁸⁵ Цит. за: *Дашкевич Я.* Проблема державності... С. 19.

тул просто перетворення Галицької-Волинської, чи навіть, радше, Галицької землі з князівства на королівство?

На перший погляд, подібний висновок можна б зробити на підставі титулу короля Юрія Львовича: “король Русі (regis Russiae), князь Лодомерії (principis Ladimiriae)”, тобто “король галицький і князь володимирський (волинський)”, тим більше, що подібний титул прийняли угорські королі, від яких його успадкували австрійські цісарі і на підставі цього при першому розподілі Речі Посполитої 1772 р. отримали це королівство. Але це тільки на перший погляд, тут далеко все не так однозначно зрозуміле.

Вперше королівський титул для сюзеренів Галицької землі запровадили угорські королі, які пробували включити її в орбіту Угорського королівства, домовившись з галицькою елітою, як свого часу вдалося домовитись з хорватською елітою⁴⁸⁶. Титулом короля Галицької землі (rex Galicie), судячи з грамоти від 2 травня 1189 р., користувався вже угорський король Бела III⁴⁸⁷. Незважаючи на думку М. Грушевського про непевність цього факту, оскільки документ, у якому він приведений, не королівський, а єпископський, а інші відсутні⁴⁸⁸, судячи з подальшої угорської політики щодо Галицької землі, титул таки було прийнято. Далі Угорщина при кожній нагоді намагалася реально приєднати Галицьку землю на підставі особистої унії з її визнанням зі сторони галицького боярства. Королями Галіції титулувалися Андрій II (1205–1235) та його син Калман (1215–1241), причому того короновано в Галич, що визнав папа, і він фактично володів галицьким престолом у 1215–1219, 1220–1221 рр.⁴⁸⁹

Якби у Римі вирішили коронувати Данила Романовича галицькою короною, його іменували б “rex Galiciae” чи “rex Galiciae et Lodomeriae” як титулувався від 1206 р. Андрій II⁴⁹⁰. Людовик Анжуйський, претендуючи на галицьку спадщину після вигаснення Романовичів як спадкоємець Арпадовичів, спершу прийняв перший титул, замінивши його у ході війни з Любартом (Дмитром) Гедиміновичем титулом “короля Галіції і Лодомерії” (1370–1382). Угорські королі зберегли цей титул і від них він перейшов до австрійських цісарів. Угорщина не визнала анексії Галицької землі Польщею у 1387 р. (Казимир III визнав права Анжуйської династії на галицьку спадщину за угодою 1350 р.)

⁴⁸⁶ Шушарин В. П. Складывание и оформление феодальных отношений... С. 143.

⁴⁸⁷ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. T. 2. P. 247.

⁴⁸⁸ Грушевський М. Історія... Т. 2. С. 449.

⁴⁸⁹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 14–118; Vetera Monumenta Poloniae... Nr 65; Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. G. Wenzel. T. 4. Pest, 1864. Nr 227; Wertner M. Az Árpádok családí története. Nagybecskerek, 1892.

⁴⁹⁰ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. T. 3, V. 1. P. 31–32.

й у польсько-угорськи угодах 1412, 1415 та 1423 рр. вирішення цього питання відкладалося на пізніше⁴⁹¹. Отже, правдоподібно, з різних причин угорські королі не успадкували титулу Данила Романовича та Юрія Львовича. Цей титул королів Русі прийняв Казимир III, який також здійснив невдалу спробу через унію об'єднати королівство Русі з Польщею, але протидія польської знаті змусила його вдатися до спроби анексії, яку завершили наступники⁴⁹². Можливо, польська еліта, протидіючи унії, не тільки спиралася на власні амбіції, а мала певну рацію, побоюючись декларування існування королівства Русі, не бажаючи загострювати стосунки з Золотою Ордою, бо титул *короля Русі* означав щось інше і більше, ніж володаря Галицької землі. Проблема ця дискусійна і потребує дальшого дослідження.

Пізніша історіографія ввела до наукового обігу назви “Київська Русь”, “Древня Русь” чи “Давня Русь”. Сучасники називали державу, центром і столицею якої був Київ, — Русь⁴⁹³ або Руська земля⁴⁹⁴. Останній термін вживався як у широкому значенні для усієї держави, так й у вузькому значенні — для території Київської, Чернігівської і Переяславської земель чи власне Київської землі⁴⁹⁵. Іноземні джерела подають назви Rus, Rus(s)ia, Rucia, Ruscia, Ruzzi, Ruzzia ar-Rus, Rutzeland, Ryscaland, Ryssland, Rusco, Ros і т. д.

З похідних назв джерелам відомі тільки три: Мала Русь — вперше зафіксована під 1334 р. в титулі галицько-волинського князя Болеслава Юрія: “Dei gratia natus dux totius Russae Minoris” (“З Божої ласки природжений князь усієї Малої Русі”)⁴⁹⁶, Велика Русь — вперше у 1542 р.⁴⁹⁷, та Біла Русь (тобто “Західна Русь” за аналогією з Білою Хорватією та Білою Сербією) — під 1305 р.,

⁴⁹¹ Ісаєвич Я. Д. Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами // Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. С. 78–79.

⁴⁹² Его же. “Королевство Галиции и Володимирии” и “Королевство Руси” // Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г. Москва, 1986. С. 63; Sieradzki J. “Regnum Russiae”. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji // Kwartalnik Historyczny. 1958. Nr 2. S. 498.

⁴⁹³ Лаврентьевская летопись. Стб. 7, 11, 28–29, 31, 338, 341–345; Ипатьевская летопись. Стб. 6, 8, 20, 22–23, 36, 455; IV Новгородская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1901. Т. 4. С. 4; Никоновская летопись // ПСРЛ. Москва, 1965. Т. 9. С. 3–4, 17.

⁴⁹⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 1, 17, 19–20; Ипатьевская летопись. Стб. 2, 12; IV Новгородская летопись. С. 11.

⁴⁹⁵ Див.: Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. Москва, 1951.

⁴⁹⁶ Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований, собр. О. Гониоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. П. Пташицким и И. Режабком. Санкт-Петербург, 1907. С. 153–154.

⁴⁹⁷ Львовская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1914. Т. 20, ч. 2. С. 460.

але в такому пізньому джерелі як Густинський літопис⁴⁹⁸. Термін “Червона Русь” (тобто “Південна Русь”) вперше згадується у рукописному варіанті Хроніки Ульріха фон Ріхенталя (бл. 1366 – бл. 1437), присвяченої історії Констанцького собору (складена бл. 1420 р.)⁴⁹⁹.

Термін “Велика Русь” вигадали московські книжники як підставу для претензій до територій, які колись входили до складу Русі (Київської Русі), що відображало реалії московської політики XVI ст. і незабаром він став основою офіційного титулу великих князів московських. Тобто, в XIII ст. назва *королівство Русі* могла означати тільки всю федерацію чи конфедерацію руських князівств, яку сучасники називали *Русь*, а історики пізніше назвали Київською Руссю.

Упродовж усього Середньовіччя та ранньомодерної доби територіальна складова титулу правителів, безсумнівно, відображала їх реальні і мнимі претензії на володіння землями, декларованими в титулах. Отже, приймаючи титул *короля Русі* (а не *короля Галичини і Володимирії* як перед тим угорські королі та принц Калман), Данило Романович, безсумнівно, підкреслював власні претензії на об’єднання під своєю зверхністю всіх земель, які колись визнавали старшинство Києва. У нього були на це і династичні підстави, як у старшого з нащадків Володимира Мономаха. Для цього він потребував Києва. Виїжджаючи до ставки Бату, він готовий був отримати зверхність над Руссю з рук монгольського правителя, напевно, сподіваючись з часом позбутися його опіки. Але поїздка розвіяла всі можливі ілюзії такого розвитку подій. Після відмови Бату навіть прийняття подібного титулу було безперечним викликом Золотій Орді⁵⁰⁰. З цим висновком погоджується ряд дослідників, зокрема сербський історик Джура Гарді⁵⁰¹. Таке розуміння титулу короля Русі вважав допустимим і Ярослав Ісаєвич⁵⁰².

Королівський титул можна було отримати тільки від імператора або папи. Якщо Данило Романович уже прийняв титул від імператора раніше (що правдоподібно), то підтвердження його від римського папи мало сенс тільки за умови, коли б Данилові залежало на визнанні цього титулу всім

⁴⁹⁸ Густинская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1843. Т. 2. С. 227, 236.

⁴⁹⁹ Schramm G. Die Herkunft des Namens Rus'. Wiesbaden; Berlin, 1982. S. 51–52.

⁵⁰⁰ Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана... С. 101–103.

⁵⁰¹ Гарді Д. “Rex Ruscie” olim “rex Gallicie” // Дрогоичинь 1253. С. 37–49.

⁵⁰² Исаевич Я. Д. “Королевство Галиции...” ... С. 62–63; Його ж. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків (Замість передмови) // Історичні та культурологічні студії. Львів, 2001. С. 3–9; Його ж. До історії титулатури володарів у Східній Європі // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2008. Вип. 2. С. 3–29.

християнським світом. Як васал правителя улусу Джучі, Данило Романович не мав права приймати будь-які корони чи титули від інших володарів⁵⁰³. Такий акт міг означати тільки одне: повну відмову від ординської залежності. Сам Бату був правителем улусу Джучі (королівства) і васалом каана (імператора) Монголії. Прийняття його васалом королівської корони від папи не тільки означало розрив васальних стосунків, зрівнюючи колишнього васала з його сюзереном⁵⁰⁴, а й кидало виклик останньому, оскільки для претензій на інші землі, окрім Галицької та Волинської, Данило Романович мусив отримати ярлик хана, якому присягнув під час поїздки до його ставки. Коронація та нова титулатура Данила Романовича була безсумнівною декларацією повної незалежності її володаря як погляду європейського, так і з погляду монгольського права.

Якщо б прийняття чи підтвердження корони переслідувало тільки зацікавленість Данила Романовича у визнанні рівності з Белою IV чи іншими сусідами, то для цього зовсім не потрібно було розривати з монголами, наражаючи свої землі на величезну небезпеку. Можна було вірною службою, подібно до Олександра Невського, домогтися потрібної монгольської допомоги чи дипломатичної підтримки. Ще менш вірогідними виглядають пошуки безпеки від монголів через зближення з папою, який пробував використати тих же монголів проти своїх суперників на Близькому Сході⁵⁰⁵. Данило Романович був васалом Бату, отримав від нього ярлик на Галицько-Волинське князівство і монголи йому не загрожували поки він залишався їх васалом.

Прийняття чи підтвердження королівської корони від папи римського означало одне: Данило Романович сподівався за підтримки всього християнського світу стати реальним володарем Русі, звільнивши руські землі від монгольської залежності.

⁵⁰³ *Войтович Л.* Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 7. С. 63–71; *Його ж.* Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович... С. 24–29; *Його ж.* Король Данило Романович: Загадки і проблеми // Засновник Львова король Данило... С. 34–49; *Його ж.* Король Данило Романович // Генеалогічні записки... С. 7–44; *Його ж.* Король Данило Романович: Загадки та дискусії. С. 383–403; *Його ж.* Галицько-Волинська держава і Королівство Русі: Реальність і міфи // Осмислення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Львів, 2007. С. 8–10; *Його ж.* Королівство Русі: факти і міфи // Дрогоичинь 1253. С. 4–17.

⁵⁰⁴ *Войнар М. М.* Корона Данила... С. 105–118.

⁵⁰⁵ Зрештою ілюзії звільнити Єрусалим від мусульман руками монголів досить скоро розвіялися: *Strzelczyk J.* *Stolica Apostolska...* S. 76–77.

Переговори з римською курією щодо прийняття корони залишаються дискусійними⁵⁰⁶. Можна погодитися з висновком О. Майорова, що вони проходили в порозумінні з Нікейською імперією та певному погодженні окремих моментів з імператором Іоаном Ватацом через посередництво угорського двору, де королева Марія, дружина Бели IV, активно підтримувала візантійські потуги. Королева Марія, донька Федора Ласкаріса, була ще й племінницею матері Данила Романовича — Єфросинії (Анни), яка також мала причетність до цих подій, схилиючи сина до прийняття корони та унії⁵⁰⁷.

Але головними мотивами виступали не візантійські інтереси, а власні. Не бажаючи миритися з роллю покірного монгольського васала, Данило Романович різко перейшов до тісних контактів із Західною Європою у пошуках союзника для боротьби з ординською зверхністю⁵⁰⁸. До антиординської спрямованості тогочасних зусиль Данила Романовича та пошуків союзників також і на Сході, зокрема в Нікеї, привернув увагу словацький візантолог Олександр Авенаріус⁵⁰⁹.

Інокентій IV як далекоглядний політик використовував усі можливості забезпечення християнського світу від повторного монгольського вторгнення⁵¹⁰. Відповідні наміри Данила Романовича тут збігалися з політикою

⁵⁰⁶ Найновіші дослідження див.: *Паславський І.* Коронація Данила...; *Його ж.* Політика римської курії щодо Галицько-Волинської держави за понтифікатів Інокентія IV та Олександра IV. Порівняльний аналіз // *Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП.* — 2010. — № 1–4(20–23): Матеріали II Міжнародної наукової конференції “Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво”, Львів, 23–24 листопада 2010 р. С. 18–24; *Майоров О.* Між Нікеєю та Римом: коронація Данила Романовича у світлі зовнішньої політики і династичних зв’язків галицько-волинських князів // *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 5. С. 189–198.

⁵⁰⁷ *Майоров О.* Між Нікеєю... С. 193–198.

⁵⁰⁸ *Крип’якевич І.* Галицько-Волинське князівство. С. 128.

⁵⁰⁹ *Avenarius A.* Tataři ako problem byzantskej politiky a diplomacie // *Historický časopis.* T. 32, čs. 6. 1984. S. 849–863.

⁵¹⁰ Див.: *Уміński J.* Niebezpieczeństwo Tatarskie w połowie XIII w. i Papież Innocenty IV. Lwów, 1922; *Podestà F.* Papa Innocenzo IV. Milano, 1928; *Puttkamer G. von.* Papst Innocent IV. Münster, 1930; *Sambin P.* Problemi politici attaverso lettere inedite Innocenzo IV. Venetia, 1955; *Pisanu L.* L’attività politica di Innocenzo IV e i Francescani (1243–1254). Roma, 1969; *Рошко Г.* Інокентій IV и угроза татаро-монгольского нашествия: послания Папы Римского Даниила Галицкому и Александру Невскому // *Символ.* Париж, 1988. № 20. С. 112–113; *Melloni A.* Innocenzo IV: la concezione e l’esperienza della cristiana come regimen unius personae. Genoa, 1990. *Jackson P.* The Seventh Crusade, 1244–1254. Sources and Documentis. Oxford, 2009.

папи Інокентія IV, який ще від Ліонського собору 1245 р. почав формувати з прифронтових держав Антимонгольську лігу. Тому для курії був важливим тісний союз між руськими князями, головним з яких бачився Данило Романович, Литвою та польськими князями⁵¹¹, до якого мали приєднатися угорський та чеський королі й Тевтонський орден. Саме через це папа долучився до компромісного миру, зупинивши війну за австрійську спадщину. Загроза монгольського завоювання відсунула на дальший план і боротьбу з пруськими язичниками, з якими воював Тевтонський орден. Тому ще в листопаді 1247 р. Інокентій IV відіслав легата до Пруссії з дорученням досягнення миру з тамтешніми вождями. У 1249 р. після взаємних поступок мир укладено в Крістбурзі⁵¹².

У війні з пруссами брали активну участь також волинські та мазовецькі князі. Ці походи проти пруського племені *ятвягів*, сусідів Дорогичинського князівства Волинської землі, велися постійно впродовж всього правління короля Данила. *Ятвяги* не входили до пруського об'єднання. Розрізнені, на чолі з родовими старшинами, ятвязькі общини навряд чи творили серйозну небезпеку для Волині. Просто їх землі, заповнені лісами, багатими хутровим звіром, приваблювали сильніших сусідів. Хутра, мед та віск — предмети експорту, які можна було отримати у вигляді ятвязької данини. За цих умов участь в хрестовому поході проти балтійських язичників була вдалою підставою для експансії в цьому напрямку. До того ж, потрібно було випередити можливих конкурентів. Особливо великим і вдалим був похід 1253 р.⁵¹³ Але монгольська загроза і тут диктувала свої умови. Щоб усунути протиріччя між союзниками з цього приводу, в 1254 р. укладено угоду між королем Данилом Романовичем, мазовецьким князем Земовитом та віце-магістром Тевтонського ордену Бургардом фон Хорнхаузенем, за якою розділено права на ятвязькі землі (третину з них мали поділити король Данило з князем Земовитом)⁵¹⁴. Угода укладена якраз тоді, коли Інокентій IV розпорядився почати заклик до хрестового походу проти монголів у Пруссії та Лівонії⁵¹⁵.

⁵¹¹ Halecki O. Diplomatie pontificale et activité missionnaire en Asie aux XIII-e – XIV-e siècle // Congrès international des sciences historiques. Rapports II: Histoire des continents. Wien, 1965. P. 5–32.

⁵¹² Масан О. Крістбурзький договір 1249 р. (Переклад і коментар) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. Чернівці, 1996. Т. 2. С. 74–85.

⁵¹³ Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво... С. 334–342.

⁵¹⁴ Codex diplomaticus Poloniae / Ed. L. Ryszczewski, A. Muczkowski. Varsoviae, Vol. 3. 1858. Nr 30.

⁵¹⁵ Preussisches Urkundenbuch. T. 1. Nr. 289. P. 216–217.

Проголошення Інокентієм IV хрестового походу проти монголів, учасники якого отримували ті ж духовні привілеї, що й учасників походів до Святої землі, згідно з буллою від 14 травня 1253 р.⁵¹⁶, відбулося вже під час реальної загрози повторного монгольського вторгнення. Папські заклики були звернені до лицарів Русі, Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Померанії⁵¹⁷, в чому М. Грушевський слушно вбачав реакцію на прохання галицько-волинського князя⁵¹⁸.

Можна стверджувати, що Данило Романович добре володів інформацією про події в Орді. Через це він довго вагався, очікуючи слушного часу виступу. Посадивши у 1251 р. на престол в Каракорумі свого соратника Менгу, Бату до 1252 р. був зайнятий його утвердженням на престолі. Ця міжусобна боротьба в Монголії відволікала, але не підірвала сил Чингізидів. Менгу і Бату домоглися перемоги доволі легко. Данило Романович утримувався від поспішних кроків, очікуючи слушного моменту. Нарешті, отримавши інформацію про важку хворобу Бату⁵¹⁹ і початок боротьби за його спадщину⁵²⁰, він відважився на активніші дії. Але безпосереднім поштовхом до прийняття корони послужили події у північно-східних землях Русі.

Данило Романович давно шукав спільників насамперед серед суздальських Мономаховичів. Обидва старші сини Ярослава Всеволодовича, союз з якими у 1251 р. скріпив шлюб доньки Данила Романовича Анастасії⁵²¹ з владими́ро-суздальським князем Андрієм Ярославовичем⁵²², безсумнівно, були посвячені в усі ці плани. Олександр Ярославович проймав папських послів ще в 1248 р.⁵²³, до нього було скеровано й заклик до хрестового походу. Але

⁵¹⁶ Dokumenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953). Vol. 1 / Collegit introductione et adnotationibus auxit p. Anastasius G. Welykyj. Romae, 1953. Nr 32. P. 43–45.

⁵¹⁷ Акты исторические... № 88; Vetera Monumenta Poloniae et Lithuania Gentium Finitimarium Historiam illustrantia / Hrsg. Von A. Theiner. Osnabrück, 1969. Bd. 1. Nr 107.

⁵¹⁸ Грушевський М. Історія... Т. 3. С. 72.

⁵¹⁹ За сельджуцьким хроністом Ібн Бібі (+ 1272) уже в 1242 р. у Бату стався параліч, напевно частковий, після чого він хворів: Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2: Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. Москва; Ленинград, 1941. С. 65.

⁵²⁰ Войтович А. Нащадки Чингіз-хана... С. 101, 104, 113–114: Його ж. Остання еміграція... С. 91.

⁵²¹ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów... S. 147–153.

⁵²² Никоновская летопись. Ч. 2. С. 137–138.

⁵²³ Матузова В. И., Пашуто В. Т. Послание папы Иннокентия IV князю Александру Невскому // Studia historica in honorem Hans Kruns. Tallin, 1971. С. 136–138. Спроби

Олександр Ярославович, невдоволений своїм місцем в ієрархії руських князів, зокрема, вищим становищем молодшого брата, не довіряючи перспективі зближення з курією, обрав інший вектор політики. На початку 1252 р. він виїхав до Орди⁵²⁴, після чого Сартак, в межах відповідальності улусу якого знаходилася Північно-Східна Русь, послав проти Андрія Ярославовича каральну експедицію на чолі з еміром Неврюєм (у сучасній російській популярній літературі його прийнято ототожнювати з Олександром Невським, вводячи це ім'я від Неви, що, звичайно, не витримує критики: *Неврюй* походить від тюрк. *невре* — *правдивий*), яка розгромила князя Андрія Ярославовича 24 липня 1252 р. Він змушений був втікати до Швеції разом з донькою Данила Романовича, якій ледве вдалося вибратися з Володимир⁵²⁵. Ярлик на велике володимирське княжіння отримав Олександр Ярославович, що дало підстави історикам підстави безпосередньо пов'язати каральний похід Неврюя з поїздкою князя до хана Бату⁵²⁶. Спроби оправдати або спростувати цей вчинок

довести, що папські булли були адресовані не Олександрю Ярославовичу, а іншому князеві, переконливо спростував: *Горский А. А.* Два “неудобных” факта из биографии Александра Невского // Александр Невский и история России. Новгород, 1996. С. 64–66.

⁵²⁴ Антон Горський датував цю поїздку початком 1253 р. й відніс до цього ж року всю наступну кампанію: *Горский А. А.* Москва и Орда. Москва, 2003. С. 33–35.

⁵²⁵ Лаврентьевская летопись. Стб. 473; Новгородская третья летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1879. Т. 3, вып. 2. С. 304–305, 578; Софийская первая летопись. С. 186–187; Софийская первая летопись старшего извода // ПСРЛ. Москва, 2000. Т. 6, вып. 1. Стб. 327–328; Воскресенская летопись. С. 159–160; Никоновская летопись. Ч. 2. С. 138–139; Тверский летописный сборник // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1863. Т. 15. С. 32; Ермолинская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1910. Т. 23. С. 83–84; Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. Москва; Ленинград, 1949. Т. 25. С. 141–142; Вологодско-Пермская летопись // ПСРЛ. Москва; Ленинград, 1959. Т. 26. С. 86; *Бегунов Ю. К.* Александр Невский и Русская государственность. Хронология жизни и деятельности Александра Невского // Князь Александр Невский и его эпоха. Санкт-Петербург, 1995. С. 97–108; *Десярев А. Я.* Избранные труды по русской истории. Москва, 2008. Т. 2. С. 234–237.

⁵²⁶ *Экземпларский А. В.* Великие и удельные князья в татарский период с 1238 по 1505 г. Санкт-Петербург, 1889. Т. 1. С. 26–27, 34–35; *Насонов А. Н.* Монголы и Русь. С. 33; *Пашуто В. Т.* Очерки... С. 272; *Черепнин Л. В.* Образование русского централизованного государства. Москва, 1960. С. 198; *Каргалов В. В.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Москва, 1967. С. 145–146; *Греков И. Б., Шахмаинов Ф. Ф.* Мир истории. Русские земли в XIII–XV веках. Москва, 1986. С. 86–88; *Феннел Д.* Кризис средневековой Руси. С. 147–149; *Джаксон Т. Н.* Александр Невский и Хакон Старый: обмен посольствами // Князь Александр Невский

Олександра Ярославовича виглядають кволо⁵²⁷. Так само кволими сприймаються спроби довести, ніби Андрій Ярославович не піддався на “авантюру” Данила Романовича й Бату нібито вирішив його покарати винятково через дрібні непорозуміння⁵²⁸.

Не випадало би шукати оправдання вчинку Олександра Невського, будь-якою ціною підганяючи його образ під Житіє, написане за канонами агіографічної літератури на знану потребу за цілком конкретних обставин. Князь Олександр Ярославович опинився перед вибором: кинутися у вир боротьби з монголами разом із братами в союзі з Данилом Романовичем при можливій підтримці європейських сусідів, при цьому розуміючи непевність наслідку цієї боротьби і власну скромну позицію у разі перемоги, чи отримати вищу гідність від монгольського правителя і потужну монгольську підтримку проти внутрішніх і зовнішніх противників. Князь зробив вибір на користь монголів. Не варто також коментувати “легендарну” версію Льва Гумільова про його побратимство з ханом Сартаком. Звичайно, Олександр (як і багато сучасників на чолі з папою Інокентієм IV) покладав певні надії на Сартака як християнина, але для нього важливішим було усвідомлення того, що для монголів буде досить самого васалітету руських князів за умови їхнього підпорядкування. Зайве гадати як би розвинулися події, коли б виступи Данила Романовича та Андрія Ярославовича виявилися синхронними за підтримки європейської коаліції, якщо б така справді склалася.

Зрозуміло, що після Неврюєвої раті плани Данила Романовича були розкриті, що продемонструвало вторгнення Куремси на початку 1253 р. зі спробою захопити Крем'янець⁵²⁹. Однак навіть ще на зустрічі в Кракові з папським легатом Опізо після проголошення хрестового походу, Данило Ро-

и его эпоха. С. 137; Селезнев Ю. В. Летописные сведения о боевых действиях Золотой Орды на территории Центрального Черноземья ((XIII–XIV вв.)) // Армия в истории России. Курск, 1997. С. 3–5; Кривошеев Ю. В. Русь и монголы: исследование по истории Северо-Восточной Руси XII–XIV вв. Санкт-Петербург, 1999. С. 237; Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. Москва, 2006. С. 456–457.

⁵²⁷ Горский А. А. Два “неудобных” факта... С. 64–68; Селезнев Ю. В. “И жаловался Александр на брата своего...”: к вопросу о вокняжении Александра Невского в 1252 г. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2007. № 3(29). С. 98–99; Его же. Вокняжение Александра Невского в 1252 г.: политические реалии и их отражение в русской письменной традиции // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2009. № 1(35). С. 36–41.

⁵²⁸ Хрусталёв Д. Г. Северные крестоносцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв. Санкт-Петербург, 2012. С. 365.

⁵²⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 829.

манович все ще вагався щодо прийняття королівської корони, побоюючись остаточного розриву з монголами⁵³⁰.

Коронація відбулася на далекому західному кордоні в Дорогичині: так король намагався якомога довше зберегти її у таємниці від монголів. Складається враження, що уважно слідкуючи за подіями в улусі Джучі, Данило Романович очікував повідомлення про смерть Бату і початок усобиці. За таких умов навіть місяці і тижні відігравали роль. Тому і сама коронація відбулася без великих урочистостей. Літопис дозволяє припускати, що на церемонії в Дорогичині були присутні брат короля — князь Василько Романович, син Лев Данилович і мазовецький князь Земовит Конрадович⁵³¹.

Свого часу радянські історики пробували пов'язати вибір місця з пам'яттю про розгром хрестоносців, мовляв Данило Романович в такий спосіб застерігав курію утриматися від агресивних планів щодо руських земель. Але менше десятка добжинських лицарів, які здалися при підході волинського війська до Дорогичина, не мали нічого спільного з планами курії, а, приймаючи корону, Данило Романович погоджувався і на унію з Римом. Тому ця версія не потребує навіть заперечення — вона була просто даниною тогочасній моді (=обов'язку) незмінно негативного сприйняття усього західного та католицького. Рюриковичі, і Данило Романович зокрема, були прагматиками в зовнішній політиці й, звичайно, не знали переобтяження ідеологічними кліше. У той момент важливою була допомога всього християнського світу, а також утримання противника від можливого наступу перед її сформуванням.

Докладна дата коронації не відома. Її відносять до пізньої осені 1253 р.⁵³², зими 1253/1254 р.⁵³³ чи початку 1254 р.⁵³⁴

27. Спроба церковної унії. Щодо унії Церков також продовжуються суперечки. Але аналіз джерел та аргументів не залишає місця для сумнівів, що до 1253 р. укладено унію між *королівством Русі* і папським престолом, причому на тих самих умовах, що й римсько-болгарську унію 1204 р., тобто зі збереженням східного обряду⁵³⁵.

⁵³⁰ Паславський І. Коронація... С. 70.

⁵³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 826–827.

⁵³² Грушевський М. Хронологія... С. 36–37; Abraham W. Powstanie organizacyi... S. 133–134; Włodarski V. Polska i Ruś... S. 143, 145; Флоря Б. Н. У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII в.). Санкт-Петербург, 2004. С. 165; Паславський І. Коронація... С. 70; Котляр Н. Ф. Галицко-Волынская летопись. Текст. Комментарий. Исследование. Санкт-Петербург, 2005. С. 294.

⁵³³ Хрусталёв Д. Г. Северные крестоносцы. С. 365.

⁵³⁴ Чубатий М. М. Західна Україна і Рим... С. 60; Паушто В. Т. Очерки... С. 259.

⁵³⁵ Флоря Б. Н. Древняя Русь, ее латинские соседи и монголо-татарская угроза (40–50-е гг. XIII в.) // Его же. Исследования по истории церкви. Древнерусское и славян-

Переговори про унію розпочалися значно раніше, ніж легат Опізо коронував князя у Дорогичині. Перше посольство князя Данила Романовича до папи з цього приводу, правдоподібно, відправлено восени 1244 р. на чолі зі згаданим ігуменом Петром⁵³⁶. Наступним було посольство Григорія, ігумена монастиря “тори святого Даниїла”⁵³⁷. У відповідь ще в 1246 р. послано папського легата абата Генріха. За згодою князя Данила Романовича, у 1248 р. ризький архієпископ Генріх висвятив його на єпископа ятвязького. Церковна і політична діяльність цього єпископа у залежних від Данила Романовича ятвязьких землях, тривала й у 1254–1255 рр.⁵³⁸

З листів папи Інокентія IV від середини 1247 р. випливає, що Галицько-Волинська держава вже на той час сприймалася під патронатом святого Петра⁵³⁹, русичам дозволено збереження візантійського обряду, а католицьких місіонерів застережено щодо надмірної латинізації⁵⁴⁰. Папа з різних причин толерував візантійський обряд загалом⁵⁴¹. Тим більше, що продовжувалися переговори з нікейським патріархом, ініціатива яких виходила від візантійців й обидві сторони були близькими до компромісу⁵⁴².

Спроба унії Церков, на яку пішов король Данило, провалилася. Папа Олександр IV, який у кінці 1254 р. змінив померлого Інокентія IV, погано орієнтувався у східних справах. Його більше цікавило запровадження римської меси (з цього огляду він виділяв литовського короля Міндовга, який до того був язичником і форма літургії для якого не відігравала більшої ролі), ніж організація реальної допомоги королю Данилу⁵⁴³. Свою роль відіграв і зрив ор-

ское средневековье. Москва, 2007. С. 198–208.

⁵³⁶ Див.: *Паславський І.* Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів. Львів, 2009. У праці зібрані джерела та література проблеми. На думку львівського дослідника, ігумен монастиря Спаса на Берестовім у Києві Петро потрапив до Галича як біженець і був тут поставлений єпископом після втечі до Угорщини з князем Ростиславом Михайловичем галицького єпископа Артемія: там само. С. 57–60.

⁵³⁷ *Abraham W.* Powstanie organizacji... S. 122.

⁵³⁸ *Latyszonek O.* Pierwsze wzmianki o “Białej Rusi” i “Białych Rusinach” // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 2004. Zesz. 21. S. 11.

⁵³⁹ *Dokumenta Pontificum Romanorum...* Nr 25. P. 38.

⁵⁴⁰ *Ibidem*. Nr 22. P. 36–37.

⁵⁴¹ *Nilles L.* Innocenz IV und die glagoltisch-slavishe Liturgie. Serma rei, et non res est sermoni subjecta // *Zeitschrift für katholische Theologie*. 1900. V. 24. S. 66–91.

⁵⁴² *Hofmann G.* Patriarch von Nikaia Manuel II. an Papst Innozenz IV // *Orientalia christiana periodica*. 1953. Vol. 19. S. 59–70.

⁵⁴³ Див.: *Нагаєвський І.* Історія Римських Вселенських Архієреїв (до 1309 р.). Мюнхен, 1964. С. 315–316; *Паславський І.* Коронація... С. 80–85.

ганізації хрестового походу проти монголів. Блискуча монгольська розвідка не могла не зауважити таких приготувань. На тлі хвороби Бату і розгортання боротьби за його спадщину, Сартак, який активно брав на себе ініціативу, негайно відправив посольство до римського папи з листом, у якому повідомляв про прийняття християнства. Послів затримав німецький король Конрад IV Готенштауфен, але коли вони потрапили до папи, останній негайно спрямував до Сартака листа від 29 серпня 1254 р.⁵⁴⁴ Лист Сартака, а також реляції зі Сходу з повідомленнями про певні успіхи в християнізації монголів, призупинили активність папи в приготуванні хрестового походу. Після його смерті ці заходи згорнуто зовсім. Новий папа змінив її конфронтацією з королем Данилом, піславши у 1255 р. литовському королю Міндовгу бреве з дозволом воювати проти руських земель як проти невірних⁵⁴⁵. Тому можна погодитися з І. Паславським, що саме позиція папи Олександра IV перешкодила реалізації досягнутих унійних домовленостей⁵⁴⁶.

Спроба зближення з Римом не була однозначною і для оточення самого князя. Його покинув соратник — печатник (канцлер) Кирило, який з допомогою князя у 1247 р. став київським митрополитом Кирилом II⁵⁴⁷. З осені 1250 р. він перебрався на північний схід до Суздаля. Але ця поїздка, радше, була пов'язана з переговорами про союз, який скріпив шлюб князя Андрія Ярославовича з донькою Данила Романовича⁵⁴⁸. У цій поїздки митрополит затримався, а далі не повернувся, напевно через негативне ставлення до унійних переговорів, які передували коронаційним переговорам. Дослідники навіть

⁵⁴⁴ Текст листа див.: *Майоров А. В.* Письмо римского папы Иннокентия IV золотоордынскому удельному правителю Сартаку // *Гасырлар авази. Эхо веков. Казань, 1212. № 1–2. С. 13–22; Його ж.* Лист римського папи Інокентія IV золотоордынському ханові Сартаку // *Княжа доба: історія і культура. Львів, 2012. Вип. 6. С. 173–186.*

⁵⁴⁵ *Матузова В. И., Назарова Е. Л.* Крестоносцы и Русь. С. 362.

⁵⁴⁶ *Паславський І.* Коронація... С. 84–85.

⁵⁴⁷ Тотожність печатника з митрополитом майже безсумнівна: посаду канцлера займали особи духовні, а до вищої ієрархії князі висували близьких до себе осіб. Серед галицького і волинського духовенства ближчої особи до Данила Романовича віднайти неможливо: *Пацуро В. Т.* Очерки... С. 62; *Лихачев Д. С.* Галицкая литературная традиция и житие Александра Невского // *Его же. Исследования по древнерусской литературе. Санкт-Петербург, 1986. С. 217–226.* Спробу С. Томашівського довести владими́ро-суздальське походження Кирила відкинув: *Чубатий М.* Історія християнства... С. 627. Але наведене тут заперечення тотожності осіб печатника і митрополита виглядає непереконливим.

⁵⁴⁸ *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра. Київ, 2002. С. 22.*

пов'язують перенесення літописання з еміграцією разом з Кирилом і близьких до нього книжників, які залишалися вірними ортодоксами⁵⁴⁹, але ця проблема також дискусійна.

Замовчування унії 1253 р., як і її апологетика, безпідставні. У XIII ст. ще не було повної заборони на шлюби між католиками і православними та різкого протистояння Церков. Як і більшість Рюриковичів, король Данило у питаннях релігії залишався прагматиком. Зрештою, так само чинили й візантійські василевси, аж до середини XV ст. шукаючи шляхів унії Церков в обмін на військову допомогу.

28. Війна з монголами (1253–1260). Після походу Неврюя і вилазки Куремси до Крем'янця на початку 1253 р.⁵⁵⁰, розуміючи, що його плани вже загально відомі монголам, Данило Романович змушений був розпочати війну, причому за невідданих для себе умов.

Монголи підійшли до Бакоти і посадник Мілей віддав їм місто, яке контролювало вхід до Пониззя. Сам посадник уже пробував стати прямим ординським васалом, навіть прийняв до себе якогось баскака (правдоподібно, десь у 1242–1244 рр.). Але тоді його схопив двірський Андрій і привів до Данила Романовича. За боярина поручився князь Лев Данилович і той отримав прощення та повернувся до Бакоти⁵⁵¹. Тепер Мілей знову здав місто монголам. Фактично, війну розв'язав не сам король Данило, а Куремса. Хто цей Куремса — Коренца, емір Мауці, володар Придніпровського улусу⁵⁵², який був "паном усіх тих, хто поставлений на засаді проти усіх народів Заходу, щоб останні не напали на них зненацька"⁵⁵³, чи Курумиші — син Орду й племінник Бату⁵⁵⁴, володар окремого улусу на Правобережжі⁵⁵⁵ — однозначно відповісти не вдається. Болохівські князі були його васалами. Тому проти них та колишнього київського князя Ізяслава Мстиславовича, який з допомогою монголів спробував навіть рушити на Галич⁵⁵⁶, спрямовано перший удар. Куремса виявився не готовим до такого розвитку подій і навіть закликав Ізяслава Мстиславовича утриматися від походу. Тому упродовж 1254–1256 рр. галицько-волинське військо штурмувало болохівські міста.

⁵⁴⁹ Лихачев Д. С. Галицкая литературная традиция... С. 219.

⁵⁵⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 829.

⁵⁵¹ Там же. Стб. 828–829.

⁵⁵² Войтович А. Нашадки Чингіз-хана... С. 16.

⁵⁵³ Джиованни дель Плано Карпини. История монгалов. С. 69.

⁵⁵⁴ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... Т. 2. С. 42.

⁵⁵⁵ Федоров-Давыдов Г. Общественный строй Золотой Орды. Москва, 1973. С. 60–61;

Пилипчук Я. Правителі... С. 17.

⁵⁵⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 829.

Докладно не відомо коли помер Бату. Його смерть відносять до 1255/1256 р. (йому було заледве 48 р.)⁵⁵⁷. Передчуваючи кінець, він відіслав сина Сартака до Каракоруму до Менгу-каана. Зобов'язаний престолом Бату, Менгу затвердив Сартака правителем удусу Джучі. Але той не доїхав до столиці: він помер від отрути⁵⁵⁸. За його загибеллю стояв Берке, який після смерті Орду був найстаршим серед Джучидів⁵⁵⁹. Смерть Сартака зайшла недовзі після смерті батька, ніби 1256 р., але ця дата теж непевна⁵⁶⁰. Зі смертю

⁵⁵⁷ Див.: *Бартольд В. В.* Батый // Его же. Сочинения. Москва, 1968. Т. 5. С. 496–500; *Сафаргаліев М. Г.* Распад Золотой Орды. Саранск, 1960. С. 46–47; *Филипп Э. Д.* Монголы. Основатели империи Великих ханов. Москва, 2003. С. 143 (і т. д.). Арабські автори датують смерть Бату 650 р. Х. (14.03.1252–2.03.1253): вже згаданий Ібн Бібі (*Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... Т. 2. С. 67); єгипетський емір Рукна-ад-дін Бейбарс (1245–1325) (*Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... Т. 1. С. 121); сирійський енциклопедист Енувейрі (1279–1333) (там же. С. 150); філософ, політик і дипломат Ібн Хальдун (+ 1406) (там же. С. 378), каїрський вчений Ель-Айні (1361–1451) (там же. С. 505–506). За Джувейні (1226–1283), який від 1256 р. обіймав високі посади в адміністрації Хулагу, Бату відправив Сартака до Менгу у 653 р. Х (10.02.1255–29.01.1256). Поки Сартак прибув до ставки великого кааана, туди дійшла естафета із звісткою про смерть Бату. У тексті на місці конкретної дати пропуск: там же. Т. 2. С. 22. За безсумнівною інформацією францисканця Гійома де Рубрука, Бату був живим ще у жовтні–листопаді 1254 р., коли дипломат заїхав до Сараю, повертаючись з Каракорума, — до того він зустрів по дорозі обоз Сартака, який рухався у Каракорум: *Вильгельм де Рубрук.* Путешествие... С. 189. За перським хроністом Казвіні (1281/1282 – після 1344), Бату помер у 654 р. Х. (30.01.1256–18.01.1957): *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... Т. 2. С. 91. Вільгельм де Рубрук зустрів Сартака десь наприкінці літа 1254 р., не пізніше початку вересня. Естафета обігнала оглана і принесла звістку про смерть Бату в Каракорум. Монгольські гінці пересувалися зі швидкістю 100–150 км на добу (*Уолкер С. С.* Чингиз-хан / Пер. с англ. А. И. Глебова-Богомолова. Ростов на Дону, 1998. С. 35), а обоз оглана рухався “зі стадом великої і дрібної худоби, з дружинами і малими дітьми”. Виходячи з інформації Вільгельма Рубрука, смерть Бату слід датувати самим кінцем 1254 – початком 1255 р.

⁵⁵⁸ За Аль-Джуджані (1193 – після 1260), Сартак помер від хвороби шлунку: *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... Т. 2. С. 18–19.

⁵⁵⁹ *Патканов К. П.* История монголов по армянским источникам. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1873. С. 87.

⁵⁶⁰ Деякі джерела інформують, що правління Сартака тривало один рік та кілька місяців і відносять його загибель до 652 р. Х. (21.02.1254–9.02.1255). Це твердять Енувейрі (*Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... Т. 1. С. 150–151), Ібн Хальдун (там же. С. 378), Ель-Макрізі (1364/1365–1441/1442) (там же. С. 428), Ель-Айні (там же. С. 506). Але коли прийняти, що Бату помер не пізніше початку 1255 р., а Сартак

Сартака Менгу затвердив ханом Улакчі, доручивши вдові Бату Боракчин-хатун опікуватися сином до його повноліття. Але юний хан незабаром помер (за Джувейні того ж року, що й Сартак⁵⁶¹, але докладних дат перські історики не знали), очевидно не пізніше 1257 р. і не без допомоги Берке. За Ель-Айні, який в союзному Золотій Орді Каїрі мав доступ до документів, Боракчин-хатун була втоплена⁵⁶².

Навесні 1256 р. Данило Романович став збирати сили для походу на Київ. Очікували підходу литовців та новгородських сил Романа Даниловича: “прислаша Миндовгъ к Данилоу пришло к тобѣ Романа и Новгородцѣ а бы пошелъ ко Возваглю штоуда и къ Киевоу. И срече срокъ во Възъвагла”⁵⁶³. Похід мав очолити Лев Данилович. Тоді ще не могли знати про смерть Сартака й примарні надії на нього як християнина давали можливість якось домовитися. А потім настали нові очікування з огляду на юний вік Улакчі. Їх, як можна припускати, не дали змоги реалізувати плани стосовно здобуття Києва і дальшого розширення впливу на схід. Насправді все це виявилось тільки втратою часу.

Боротьба в Орді за владу позбавляла і Куремсу надії на допомогу. Він намагався перехопити ініціативу: у 1256 р. Куремса здійснив похід в глиб Волинської землі (тоді ж, як “ѡ вканына бабы” загорівся Холм, населення вирішило, що “ѡ Татаръ зажъжень бѣ град . и вбѣжаша в мѣста лѣсна и тѣмъ не могоша сбиратиса”⁵⁶⁴), а у листопаді 1257 р. знову несподівано з’явився під стінами Володимира, але тут реформоване волинське піше ополчення зуміло витримати удар ординської кавалерії. Так само невдало завершилася спроба Куремси здобути Луцьк. Захисники встигли зруйнувати міст, ординська метална артилерія неправильно виставила машини і каміння полетіло в монголів. Спроба перенацілити машину закінчилася її падінням. Лучани вважали, що їм допомогли святі заступники Іоан Златоуст та Миколай Мірлікійський⁵⁶⁵. Похід Куремси завершився безрезультатно: монголи мусили відступити до Степу.

Перший етап протистояння з Ордою Данило Романович виграв. Правда, воювати доводилося самотужки. Союзники поки спостерігали, все ще спо-

(навіть враховуючи можливу зупинку в Каракорумі на якийсь час; а по дорозі могли бути інші) не доїхав до Сарая, його смерть необхідно віднести щонайпізніше до початку 1256 р.

⁵⁶¹ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... Т. 2. С. 22.

⁵⁶² Там же. Т. 1. С. 506.

⁵⁶³ Ипатьевская летопись. Стб. 838.

⁵⁶⁴ Там же. Стб. 841.

⁵⁶⁵ Там же. Стб. 840–842.

діваючись якимось домовитися з ординцями. Аж у 1258 р. папа Олександр IV, звернувшись до Тевтонського ордену, заговорив про монгольську загрозу⁵⁶⁶. Але до цього його підштовхнуло завершення боротьби в улусі Джучі.

У 1258 р. Берке нарешті став повноправним володарем улусу Джучі⁵⁶⁷. Почався перепис населення завойованих руських князівств та призначення для контролю над ними баскаків. Але Берке успадкував не тільки престіл, звільнений від племінників, а й проблеми свого старшого брата. Під час походу Бату на Русь йому допомагали війська огланів з інших монгольських орд. Тому в 1256 р. на допомогу Хулагу, братові великого каана Менгу, для завоювання Ірану виступили війська Джучидів на чолі племінниками Бату, огланами Кулі — сином Орду, Балаканом — сином Шибана та Татаром — сином Бувала. За це Хулагу мав передати Джучидам Азербайджан, але не тільки не зробив цього, а й сам обрав для своєї столиці азербайджанський Тебриз. Далі він почав звинувачувати Джучидів у підступах. Берке сподівався уникнути усобиці, проте не збирався відмовлятися від належних Джучидам земель⁵⁶⁸. Це він продемонстрував належним чином, відмовившись від частини скарбів багдадських халіфів, які прислав на Волгу ільхан Хулагу⁵⁶⁹.

Досі Чингізидам вдавалося уникати великих зіткнень, обмежуючись маневрами та показом сил. Однак перш ніж демонструвати силу, Берке потрібно було навести порядок у тилах, привівши до покори тих, хто почав робити спроби звільнитися від ординської опіки. Хан мусив провести цю військову операцію з мінімальними втратами й у максимально короткий час.

Тому Куремсу, що явно програв війну з Данилом Романовичем у 1254–1258 рр., зміщено⁵⁷⁰. На Волинь послано темника Бурундая, якому виділено кращі війська. У 1258 р. “приде Боуранда со силою великою”⁵⁷¹. Бурундай був

⁵⁶⁶ Preussisches Urkundenbuch. T. 2. Nr. 61. P. 55–56.

⁵⁶⁷ Деякі дослідники датують прихід до влади Берке навіть 1259 р. (Миськов Е. П. Политическая история Золотой Орды (1236–1313). Волгоград, 2003. С. 77), але це суперечить джерелам.

⁵⁶⁸ Войтович Л. В. Нашадки Чингіз-хана... С. 105–107.

⁵⁶⁹ Крамаровский М. Г. Человек средневековой улицы. Золотая Орда, Византия. Италия. Санкт-Петербург, 2012. С. 131.

⁵⁷⁰ Якщо версія про тотожність Куремси з Курумиші, сином Орду, вірна, то зрозумілою виглядає поява цього оглана в 1259–1260 рр. в оточенні Арик-Бути, який боровся за престол великого каана: Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... Т. 2. С. 42, 46, 73. Втративши улус на Правобережжі, він сподівався заслужити інші володіння у нового правителя.

⁵⁷¹ Ипатьевская летопись. Стб. 847.

одним з найзначніших полководців Бату⁵⁷². Як показали пізніші події, ординський воєначальник отримав завдання з мінімальними затратами відновити залежність галицько-волинських земель від Орди. При цьому ординці добре орієнтувалися у політичній ситуації на Заході.

Берке не мав намірів повторно завойовувати Галицько-Волинську землю. Йому потрібна була ефективна блискавична демонстрація сили з бажано найменшими втратами. Бурундай оголосив через послів "идоу на Литвою вже еси мирень поиди со мною"⁵⁷³. Литва була союзником короля Данила, з її допомогою він, зокрема, воював проти Куремси та його васалів — болохівських князів.

Бурундай з'явився несподівано. Данило Романович прекрасно розумів, що Берке не подарує йому королівської корони та союзу з Римом. "Данилови же сѣдшоу с братомъ со снмъ печалнымъ бывше гадахоуть вѣдахоуть бо аще Даниль поедеть и не боудеть с добромъ"⁵⁷⁴. Вирішено для того, щоб виграти час і отримати допомогу союзників, вислати до Бурундая князя Василька Романовича. Останній приготувався до найгіршого: побоюючись репресій з боку ординців, він залишив дружину та сина з королем.

Монголи розраховували все вірно. Вони відразу ж потурбувалися, щоб у Литві стало відомо про спільний похід проти короля Міндовга. Для литовського короля такий розвиток подій також виявився несподіванкою. Литва розцінила участь волинського війська в поході ординців як зраду союзних домовленостей і розгорнулася справжня війна, на яку й розраховували ординці. Насамперед це вирішило долю князя Романа Даниловича, який тримав Новогрудське князівство. "... ља Вышелгъ сна его Романа"⁵⁷⁵. У відповідь король Данило розпочав бойові дії проти Войшелка. Його військо зосередилося поблизу Мельника, демонструючи готовність вторгнутися до Литви. Очевидно, він сподівався домовитися з Міндовгом відразу ж після відходу ординців, ще не знаючи про загибель сина Романа, і відтягав час.

Бурундай блискуче виконав першу частину свого завдання. Король Данило позбувся єдиного реального союзника і втратив сина Романа, інші ж його співники поки тільки заявляли про наміри. Однак ординці, які повер-

⁵⁷² Бурундай був племінником Бургуджин-нойона з монгольського племені ур'яут, який відзначився ще в поході на Булгар у 1236 р.: *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... Т. 2. С. 34–35. Пізніше він показав себе в поході через Карпати 1241 р., а в 1251 р. очолив 100-тисячну армію Бату, послану на допомогу Менгу під Отрар: там же. С. 920.

⁵⁷³ Ипатьевская летопись. Стб. 846.

⁵⁷⁴ Там же. Стб. 848.

⁵⁷⁵ Там же.

талися через ятвязькі землі, шукали Данила Романовича (“ѣта быста посла и прапаше гдѣ есть Данило”⁵⁷⁶). Очевидно, Бурундай повинен був привезти короля Данила до ставки Берке. Ординці не могли залишити його не покараним.

Данило Романович відразу ж взявся зміцнювати стосунки з рештою союзників. У 1259 р. королівна Софія Данилівна видана за графа Генріха V фон Бланкенбург-Шварцбурга⁵⁷⁷. Відтоді контакти з Тевтонським орденом відбувалися через це сімейство, представники якого належали до орденської еліти⁵⁷⁸. У будь-якому іншому разі шлюбний союз з графами Бланкенбург-Шварцбург був би позбавлений сенсу.

Папа теж у грудні 1259 р. рекомендував Ордену боротися з монголами разом з усіма прикордонними християнськими державами⁵⁷⁹. Можна припускати якусь реальну участь незначних орденських контингентів у бойових діях, бо в січні 1260 р. папа проголосив під захистом святого престолу і ті орденські землі, які нададуть Ордену руські князі. При відвоюванні зусиллями Ордену від монголів нових територій, їх приєднання могло відбутися тільки за згодою їх колишніх християнських володарів⁵⁸⁰.

Але готувалися до повторного удару і монголи. Берке не задовольнився результатами походу Бурундая. Наприкінці 1259 р. він відіслав угорському королю вимогу про негайне укладення скріпленого династичним шлюбом миру з монголами і виступ разом із ними проти латинських сусідів, погрожуючи вторгненням до Угорщини⁵⁸¹. Цим посольством він утримав Белу IV від допомоги сватові.

На початку листопада 1259 р. “...приде вѣсть ... вже Боуронда идеть вканий проклатын и печална бы брата в томъ”⁵⁸². Бурундай знову зумів з’явитися зненацька. Саме готувалися до весілля Володимира Васильковича з Ольгою, донькою чернігівського князя Андрія Всеволодовича. Зрозуміло, що цей шлюб теж скріплював політичний союз, таємна частина якого мала анти-

⁵⁷⁶ Там же. Стб. 848.

⁵⁷⁷ *Balzer O.* Genealogia Piastów. Kraków, 1895. S. 345; *Baumgarten N.* Généalogies... P. 49; *Arhiv für sippenforschung.* XVIII jahr. 6. Görlitz, 1941. Nr. P. 19; *Isenburg K. W.* Stammtaffeln zur Geschichte der Europäischen Staaten. Marburg, 1953. T. 1. Taf. 157; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... S. 155–166; *Войтович Л.* Княжа доба... С. 501.

⁵⁷⁸ *Масан О.* Середньовічна Україна... С. 75.

⁵⁷⁹ *Preussisches Urkundenbuch.* T. 2. Nr. 82. P. 73–74.

⁵⁸⁰ *Ibidem.* T. 2. Nr. 89. P. 80–81.

⁵⁸¹ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia.* P. 239–240.

⁵⁸² *Ипатьевская летопись.* Стб. 849.

ординське спрямування. Данило знову не ризикнув зустрітися з Бурундаєм, виславши на зустріч брата Василька, сина Лева та холмського єпископа Іоана.

Цього разу домагання ординського еміра були зухвалішими. Він вимагав зруйнувати укріплення основних міст, без яких самі вони з опорних пунктів перетворювалися на цілі легкої здобичі ординців. Та особливого вибору не було. Василько Романович та Лев Данилович були змушені прийняти умови і під наглядом монгольських емісарів зруйновано укріплення Володимира, Луцька, Крем'янця і Львова⁵⁸³. Фактично, зробивши безборонними ці міста, Бурундай повністю відновив ординське панування. Після цього він оголосив про зміщення короля Данила.

Після зустрічі з Бурундаєм біля Шумська Василько Романович відіслав холмського єпископа до короля Данила. "...и нача емоу повѣдати ѡ бывшее и шпалоу Боурандаевоу сказа емоу. Данилови же оубоѡавшоуѡа побѣже в Лахы, а из Лаховѣ побѣже во Оугры"⁵⁸⁴. Однак, король Данило, радше, розпустив чутки про втечу, ніж втік насправді. Монголи також не повірили у втечу, продовживши похід на Холм. Король в очікуванні підмоги перебував в околицях Холма в Забужжі⁵⁸⁵. Він сподівався на підхід тевтонців. У березні 1260 р. всі сили Ордену з прибулими волонтерами, куди ввійшов і контингент Ордену Калатрави з далеких іспанських земель, зібрані на південних кордонах під командою магістра Гартмана фон Грумбаха. Їх чисельність виявилася невеликою⁵⁸⁶. Зусилля папи збільшити це військо були незначними. Щойно у вересні 1260 р. папа обмежився запізнлим попередженням короля Чехії Пшемисла II Оттокара та його союзника маркграфа Бранденбургу Йогана I, вимагаючи від них не заважати братам жебручих орденів (схоже, що тамплієри та йоаніти теж споряджали певні контингенти для цього війська, а домініканці і францисканці займалися агітацією) вербувати волонтерів на території Пруссії та Лівонії⁵⁸⁷.

Бурундай, на відміну від Данила Романовича, добре знав, що на допомогу королю не підійдуть ні угорці, ні тевтонці. Монгольським емісарам вдалося підбурити до виступу прусських нобілів. Пруси, скориставшись проблемами Ордену та його союзників, розгорнули велике повстання під проводом Геркуса Мантаса, яке не випадково розпочалося саме 20 січня 1260 р. Воно заскочи-

⁵⁸³ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 133–134.

⁵⁸⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 850.

⁵⁸⁵ Войтович А. Остання еміграція... С. 89–96.

⁵⁸⁶ Sarnowsky J. The Teutonic Order confronts Mongols and Turks // The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick / Ed. M. Barber. Aldershot, 1994. P. 258–260.

⁵⁸⁷ Preussisches Urkundenbuch. T. 2. Nr. 111–112. P. 101–102.

до Тевтонський орден зненацька. Орден перед цим пішов на значні поступки пруським нобілям і не порушував домовленостей. Прусси не могли не мати відомостей про військові приготування Ордену і прибуття підкріплень. Але вони зважилися на виступ, добре знаючи про підхід монгольського війська і в порозумінні з ним. Їхні дії виглядають чітко скоординованими з діями Бурундая. Такі співпадіння не могли бути випадковими. 22 січня 1260 р. хрестоносці потерпіли поразку поблизу Кенігсберга. Незабаром обложено Кенігсберг, Торунь, Кульм та Ельбінг. Тевтонський орден зазнав значних втрат у березні 1260 р.⁵⁸⁸ У 1262 р. прусси вторглися до мазовецьких земель. Геркусу Мантасу вдалося у 1260–1264 рр. нанести хрестоносцям ряд відчутних поразок⁵⁸⁹. Усі їх війська надовго ув'язли в цій боротьбі. Від 1265 р. вони навіть змушені були звертатися за допомогою до німецьких князів — брауншвейг-люнебурзького герцога Альберта I та тюрингського ландграфа Генріха III⁵⁹⁰. У 1272 р. загинув Геркус Мантас⁵⁹¹ і тільки через два роки після його смерті хрестоносцям вдалося приборкати пруссів. Зрозуміло, що за таких умов про допомогу їх чи союзних їм мазовецьких князів йтися не могло.

Бурундай змусив князя Василька Романовича взяти участь у поході на Холм. Холм знаходився на високому пагорбі й до його укріплень неможливо було підтягнути облогові машини. Бурундай чітко виконував поставлене

⁵⁸⁸ *Annales Mellicenses Continuatio Zwetlensis terra* // MGH SS. T. 9. P. 644; z Nr. 98, 99, 109, 154. S. 84–86, 98–99, 111, 128; *Sarnowsky J.* The Teutonic Orden... P. 253–262; *Maier K. T.* Preaching the Crusades. Mendicant Friars and the Cross in the Thirteenth Century. Cambridge, 1994. P. 90–91; *Christiansen E.* The Northern Crusades. London, 1997. P. 107; *Hunyadi Z., Laszlovsky J.* The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. Budapest, 2001. P. 605.

⁵⁸⁹ *Voigt J.* Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens. Hildesheim, 1968. V. 9 (репринт видання: Koenigsberg, 1839). S. 174–175; *Schumacher B.* Geschichte Ost- und Westpreussens. Würzburg, 1958. S. 42–43; *Bookmann H.* Der Deutsche Orden. Zwölf kapitell aus seiner Geschichte. München, 1981. S. 100–101.

⁵⁹⁰ Див.: *Spehr F.* Albrecht I (Hercog von Braunschweig–Lüneburg) // Allgemeine Deutsche Biographie. Leipzig, 1875. Bd. 1. S. 257–261; *Carsten F. L.* The Origins of Prussia. Oxford, 1954; *Lutz W. R.* Heinrich der Erlauchte. Erlangen, 1977; *Gorski K.* Zakon krzyzacki a powstanie państwa pruskiego. Wrocław, 1977; *Christiansen E.* The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontiers. London, 1980; *Biskup M., Labuda G.* Dzieje Zakonu krzyzackiego w Prusach. Gdańsk, 1988; *Schneidmüller B.* Die Welfen: Herrschaft und Erinnerung (819–1252). Stuttgart, 2000; *Кулаков В. Н.* История Пруссии до 1283. Москва, 2003.

⁵⁹¹ Див. коментар: *Petrus Dusburgietis.* Prasijos zemes kronika / Par R. Batura. Vilnius, 1985. P. 392.

завдання з найменшими втратами для свого війська. За князем Васильком Романовичем стежили ординські достойники “Коуичиѡ, Ашика Болноѡ и к тому толмач розоумѣюща Роусскыи ѡзъ”⁵⁹². Тому князь мусив вимагати від бояр Костянтина та Луки Івановича, які обороняли місто, здатися монголам. З поведінки князя оборонці зрозуміли, що монголи, не штурмуватимуть Холма, тому відповідь захисників була призначена, радше, для вух ординських достойників: “поѣдь прочь аже боудеть ти каменемь в чело, ты оуже не брать еси братоу своему, но ратьныи есь”⁵⁹³. Метальна артилерія на стінах Холма також, можливо, переконала ординського воєначальника відступити від міста.

Далі Василько Романович та Лев Данилович (вони, правдоподібно, отримали ярлики відповідно на Волинську та Галицьку землі) змушені були брати участь у спустошенні польських земель. Щоб відбити польським князям охоту прийти на допомогу Данилові Романовичу, ординці оточили Сандомир “и вбъстоупиша и со всѣ сторонѡ и вгородиша и коло своимь городом, и порокъ поставиша и пороком же бьощтмъ не вслабно днь и ношь, а стрѣламъ не дадоущимъ выникноути изъ забороль. И биша по четьрѣ дни. В четвертый же днь сбиша забороль с города. Татаровѣ же начаша лествицѣ приставливати к городу и тако полѣзоша на горо напередъ же возлѣзоста два Татарина на городъ с хороуговьѡ...”⁵⁹⁴. Після прориву зовнішньої лінії оборони рештки захисників кинулися до дитинця і багато людей загинуло на мості через рів. Пожежа охопила місто, люди рятувалися у кам'яних церквах, здавалися ординцям і покидали місто. Полонених зігнали на оболоні, протримали їх два дні, а потім перебили⁵⁹⁵. Після цього ординське військо поспіхом покинуло польські землі і, не затримуючись, попрямувало на Нижню Волгу. Хан Берке дуже потребував його у своїх планах щодо Азербайджану.

Війна із Золотою Ордою у 1258–1260 рр. завершилася поразкою короля Данила Романовича. Хану Берке вдалося порівняно незначними зусиллями відновити панування ординців у Галицько-Волинській державі, а його полководець Бурундай вдалими заходами підірвав обороноздатність краю та зу-

⁵⁹² Іпатьевская летопись. Стб. 851. Вірогідно, “Коуичиѡ” тотожний Кунджу, старшому синові Беркечара і племіннику Бату (*Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов...* Т. 2. С. 53), а Ашика — Ачину, сину Урунг-Тимура, володаря Кримського улусу та внучатому племінникові Бату (там же. С. 59, 61). Отже, сили Бурундая набиралася з добірних частин різних улусів і серед їх командирів були оглани.

⁵⁹³ Іпатьевская летопись. Стб. 852.

⁵⁹⁴ Там же. Стб. 852–853. Див. також: *Stopka K. Męcennicy sandomierscy. Legenda i rzeczywistość // Nasza Przeszłość*. Т. 80. 1993. С. 51–99.

⁵⁹⁵ Іпатьевская летопись. Стб. 854–855.

мів розладнати політичні союзи з найближчими сусідами. Ординці змусили князів підступно атакувати литовські землі, підштовхнули велике повстання пруссів, зв'язавши цим сили Тевтонського ордену, і жорстоким штурмом та різаниною у Сандомирі стримали польських князів. Ні краківський князь Болеслав Сором'язливий, ні мазовецький князь Земовит не відважилися прийти на допомогу Сандомиру. Болеслав Сором'язливий, залишивши оборону Кракова на воєводу, сховався в Угорщині чи у князя Лешка Чорного в Серадзі⁵⁹⁶.

Берке подбав про те, щоб налякати всіх можливих християнських союзників короля Данила, пославши після здобуття Сандомира посольство навіть до французького короля Людовика IX з вимогою негайно піддатися монголам⁵⁹⁷. Правитель улусу Джучі домогся потрібних результатів. Деякий час після походів Бурундая європейські країни перебували в очікуванні можливого вторгнення. Не випадково Ед де Шаторі (1190–1273), кардинал-єпископ Фраскати, декан Колетії кардиналів і професор Паризького університету у 1261 р. в одній з проповідей звернув увагу на брак єдності між християнськими державами, що відкриває дорогу монголам до нових завоювань⁵⁹⁸. Папа Урбан IV сприяв укладенню миру між чеським та угорським королями, із задоволення відзначивши у 1262 р., що мир сприятиме консолідації проти монголів⁵⁹⁹. У листі до короля Річарда Корнуельського від 27 серпня 1263 р. він змалював загрозове становище атакованих татарами християнських держав, яких розривали конфлікти “швидше інстинктивні ніж внутрішні”⁶⁰⁰.

29. Холм князя і короля Данила Романовича. Літописне оповідання 1259 р. про початки Холма ставить його появу у залежність від угорського епізоду, виразно датуючи закладення міста часом резидування князя-засновника в Угровську. Власне тоді “Данилови... аздащоу же емоу по полю . и ловы дѣющоу. и видѣ мѣсто красно . и лѣсно на горѣ . вбъходащоу вкругъ его полю . и вопроша . тоземѣць . како именуеться мѣсто се . уни же рекоша Холмъ емоу . има естъ и возлюбивъ мѣсто то . и помысли да сожикеть на

⁵⁹⁶ *Karpiński R. Bolesław Wstydlwy // Poczec krolów i ksąząt polskich. Warszawa, 1980. S. 192.*

⁵⁹⁷ *Chronica minor autore Minorita Erphordiensi // MGH. SS. Hannoverae, 1879. T. 24. P. 202; Jackson P. Mongołowie i Zachód. Warszawa, 2007. S. 166.*

⁵⁹⁸ “...discordie inter christianos parent viam tartaris...”: *Eudes de Châteauroux. Sermo in consilio // Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century: Encountering the Other. Helsinki, 2001. P. 160.*

⁵⁹⁹ *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selecte / Ed. C. Rodenberg. Berlin, 1894. V. 3. Nr. 518. P. 482.*

⁶⁰⁰ *Ibidem. Nr. 560/1. P. 548.*

немь градець малъ . вбѣщася Боу и стмоу Иваноу . Златоуостоу . да створить во има его . цркъвь и створи градъць малъ . и видѣвъ же ѿко Бъ помощникъ емоу и Іванъ спѣшникъ емоу естъ и созда гра^а инъи . егоже Татарове не воз-могоша прияти . егда Батъи всю землю Роускою поима^а”⁶⁰¹. Окрім очевидного виведення початків Холма з попереднього угровського контексту, наведена цитата пропонує також скupu хронологію стрімкої зміни становища ново-закладеного міста упродовж недовготривалого проміжку часу перед приходом у 1241 р. монголів. Перший, докладніше не відзначений короткий етап, пов’язаний з появою нового поселення, приніс “градець малъ”, якому — випадом здогадуватися — випало проіснувати, мабуть, тільки декілька років. Текст нічого не згадує про виконання уже тоді обіцянки спорудити церкву святого Іоана Златоуста. Швидше, реалізацію цього зобов’язання відкладено, оскільки зведений у короткому проміжку часу наступний “гра^а инъи”, що його татари, за словами літописця, “не возмогоша прияти . егда Батъи всю землю Роускою поима”, мав церкву Святої Трійці, яка при набігу “зажьжена бы^с . и пакы создана бы^с”⁶⁰². Інших храмів літопис у відповідному зв’язку на той час не відзначив. Про Троїцьку церкву, зрештою, також нічого більше не відомо, хоча лаконічна вказівка на її відновлення після монгольського набігу виразно засвідчує функціонування храму й надалі, принаймні за короткочасного найвищого піднесення новозаснованого міста. Сама посвята не належить до більше поширених у тогочасній церковній практиці українських земель. Проте привертає увагу аналогічне посвячення збереженої досі неодноразово перебудованої церкви у Данилові поблизу Крем’янця. Воно дає підстави вбачати за посвяченням першої зафіксованої у джерелах холмської церкви певну традицію періоду закладення Данилова, ранній володимирський її родовід. Прийняття такої інтерпретації дає ще один володимирський слід у найдавнішій історії Холма, здатне запропонувати новий конкретний приклад його взаємозв’язку з попереднім володимирським періодом.

Споруджена згідно з обітницею, даною при закладенні Холма, церква святого Іоана Златоуста, найправдоподібніше, з’явилася дещо пізніше, уже в 1240-х роках — за умов розбудови перетвореного на центр володінь князя-засновника поселення при Холмській горі. У цьому, зрештою, переконує насамперед літописне оповідання про храм як виняткову для свого часу споруду. Тому описана в лаконічному викладі будівля, звичайно, ніяк не могла бути зведена тоді, коли функціонував не тільки “градець малъ”, а й його історичний наступник — “гра^а инъи” (за результатами найновіших археоло-

⁶⁰¹ Ипатьевская летопись. Стб. 842–843.

⁶⁰² Там же. Стб. 843.

гічних досліджень, не завершений — див. далі). За всіма збереженими на сторінках літописного викладу прикметами вона однозначно співвідноситься щойно зі “столичним” статусом поселення, якого воно набуло від 1240-х років й не тільки належить до часів найвищого піднесення новозаснованого міста. Літописний опис переконує у її появі в ансамблі княжої резиденції як одного з центральних об’єктів міста періоду його розбудови, з особливим навантаженням.

Обидва наведені найважливіші перекази до найдавнішої історії Холма позбавлені хронологічних вказівок, тому нечисленні певніші часові уточнення здатний запропонувати тільки літопис — одиноке доступне джерело до початкової історії останньої з трьох “столиць” князя Данила Романовича. На сторінках літописного оповідання про перебування князя у Холмі вперше згадано під 1238 (у тексті — 1235) р. у розповіді про приєднання Галича⁶⁰³, а далі під 1241 р. при описі повернення князя з Угорщини після відходу татар⁶⁰⁴. На підставі першого з цих записів, як і тільки зовсім загально викладеної самої короткої хронології початкової історії Холма, можна здогадуватися, що “гра^а инъи” мав би існувати, очевидно, вже на 1238 р. Під 1242 р. знову згадано про перебування князя Данила в Холмі⁶⁰⁵, а після переможної Ярославської битви влітку 1245 р. він “иде же в Холмъ . с колодники многими . иже бѣ создалъ самъ”⁶⁰⁶. Спродавання численного ярославського полону саме до недавно закладеного Холма засвідчує не тільки становище міста як головної резиденції князя. Водночас воно вказує на появу тут відповідної інфраструктури, здатної забезпечити необхідне утримання приведеної немалої “військової здобичі” (полонених за декілька років до того у Дорогичині нечисленних лицарів відсилали ще до Володимира⁶⁰⁷). Як випадає здогадуватися, тогочасний Холм уже був містом, яке замінило “гра^а инъи”. За наявного надто скупого фонду писемних відомостей про конкретну стадію його розбудови станом на 1245 р. гадати, звичайно, не випадає. Відсутність докладніших матеріалів про сам процес спорудження й водночас переоцнення вцілілих у тексті літопису посередніх вказівок щодо цього породило навіть твердження про місто як “мало не казково створене”, що — виявляється — повинна нібито доводити навіть відмова татар від його захоплення “егда Батгы всю землю Русскую

⁶⁰³ Там же. Стб. 777.

⁶⁰⁴ Там же. Стб. 788–789.

⁶⁰⁵ Там же. Стб. 794.

⁶⁰⁶ Там же. Стб. 805.

⁶⁰⁷ Там же. Стб. 776.

пойма”⁶⁰⁸. Однак ствержені в літописному викладі загальновідомі (хоча все ще досить мало залучені до осмислення конкретного історичного процесу) реалії ранньої холмської історії не дають підстав для підкреслення якихось особливих чи незвичайних, а тим більше — виняткових моментів початкового періоду його існування. Уже була нагода наголосити не враховане очевидне: на час укладення літопису обставини заснування столиці належали до зовсім недавнього минулого, яке неодмінно зберігає жива людська пам’ять⁶⁰⁹. На той час у місті не могло не бути свідків його початків. З цього огляду намагання надати літописному викладові появи Холма ознак події нібито надприродного забарвлення вказують тільки як на відсутність уважної та коректної інтерпретації літопису, так і — насамперед — непогамовану схильність до міфотворчості.

Здогадно можна твердити про активізацію розбудови нової столиці саме після ярославської перемоги з вирішенням на користь князя Данила Романовича довготривалого протистояння у боротьбі за батьківську спадщину та зміцнення стабільності його позицій у державі й регіоні. Це не просто надало певності, а й водночас, що в аналізованій ситуації немаловажно, дало змогу вивільнити кошти для відповідних потреб. Літопис традиційно “опустив” конкретний перебіг самого будівництва і вдається до нього винятково коротко та принагідно, описуючи насамперед під 1259 р. знищені при пожежі міста храми (з додатком про собор під наступним роком).

Виклад розпочинає знаменитий, неодноразово цитований опис приходу на заклик князя майстрів: “видивъ же се кнзь Данило яко Боу поспѣвающоу мѣстоу томоу нача призъвати . приходаѣ Нѣмцѣ и Роусь . иноазычники . и Лахы и дахоу днѣ и во днѣ и оуноты . и мастерѣ всацци бѣжахоу ис Татарь . сѣдѣлници и лоучници . и тоулници . и коузницѣ . желѣзоу и мѣди и среброу . и бѣ жизнь . и наполниша дворы . шкрѣсть крадѣ поле села”⁶¹⁰. Хоча сам цей лаконічний текст належить до загальновідомих й неодноразово був об’єктом уваги⁶¹¹, він надалі зберігає істотні “не відчитані” значення, наділені важливою вимовою, не врахованою у дотеперішніх розмірковуваннях не тільки над наведених описом, а й початками Холма загалом.

Оскільки літописний виклад позбавлений автентичної хронології, найперше важливо відзначити вміщену в ньому єдину безпосередню часову вка-

⁶⁰⁸ Пуцько В. Г. Літописне оповідання про місто Холм // Український історичний журнал. 1997. № 1. С. 115.

⁶⁰⁹ Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 43–44.

⁶¹⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 843.

⁶¹¹ З новіших прикладів див., зокрема: Пуцько В. Літописне оповідання... С. 116.

*Холм. Княжа гора. Пагорб, який приховує резиденцію короля Данила Романовича.
Світлина Ю. Лукомського*

зівку, яка стосується напливу майстрів — втікачів від татар. Інша непряма вгадується у початковій фразі “видивь же се кн̄зь Данило ꙗко Бѡу поспѣвающую мѣстоу томоу”. Вона, на загал, повторює аналогічний зворот попередньої розповіді про успішний розвиток першого історичного предтечі міста, яким був “градець малъ”, проте відтворює цей текст у скороченому викладі, відкликаючись тепер уже винятково до опіки Всевишнього. Старання про спровадження майстрів, звичайно, не випадає сприймати якимось одноразовим актом, тому початки спрямованих у відповідному напрямі певних зусиль логічно випадало би вбачати вже за часу, коли функціонував ще “гра^а инъи”. Проте розвиток самого процесу, так яскраво лаконічно викладений у літописній розповіді, припадає уже на період, коли новозасноване місто “... Татарове не возмогоша прияти . егда Батыи всю землю Роускоюю поима...”. Була пропозиція вбачати у цьому факті навіть чудо⁶¹², однак для такого трактування немає анінайменших підстав. Оскільки перед Холмом сам Бату, за

⁶¹² Пуцько В. Літописне оповідання... С. 115.

свідченням літопису, полишив ще також Крем'янець та Данилів, випадає визнати, що насправді ніякого "чуда" в Холмі не сталося так само, як звичайно, не було його і в обох попередніх містах. Докладніший розгляд ситуації підказує насамперед, що на холмському напрямі повинні були діяти, очевидно, не головні сили нападників, а певне менше угруповання, яке не мало завдання і не могло втягуватися у неминуче довготривалішу облогу міцніше укріпленого пункту. Міг відіграти свою роль й інший момент. Варто мати на увазі також те, що обидва волинських міста, як і, зрештою, щойно заснований Холм, на час приходу монголів належали до однозначно скромніших міських осередків. На тлі, наприклад, тогочасних Володимира чи Луцька вони навряд чи могли вартувати в очах нападників більших зусиль і з цього огляду теж сумнівно аби здатні були стати об'єктами якогось особливого зацікавлення завойовників.

Усе ще не сприйнятий у його значенні (цьому заважає "закріплений" на українському ґрунті, хоча й посталий на інших історичних реаліях погляд про встановлення "монголо-татарського іґа") відхід монголів із західно-українських теренів після набігу 1240–1241 рр. та їх триваліша неприсутність у Галицько-Волинській державі дали змогу князеві Данилові Романовичу не тільки завершити об'єднання батьківської спадщини. Вони стали головною передумовою, яка уможливила продовження розпочатої, найправдоподібніше, ще перед 1240 р. розбудови Холма й створення тієї резиденції, яка не має

Експедиція А. Буко. 2010 р. Загальний вигляд розкопок на Княжій горі в Холмі.

Світлина В. Петрика

аналогів у тодішній східноєвропейській історії. Не підлягає сумніву, що те виняткове для тогочасної Східної Європи місто князя Данила Романовича, яке, попри зрозумілу лаконічність викладу, так яскраво описане в окремих його прикметах на сторінках літопису, постало вже після монгольського набігу. Таке датування однозначно підказує наведений опис приходу майстрів. Воно стало вінцем згідних зусиль князя та його людей, прикладених до утвердження цієї багато в чому ще навіть не побаченої у її найхарактерніших виявах виняткової сторінки української історії 40-х років XIII ст.

Однією з прикметних особливостей тодішньої холмської дійсності стало спровадження до новозаснованого міста іноземців, насамперед ремісників. Показово, що у відповідному тексті йдеться винятково про них й зовсім немає згадки, наприклад, про купців. У цьому не можна не побачити виразного відсилання до актуальної ситуації тогочасного міста, відображення найважливішої особливості його тодішньої еволюції. На тлі домінування запозиченого з (правду кажучи, об'єктивно мало заглибленої в історичних реаліях) російської історіографії XIX ст. міфу цілковитого монгольського винищення українських земель⁶¹³ описаний наплив людності європейського походження зрозуміти, звичайно, неможливо ніяк. Інакше виглядає ситуація коли відки-

⁶¹³ Для обґрунтування безпідставності такого погляду немало зусиль доклав ще Михайло Грушевський: *Грушевський М. Історія... Т. 3. С. 144–153.*

нути позбавлену логіки безпідставну знамениту версію про запусніння Києва та перехід його вцілілого від погрому населення до північно-східної країни. Зрештою, на догоду “потрібній” історичній конструкції втікачам у ній наказано рятуватися... власне там, де монгольська присутність зазначилася акурат найвідчутніше (!). Однак винятково яскравий приклад поширеного переписування недалекої “літературної традиції” через канонізацію “уже сказаного” замість вивчення та інтерпретації переказів автентичних джерел тут виявився у всіх його прикметах аж надто виразно. Відмовившись від такого завідомо сумнівного підходу, не доведеться напружено робити вигляд, ніби, між іншим, немає згаданого свідчення папського легата Д. дель Плано Карпіні про численних європейських купців, з якими він подорожував до Києва та інших, яких бачив у місті в 1246 р. Вказівка італійця неспростовно доводить, що, при безперечному усвідомленні у тодішній Європі монгольської загрози, звичні багатопланові контакти (хоча й винятково скромно засвідчені комплексом загальновідомих джерел) не переривалися навіть з немало знищеним наприкінці 1240 р. Києвом. У зіставленні з цим переказом вплив ремісників до новозаснованого Холма сприймається, звичайно, найперше невід’ємним елементом ширших європейських зв’язків, які все виразніше відкривають новіші дослідження як один з найважливіших напрямів активності князя Данила Романовича від 1230-х років.

Показовим є сам літописний перелік “приходаѣ”: “Нѣмцѣ и Роусь . иноязычники . и Лахы”, звичайно, — однозначно неповний. На першому місці в ньому вміщено об’єднаних з “руссю” німців, що мало б відповідати як тогочасним розбудованим різноплановим німецьким контактам князя, так і знаному німецькому “колонізаційному рухові на схід”. Не варто гадати чому першими вказані саме німці. Очевидно, власне вони виявилися серед новоприбулих найважливішим організуючим ферментом, який у своєму подальшому розвитку приніс такий важливий елемент української дійсності вже новіших часів як самоврядні міста на німецькому праві. Безперечно не зауважену досі загадку пропонують названі після них, але перед “ляхами” ще якісь фактично недооцінені досі як окрема самостійна позиція цього виділення “иноязычники”. Адже жодних відомостей про переселення до міста, поряд з німцями, ще якихось інших конкретних вихідців із Західної Європи немає й ніяких слідів їх активності на місцевому ґрунті дотепер не віднайдено. У парі з “иноязычниками” останніми названі “ляхи”, яких за логікою залученої граматичної конструкції не випадало би відносити до “иноязычників”. Сам застосований термін “ляхи” не має однозначного прочитання. Варто нагадати, що знана стаття найдавнішого київського літопису під 981 р. про похід святого Володимира Великого “к Лахомъ” та приєднання до його

держави їхніх городів Перемишля і Червена з іншими⁶¹⁴ сприймається вказівкою на знаходження зазначених “лядських” територій у державі князя Данила віддавна. Літопис послідовно називає ляхами предків нинішніх поляків⁶¹⁵ і в наведеному записі йдеться, безперечно, саме про них. Оскільки ляхами їх потрактовано на відміну від “іноязичників”, у цьому можна вбачати вираз усвідомлення певної спільності чи, принаймні, спорідненості, здатної об’єднувати холмську “русь” із “ляхами”.

Аналізований перелік серед “приходаѣ” після німців окремо називає “русь”, що, очевидно, випадає сприймати наголошенням певної окремішності “русі” з історичних теренів її корінного Подніпров’я⁶¹⁶ від холмських “тоземѣць”. Як видається, смислове наповнення поняття “русь” у застосованому контексті бодай частково здатне розкрити вміщене далі уточнення “и оуногы . и мастерѣ всацци бѣжахоу ис Татарь”. Воно виразно стверджує наплив перелічених тут “приходаѣ” з теренів, на той час підвладних татарам, де, на відміну від галицько-волинських земель, реальністю була безпосередня присутність завойовників. Окрім очевидної вказівки на інший статус Холма (держави князя Данила Романовича загалом) та його стосунок до татар, наведений зворот засвідчує прихід до новозаснованого міста численних майстрів з окремих територій, розташованих на схід від Галицько-Волинського князівства. З огляду на виняткову лаконічність доступного свідчення, походження таких “приходаѣ”, звичайно, може бути хіба об’єктом здогадів. Проте видається досить вірогідним прибуття до Холма насамперед вцілілих з монгольського погрому майстрів київського ремісничого осередку. Додатковим аргументом на користь такої можливості сприймається відзначене підпорядкування Києва незадовго до цього владі князя Данила Романовича. Ця обставина здатна зробити припущення про появу в новозаснованому місті київських професійних кадрів цілком прийнятним.

Привертає увагу також наведений перелік конкретних ремісничих спеціальностей. Показово, що, попри активну розбудову міста та скупі літописні перекази про відповідний комплекс необхідних для цього фахівців, в аналізованому переліку немає навіть натяку на будівничих. У тексті йдеться найперше про спеціалізації, покликані обслуговувати військові потреби, ви-

⁶¹⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 69.

⁶¹⁵ Див.: Баран О. Мешканці міст у термінології Галицько-Волинського літопису // Княжа доба: історія і культура. Вип. 4. С. 119–138.

⁶¹⁶ Літопис наголошує неодноразово на “русі” як понятті не західноукраїнського контексту. Див., наприклад, епізод розповіді про війну чернігівських Ольговичів з перемишльським князем Володимирком Володаревичем поблизу Звенигорода на Львівщині (1144), у якому війська чергівців фігурують як “Роустии полци”: Ипатьевская летопись. Стб. 315.

готовляти вироби з металу, а також споріднених з ними золотарів. У літописному виліченні фігурують “сѣдѣльници и лоучници . и тоульници . и коузнищѣ . желѣзоу и мѣди и среброу” з показовою послідовністю трьох останніх ремесел. Він вказує на певне спрямування розвитку ремесла в новозаснованому місті за тодішніх умов, водночас акцентуючи поодинокі найважливіші його напрями з послідовним наголошенням на комплексі металевих виробництв, цілком очевидно скерованих найперше на забезпечення військових потреб.

Звичайно, насамперед безперечною літературною фігурою випадає сприймати твердження щодо ремісників: “и дахоу днѣ и во днѣ”. Попри очевидне виразне літературне забарвлення, воно, однак, яскраво відображає важливий для тодішніх реалій процес поповнення міського населення, стисло, проте винятково вимовно (попри часту у наявних списках літопису не-виразність наповнення двох останніх слів) підсумований заключною фразою відповідного фрагменту: “и бѣ жизнь . и наполниша дворы . вкрѣть краѣ поле села”. Як нерідко спостерігається у збереженій версії літопису, наведена цитата виявилася “урізаною” й не відтворює повного змісту первісного авторського тексту, що найвиразніше засвідчує зазначене завершення. З доступного викладу можна здогадуватися про залюднення міста не тільки через “наповнення дворами” навколо “граду” з княжою резиденцією на вершині Холмської гори — на території, яка вже мала бути заселеною на час появи міста князя Данила Романовича⁶¹⁷. Два прикінцевих слова вказують на виповнення прибульцями також “поля”, тобто, як випадає здогадуватися, ще й найближчої околиці, до того не заселеної, а, крім того, очевидно, — й навколишніх сіл. Йдеться, звичайно, про поселення, де, зокрема, проживали ті “туземці”, що

⁶¹⁷ Польські археологи посилено акцентують заселення відповідної території ще до часів князя Данила Романовича. Див., зокрема: *Gołub S.* Pozostałości osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza w centrum miasta Chełma // *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r.* Chełm, 1997. S. 83–88; *Buko A.* Ziemia chełmska w początkach państwa polskiego: problematyka badawcza // *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze* / Pod red. J. Libery i A. Zakościelnej. Lublin, 2004. S. 249–261; *Dzieńkowski T.* Rozwój przestrzenny Chełma w średniowieczu na podstawie badań archeologicznych // *Rocznik Chełmski*. T. 14. Chełm, 2010. S. 7–28; *Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Zagórski P.* Analizy przestrzenne w badaniach archeologicznych wybranych wczesnośredniowiecznych stanowisk terenu ziemi Chełmskiej // *Digitalizacja dziedzictwa archeologicznego — wybrane zagadnienia*. Wiedza i Edukacja. Warszawa, 2011. S. 120–131. Їх дослідження підтверджують інформацію літопису, яка подає цей момент холмської історії однозначно та беззаперечно, називаючи як “тоземѣць”, що вказали князеві назву самої місцевості, так і села навколо новозакладеного міста, що їх наповнювали “приходаѣ”: Ипатьевская летопись. Стб. 842, 843.

Експедиція А. Буко. 2011 р. Загальний вигляд розкопок на Княжій горі в Холмі.
Світлина В. Петрика

їх князь Данило Романович зустрів під час свого “угровського” полювання, якому випало дати вихідний поштовх до появи закладеного згодом міста. За цілковитої відсутності хронології так яскраво описаного процесу єдине часове обмеження розбудови Холма зберегла не зауважена донедавна⁶¹⁸ посередня вказівка про існування на осінь 1253 р. собору Богородиці (у пізнішій традиції — Різдва Богородиці) та спорудженої за згаданою обітницею князя церкви святого Іоана Златоуста. Конкретне часове відсилання принагідно зафіксувала розповідь про повернення князя з чеського походу восени 1253 р.: “...и приде во гра^а Холмъ . съ ч^ьтью и со славою в домъ . Преч^ьто^ь . падъ поклониса . и прослави Ба . w бывше^м не б^ь бо никоторый князь . Роуский воеваль земл^ь . Ч^ьшьское . и вид^ьвса со бра^мь своимъ . и бы^ь в радости

⁶¹⁸ Уперше в літературі її у властивому значенні використано: *Aleksandrowycz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma*. S. 56. Правда, за вказаним записом таку дату навіть ще: *Грушевський М. Історія...* Т. 2. С. 382. Проте сам він не надав відповідному контекстові більшого значення, а його наступники не звернули уваги на цю знахідку. До наукового вжитку її заново впроваджено: *Александрович В. Мистецькі сюжети...* С. 47. Огляд наявних у літературі датувань обох холмських храмів див.: там само. С. 46–47, 68–69.

велиць . и прибываше в домоу стго Ивана . во городъ Холмъ с веселиемъ . слава Ба̄ и прч҃тоую его мтр̄ь . и стго Ивана Златауста”⁶¹⁹. Оскільки — за прикладом християнських володарів⁶²⁰ — Данило Романович відвідав тоді з подячною молитвою собор і церкву свого небесного покровителя — святого Іоана Златауста, на той час вони, безперечно, вже мусіли бути не тільки споруджені, а й завершені. Отож, їх будівництво припадає на час перед осінню 1253 р.⁶²¹ Однак літопис не пропонує навіть натяків на обставини появи обох найважливіших храмів міста й тільки опис під 1256 р. їх знищення у знаній пожежі Холма “в Куремсину війну” дає уявлення про них як виняткові на той час об’єкти не тільки самого Холма, а й усього східноєвропейського культурно-історичного простору.

Попри безперечну першість собору, на сторінках літопису найдокладніше й насамперед описана княжа патрональна церква святого Іоана Златауста. Хоча відомості про неї впроваджено до наукового обігу ще з публікацією літопису в середині ХІХ ст., сам виклад не тільки не отримав коректного тлумачення, а й в окремих моментах виявився ще донедавна фактично навіть не прочитаним⁶²².

Відповідний літописний текст дає уявлення про споруджену за обітницею княжу церкву як одноверху будівлю з прикрашеним золотими зірками на лазурі склепінням бані⁶²³. Її верх підтримували арки, зіперті “на чотирехъ головахъ члвч҃скихъ . изваано отъ нѣкогго хытрѣчь”⁶²⁴, що увінчували опірні стовпи будівлі. Вказані далі “шкѣна . г҃ . оукрашена . стеклы Римьскими”, тобто вітражами, випадає здогадуватися, влаштовано у вітварі. Склепіння вітваря від заходу підтримували два кам’яних моноліти: церква належала до

⁶¹⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 826.

⁶²⁰ Декілька таких фактів віднотував найдавніший київський літопис, подавши маршрути таких молитовних подорожей київських і не тільки київських князів. Один з них стосується перебування у Києві в 1150 р. галицького князя Володимирка Володаревича (Ипатьевская летопись. Стб. 403), правда, у цьому конкретному випадку як виняток проща розпочиналася при реліквіях святих Бориса і Гліба у Вишгороді.

⁶²¹ Таке датування вперше наведено: *Александрович В.* Холмська ікона Богородиці (Історичні та культурологічні студії. Т. 1). Львів, 2001. С. 34.

⁶²² Найдокладніше його тлумачення з оглядом відповідних найважливіших позицій давньої літератури див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... С. 46–59.

⁶²³ Літописне повідомлення про оздоблення золотими зірками на лазурі “верха” належить до складніших для сприйняття місць тексту й викликало різнорідні трактування. Їх аналіз та аргументацію на користь запропонованого тлумачення див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... С. 49–52.

⁶²⁴ Тут і далі при викладі вигляду споруди цитати за: Ипатьевская летопись. Стб. 844–845.

знаного варіанту будівель з цим, радше, скромніше практикованим в архітектурному досвіді старокиївській традиції вирішенням конструкції переходу до вівтаря. На передвітарній огорожі знаходилися “икони... Спса . прѣтоє Бѣѣ иже емоу (князеві Данилові — В. А.) сестра Федора и вда из монастыря Федора”. Вони мали власне володимирське — випадає здогадуватися — походження, оскільки княжна-черниця прийняла постриг і перебувала в жіночому монастирі святого Федора саме у Володимирі⁶²⁵. Намісні образи, як підказує попередня фраза, мали дорогоцінні шати “з каменъемъ драгымъ . и бисеромъ златымъ”. Крім того, князь “...оукраси же иконы еже принесе ис Кыева . каменъемъ драгымъ . и бисеромъ златымъ”. У них випадає вбачати київського походження окремі ікони⁶²⁶. Певні з них потрапили до Холма також з Овруча, оскільки “иконы же прине . изо Оуроучего”. У контексті доступних відомостей їх походження відсилає до належності міста свого часу померлому, правда, ще 1228 р. першому тестеві князя Данила Романовича, князеві Мстиславові Удатному⁶²⁷. За іншим нічим не аргументованим тлумаченням повинно йтися ще нібито про давній “шлюбний дар” князя Романа Мстиславовича до овруцького храму⁶²⁸. Однак що конкретно здатне стояти за цим овруцьким моментом — гадати не випадає: літописне повідомлен-

⁶²⁵ Докази на користь такої інтерпретації відповідної згадки див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети. С. 54–57. Пор. вище.

⁶²⁶ Інтерпретацію запропоновано: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... С. 56–57. Про поширення окремих ікон у церковній практиці Галицько-Волинської держави на підставі цього та інших літописних повідомлень див.: *Його ж.* Мalarство княжої Волині: джерельні перекази, пам’ятки, традиція // *Студії і матеріали з історії Волині 2012* / Ред. В. Собчук. — Кременець, 2012. С. 52–56.

⁶²⁷ *Александрович В.* Мистецькі сюжети... С. 57.

⁶²⁸ Олексій Толочко (*Толочко А.* О судьбе Федоровского монастыря в Киеве в послемонгольское время // *Ruthenica*. Вип. 8. Киев, 2009. С. 225) об’єднав згадані ікони (у нього в множині!) з Овруча та вказане далі “Оустрѣтенье . ѿ вѣа его” в одну ікону (!), яку батько князя, за здогадом автора, нібито мав вкласти до овруцької церкви святого Василя Великого при одруженні перед кінцем 1170-х років з Предславою, донькою місцевого князя Рюрика Ростиславовича. Залишається так само відкритим запитання чому князь Данило мав вилучати з тамтешнього храму ікону, яку туди подарував його батько, й передарувати її до власного храму. Втім, розмови про такі “вилучення”, здається, починають входити до канону історіографії. Пор., зокрема, твердження Василя Пуцька про такі акції князя у Києві (*Пуцько В.* Літописне оповідання... С. 118). Уже була нагода показати цей вияв новішої літературної практики безпідставною вигадкою: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... С. 55. Пор. також аналогічне за змістом зауваження з відповідного приводу: *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... S. 49, przyp. 150.

ня не дає однозначного тлумачення овруцького відсилання при згаданих тут іконах. Не меншу загадку пропонує й наступне “Оустрѣтенье . ѿ шца его”, у якому випадало би вбачати хіба якийсь здатний привернути певну особливу увагу образ зі спадку князя Романа Мстиславовича⁶²⁹. З наявних у храмі окремо відзначений ще також знаний уже нам образ архангела Михаїла — одинокий, вцілілий під час згаданої пожежі — важливе свідчення княжого шанування архистратига небесного воїнства. Зі сплаву міді та олова було виготовлено металеві плити підлоги: “внутрии же еи . помость бѣ слить ѿ мѣди . и ѿ шлова чѣта ѿко блещатиса ѿко зерчалоу”. На місці відлито також окремі дзвони на доповнення до інших, спроваджених з Києва.

Збережені в літописному оповіданні відсилання до об'єктів київського походження — найважливіше доступне нині джерельне підтвердження ролі історичної столиці українських земель у розвитку мистецької культури Галицько-Волинської держави XIII ст. Для самого Холма вони виявляються вимовним доказом орієнтації культури новозакладеної столиці на взірцеву для всіх українських земель київську традицію не тільки як найширшу основу культурного процесу на місцевому ґрунті. На матеріалах ширшого історичного контексту уже була нагода відзначити можливість появи серед холмських “приходаѣ” також вихідців і безпосередньо з самого Києва. Водночас світське та церковне білокам'яне будівництво й окремі елементи опорядження храмів безперечного західного походження вказують й на активне запозичення із європейського культурного досвіду. Своєрідне поєднання цих двох начал при безперечному послідовному домінуванні елементів східнохристиянського культурно-історичного родоводу для західноукраїнського регіону не було новим — воно притаманне вже практиці XII ст., знаній насамперед зі спадщини церковної архітектури, насамперед Перемишля і Галича. Проте в Холмі зазначений синтез виступає не тільки значно виразніше та багатосторонніше, а й засвідчений істотно ширшим спектром виявів. З історичної перспективи саме він сприймається таким, що немало доклався до формування стійкого комплексу особливостей культурної традиції західноукраїнських земель та багато в чому вплинув на складення її самобутнього індивідуального обличчя.

Для холмського культурного життя часів князя Данила Романовича прикметною виявляється істотна роль складової європейського походження у мистецькому синтезі на місцевому ґрунті, попри історичний володимирський, тобто в основі генетичний київський і в підсумку — візантійський культурний родовід самого цього процесу. Не дивлячись на задане загальними основами традиції таке спрямування, у Холмі в контексті актуальної

⁶²⁹ Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 58.

Експедиція А. Буко. 2011 р.

Розкопки вежі королівського палацу на Княжій горі в Холмі.

Світлина В. Петрика

політичної орієнтації його засновника та системи різнорідних європейських контактів князя яскраво виявилася значніша західна присутність. Тобто, тут, як випадає закласти, спрацювала не насамперед, об'єктивно, перейнята від Володимира знана зорієнтована найперше на Київ загальноісторична волинська модель. Завдяки послідовному європейському тяжінню тогочасної політики князя Данила Романовича та його особистим широким контактам на західному напрямку у місцевому мистецькому житті укорінилися активніше залучення досвіду європейського походження. На західноукраїнських землях воно вперше виявилось при спорудженні перед 1124 р.⁶³⁰ церкви (згодом

⁶³⁰ Вперше відзначений при похованні в ньому померлого зазначеного року князя-будівничого Володаря: *Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskie-*

собору) Різдва святого Іоана Хрестителя в Перемишлі й від 40-х років XII ст. утвердилося як визначальна особливість “галицької” культурної активності (насамперед, природно, в мурованій церковній архітектурі). Холмська мистецька культура кола князя Данила Романовича продовжила саме це спрямування широкої історичної практики західноукраїнських земель.

Найдокладніше відзначено рідкісне для місцевої традиції оздоблення обох входів до княжого храму святого Іоана Златоуста, що, як можна здогадуватися, й стало головою причиною виняткової уваги до них: “...двѣри же еи . двоа оукрашены . каменѣмъ Галичкы^и бѣлымъ . и зеленымъ . Холмьскымъ тесанымъ . оузоры тѣ . некимъ хытрѣчемъ . Авдѣемъ . прилѣпы ѿ всѣхъ шаровъ . и злата . напреди ихъ же бѣ издѣланъ Спѣсъ . а на полоунощны^х . стѣи Иванъ . ѿкоже всимъ зрачимъ дивитиса бѣ”. Тут знову ж таки у спотвореному в новіших списках тексту викладі йдеться про облицьовані галицьким алебастром та місцевим холмським зеленим каменем різьблені, позолочені портали. Таке поєднання обох матеріалів виразно зазначеного регіонального походження провадить найперше до здогаду про можливість використання у Холмі певного галицького досвіду, передумовою якого стало недавнє “приєднання” Галича до держави князя Данила Романовича.

Окремого відзначення вартує наголошене в літописному оповіданні малювання та золочення порталів. Воно виявляється єдиним для українських земель джерельним переказом про віддавна поширену практику декоративного малярського оздоблення входів до святинь. Її найранішим оригінальним прикладом у старокиївській спадщині виявився не так давно розкритий північний портал спорудженої у середині XII ст. Спаської церкви Спасо-Єфросинієвого монастиря у Полоцьку. Холмський джерельний переказ — одиноке таке свідчення з української мистецької практики княжої доби.

Тимпан головного західного portalу церкви прикрашав рельєф Спаса, а південного — патрона храму, святого Іоана Златоуста (очевидно, — у півпостатях чи погруддях). При описі порталів вказано ім'я самотнього зафіксованого на сторінках літопису чинного у місті майстра — їх виконавця “хитреця” Авдія. Поза всяким сумнівом, він створив також згадані чотирилікі капітелі опорних стовпів склепіння храму. Є усі підстави вважати його причетним до засвідчених на сторінках літопису й інших тодішніх скульптурних робіт на терені столиці (див. далі).

Наведений короткий виклад про оздоблення княжої церкви — не тільки вказівка на винятковий для тогочасної мистецької практики українських земель самотній скульптурний ансамбль. В історії західноукраїнського

go. Warszawa, 1969. Ks. 3–4. S. 370.

*Експедиція А. Буко. 2011 р.
Розкопки брами королівського палацу на Княжій горі в Холмі.
Світлина В. Петрика*

мистецтва його попереджує тільки все ще докладніше не опрацьоване значно скромніше декоративне різьблення спорудженої, очевидно, наприкінці XII ст. церкви святого Пантелеймона в Галичі. Скромним продовженням цієї традиції на волинському ґрунті виступає не зауважений і недооцінений північний портал ротонди святого Василя Великого у Володимирі⁶³¹. З огляду на очевидне руське походження Авдія⁶³², — це водночас також ще й перекон-

⁶³¹ Коротко про нього в контексті еволюції скульптурної традиції західноукраїнських земель XIII ст. див.: *Александрович В.* Скульптура та архітектурний декор // *Історія українського мистецтва: У 5 т.* Київ, 2010. Т. 2: Мистецтво середніх віків. С. 891 (іл.), 893.

⁶³² Втім, література походження Авдія подає далеко не однозначно. Існує погляд ніби він мав належати до майстрів, які в 1230-х роках будували білокам'яні храми владими́ро-суздальського регіону, — втікачів від монгольського нашествия. Найновіше звернення до нього запропонував: *Дибя Ю.* "Хранительна" інскрипція княжого

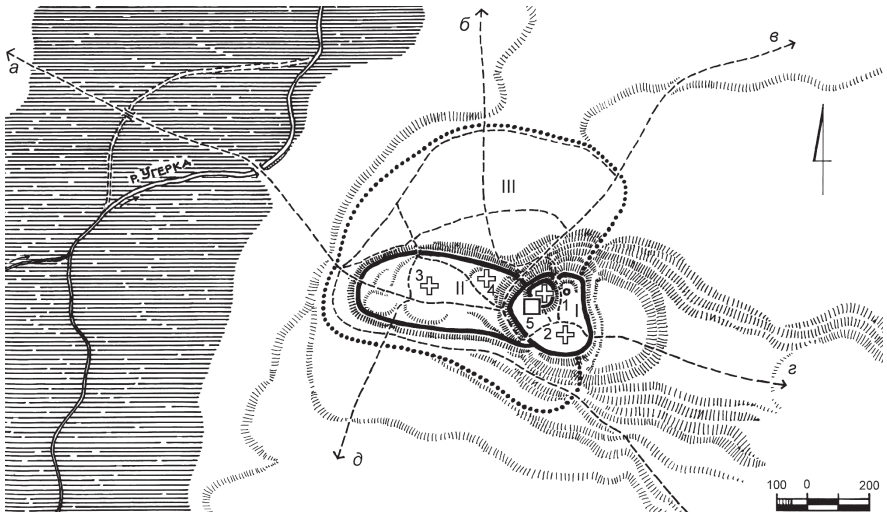
ливий доказ наявності серед княжих ремісників майстрів відповідної, радше, рідкісної для контексту мистецької культури українських земель тієї епохи кваліфікації.

Значно скромніше в літописі описано собор Богородиці — “церквь при-великоу”, “величествомъ . красотою . не мене соущихъ древни^х”⁶³³, щодо якого тільки в загальній фразі стверджено: “и украси ю пречюднами иконами”. Оскільки однією з них мав би бути заново віднайдений у 2000 р. винятковий шедевр константинопольського малярства — Холмська чудотворна ікона Богородиці (Луцьк, Волинський краєзнавчий музей)⁶³⁴, вказаний “пречудний” характер відповідних ікон сприймається очевидним. Виходячи з одинокого вцілілого їх оригінального зразка та ширшої практики візантійського мистецького імпорту в княжій Україні, як переконують найновіші дослідження,

Холма // Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць. Рівне, 2012. Вип. 3. С. 32–34 (з давнішою літературою). Однак, таке твердження найочевидніше сприймається винятково суто здогадним й не піддається переконливому обґрунтуванню. За так само нічим не підкріпленою думкою Олександра Соловйова (*Solovjev A. V. Les emblèmes héraldiques de Byzance et les slaves // Seminarium Kondakovianum. Prague, 1935. T. 7. P. 147, not. 171*), Авдій мав бути греком. Галина Мезенцева вбачала в ньому грецького... архітектора: *Мезенцева Г. Г. Скульптура // Історія українського мистецтва: У 6 т. Київ, 1966. Т. 1: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. С. 243. О. Майоров так само розвинув погляд О. Соловйова в “архітектурному руслі”, ствердивши, нібито: “Літопис точно називає архітектора, що прибув в Галицько-Волинську Русь з Візантії і спорудив собор (sic!) в Холмі — це “хитрец Авдий”. Див.: *Майоров О. Галицько-волинський князь... Т. 2. С. 580. Пор.: Его же. Русь, Византия и Западная Европа. С. 514. Далі щодо літописного пам’ятника з орлом, він ствердив: “Можливо, що... грек був також й автором спорудженого при візді в Холм монумента з символом імператорської влади, маючим засвідчити могутність православного руського князя”. Див.: *Його ж. Галицько-волинський князь. Т. 2. С. 580. Пор.: Его же. Русь, Византия и Западная Европа. С. 514. Однак усі наведені пропозиції трактування особи холмського майстра викладають винятково власні здогади поодиноких дослідників, позбавлені підтвердження в одинокій літописній нотатці про митця.***

⁶³³ Поодинокі фрагменти опису цитуються за: *Ипатьевская летопись. Стб. 845–846.*

⁶³⁴ Найдокладніше про неї див.: *Александрович В. Холмська ікона Богородиці (Історичні та культурологічні студії. Т. 1). Львів, 2001* (автор завершує монографічне дослідження цієї унікальної пам’ятки). Найновіша найкращої якості репродукція актуального стану пам’ятки з фрагментами: *Музей волинської ікони: книга-альбом. Київ, 2012. С. 37–41.*

План Холма XIII ст. за В. Петриком

Частини города: I - город; II - підгороддя; III - посад.

Церкви: 1 - Іоанна Златоустого; 2 - Успення Богородиці; 3 - Трійці (?);

4 - Кузьми і Дем'яна (?); 5 - палати короля Данила ("вежа").

Зовнішні шляхи: а - у Стовп'є, Люблін; б - у Білавин, Берестя; в - у Любомль;

г - у Володимир; д - у Червен, Белз, Перемишль, Львів

послідовно зорієнтованого насамперед на аристократичну традицію⁶³⁵, відповідно високого рівня випадало би дошукуватися і в інших засвідчених на сторінках літопису іконах холмських храмів. Сама "Холмська Богородиця" належить до найяскравіших зразків аристократичної культури з кола продукції, призначеної насамперед на потреби духовних та світських еліт візантійської столиці. Вона послідовно репрезентує той рівень професійної культури константинопольської школи, приклади якого серед ікон до її віднайдення не були відомі взагалі. Рідкісна зеленкава карнація лику Емануїла з яскравим

⁶³⁵ На волинському матеріалі таку зорієнтованість візантійського мистецького імпорту в Україні стверджено: *Александрович В.* Візантійський імпорт та візантійська течія волинського малярства княжої доби // *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації.* Науковий збірник. Луцьк, 2009. Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 р. С. 17–27.

червоним румянцем відкликається до спадщини елліністичної традиції у її сприйнятті та відтворенні післяіконоборчої доби⁶³⁶. Саме ця особливість стилістики у поєднанні з зіставленням із ликом Вишгородської Богородиці (Москва, Державна Третяковська галерея)⁶³⁷ та інших реплік холмського протографу серед спадщини візантійського малярства починаючи від ікони XII ст. (Синай, монастир святої Катерини Александрійської)⁶³⁸ й схилили до запропонованого при відкритті холмської реліквії раннього датування XI ст.⁶³⁹ Стійкий комплекс індивідуальних ознак, заснований на послідовно запрезентованому відкликанні до елліністичної традиції, підказує можливість бачити в ній своєрідне відображення знаної із зазначених поодиноких константинопольських ілюстрованих рукописів XI ст. стилістичної течії. Проте проведене після самого відкриття ширше дослідження переконує в однозначно новітній стилістичній інтерпретації самого малярства. Датування першою третиною XIII ст. запропонувала й коротко обґрунтувала Ольга Етінгоф⁶⁴⁰. Останні пошуки у відповідному напрямі принесли ширші аргументи на підтвердження датування часом близько 1200 р. Вона сприймається унікальним оригінальним зразком відповідного етапу еволюції релігійної малярської культури столичної константинопольської школи. Видовжені пропорції дошки й відповідно незнаний у цій іконографії підкреслено низький зріз півпостаті Богородиці дали змогу заакцентувати Емануїла так, як цього не досягнуто в жодній іншій з віднайдених досі іконі. Його традиційно менша постать випо-

⁶³⁶ Ікона репрезентує традицію, ранніми прикладами якої сприймаються лики знамих мініатюр Біблії Лева Сакелларія (Ватикан, Ватиканська Апостольська Бібліотека) та Проповідей святого Григорія Назіанського (Париж, Національна бібліотека Франції): *Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era*. A. D. 843–1261. Exhibitions Catalogue / Edited by Helen C. Ewans and William D. Wixom. New York, Metropolitan Museum of Art, March 11 – July 6, 1997. New York, 1997. P. 85, 89.

⁶³⁷ Зіставлення ликів Богородиці в обох ікон див.: *Александрович В. Холмська ікона...* С. 12–13.

⁶³⁸ Σωτηρίου Γ. και Μ. Εικονεζ της Μονης Σινα. Αθηνα, 1956. Τ. 1. Πιν. 192.

⁶³⁹ *Александрович В. Холмська ікона...* С. 23 (наголошено на стилістичному випередженні інших зразків відповідної іконографії, проте конкретної дати не подано).

⁶⁴⁰ "...предварительно можно полагать, что "Богоматерь Холмскую" следует датировать первой четвертью или первой третью (?) XIII в., связывать с Константинополем...": *Этингоф О. Е. Византийские иконы VI – первой половины XIII века в России*. Москва, 2005. С. 362. Найближчий аналог дослідниця побачила в іконі з грецького монастиря святого Ніла Романського в Гротаферраті поблизу Риму, яка датується близько 1200 р. (там же. С. 620), та знаний сучасній їй мозаїковій іконі (Краків, монастир кларисок): там же. С. 362–365.

*Холмська чудотворна ікона Богородиці. Константинополь.
Кінець XII – початок XIII ст. Луцьк, Волинський краєзнавчий музей*

внює лівий долішній кут композицій й водночас слугує стійкою основою для піднесеної над Сином півфігури Богородиці. Завдяки цьому, не дивлячись на неминуче менші у застосованому зіставленні розміри, композиційно Емануїл сприймається мало що не рівнозначним Богородиці. Окрім того, Вони об'єднані так тісно й виступають настільки взаємозалежними та органічно співвіднесеними між собою, як у жодній іншій зі знаних досі ікон з поєднанням обох постатей. Саме ця унікальна для релігійної мистецької практики своєрідна симфонія, доповнена відповідно підібраними й поданими дрібнішими деталями та іншими складовими, багато в чому й визначила ту одну-єдину позицію, яку Холмська ікона заслужено посідає серед релігійної мистецької спадщини східнохристиянського культурного кола.

Природно, тільки до здогадів може належати конкретне походження Холмської ікони⁶⁴¹, принагідно зафіксованої у джерелах щойно в 1622 р.⁶⁴² Проте, незалежно від цього, вона залишається яскравим доказом орієнтації князя Данила Романовича, як і мистецької практики його холмського середовища, на зразки високої аристократичної культури й утвердження на місцевому ґрунті її власного не тільки елітарного, а й навіть, як є підстави здогадуватися, несподівано самостійного в окремих виявах варіанту. Зрештою, як уже зазначалося, новіші дослідження показують таке спрямування інтересів широкою прикметною особливістю як ранньої української мистецької культури, так і українсько-візантійських мистецьких контактів княжої доби загалом⁶⁴³. Вони знайшли яскраве відображення у візантійсько-

⁶⁴¹ У літературі побутує заснована на згаданій літописній вказівці про оздоблення ікон у церкві святого Іоана Златоуста, які князь Данило Романович спровадив з Києва, версія нібито Холмська ікона Богородиці мала походити з київського монастиря святого Федора: *Пуцько В.* Літописне оповідання. С. 117. Автор повторив цей погляд неодноразово (див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... С. 54–55). Однак сама пропозиція виявляється очевидним непорозумінням, оскільки, як уже зазначалося (*Його ж.* Мистецтво Холма... С. 14; *Його ж.* Мистецькі сюжети... С. 54), за свідченням літопису ті київські ікони, до яких при цьому відкликався російський історик мистецтва, не тільки знаходилися в іншому храмі, а й згоріли ще в знаній пожежі Холма до укладення самого літописного оповідання, на що в його тексті є чітка й виразна вказівка — самі ікони відзначені власне акурат через їх втрату в пожежі.

⁶⁴² Акты, изданные Виленской археографической комиссией для разбора древних актов. Вильна, 1896. Т. 23. С. 39.

⁶⁴³ Щобільше, цей напрям орієнтації зберігався на західноукраїнських землях навіть і в найближчі десятиліття після втрати державності та власних еліт як носіїв місцевої аристократичної традиції: *Александрович В.* Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції // Україна кризь

Золота емалева пластина на Холмській чудотворній іконі Богородиці. XII ст.

му мистецькому імпорту в Україні, серед якого Холмська ікона — один з найвищих зразків не тільки українсько-візантійських контактів, а й візантійської мистецької “експансії” до позавізантійського світу загалом.

Судячи зі значно скромнішого опису, сама будівля холмського собору на тлі церкви святого Іоана Златоуста, правдоподібно, не виділялася багатшим оздобленням. Принаймні, при наявності такого виразно вразливого на незвичайне літописець мав би якось його зафіксувати. Мабуть, власне тому через

віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. Київ, 2010. С. 1048–1049; *Його ж.* “Музейне відкриття” іконопису Волині другої половини XIV століття // Волинський музейний вісник. Науковий збірник. Вип. 3. Луцьк, 2011. С. 10. На такому спрямуванні візантійських контактів мистецької культури Галицько-Волинської держави випадає наголосити окремо, оскільки існує погляд нібито конкретний характер орієнтації місцевої мистецької культури на візантійські аристократичні чи провінційні взірці залишається невідомим: *Пуцько В.* Проблема наслідування традицій у волинському іконописі XII–XVII ст. // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Вип. 17: Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2010 року. Луцьк, 2010. С. 7; *Його ж.* Іконопис // Історія українського мистецтва: У 5 т. Т. 2. С. 928 (на матеріалі XIII ст.).

їх незвичність відзначено тільки два рухомих об'єкти з інтер'єру. Про перший з них, названий вкладом князя, сказано: "...принесе же . чашю ѿ земля Оугорьская . мрамора баграна . изваану моудростью чюдноу . и змевы главы (бѣша) бѣша вкроугъ ея . и постави ю пре двѣрми црѣвнѣмыи . нарѣцаемыми . црѣкыми". У літературі навіть заперечено стверджене на сторінках літопису угорське походження чаші⁶⁴⁴. Проте новіше дослідження сприймає у ній автентичний витвір епохи з віддаленою візантійською традицією⁶⁴⁵. Вміщення чаші в інтер'єрі перед царськими вратами пропонує першу згадку про них у церковній практиці західноукраїнських земель.

Наступною винятковою для Холма пам'яткою був, як випадає здогадуватися, ківорій над престолом, дерев'яний, описаний у продовженні наведеної фрази: "...створи же в неи блжнѣи пискоупъ Иванъ . ѿ древа красна . точень . и позлащень . днѣ . и внѣ дивлению подобень" (в тексті пропущено слово, що вказує на сам об'єкт)⁶⁴⁶. Як і при оздобленні порталів церкви святого Іоана Златоуста, в ньому теж використано позолоту. Її залучення при одночасній відсутності поліхромії підказує певну традицію, знану насамперед за візантійськими зразками⁶⁴⁷.

Небагаті літописні відомості про собор вдається доповнити одним скромним новішим переказом з важливим відзначенням певної його архітектурної особливості, яка органічно співвідноситься з місцевою будівельною традицією. За свідченням холмського єпископа Якова Суші, при перебудові собору наприкінці 1630-х років усунуто два стовпи, які від заходу підтримували арку склепіння вівтарної частини⁶⁴⁸. Це повідомлення вказує на використання у ві-

⁶⁴⁴ Пуцько В. Літописне оповідання... С. 119.

⁶⁴⁵ Діба Ю. Малі форми в архітектурі України княжої доби (холмська мармурова чаша князя Данила Романовича — питання інспірацій) // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Науково-технічний збірник. Київ, 2012. Вип. 36. С. 35–40.

⁶⁴⁶ Докладніший аналіз цього переказу див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... С. 68–70; *Його ж.* Скульптура... С. 890.

⁶⁴⁷ Див., наприклад, мармуровий Триморфон (Венеція, собор святого Марка): *Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art / Edyted by M. Vassilaki.* Milan, 2000. P. 245. II. 192.

⁶⁴⁸ *Susza J.* Phoenix tertiatu reddivivus, albo obraz starożytny chełmski Panny y Matki Przenajświętszey sławą cudownych swoich dzieł po trzecie ożyły. Zamość, 1684. S. 47. У літературі на це свідчення у відповідному контексті як доказ присутності в структурі храму зазначеної рідкісної конструктивної особливості вказано: *Александрович В.* Мистецтво Холма... // Княжа доба: історія і культура. 2007. Вип. 1. С. 142, приміт. 9.

втарі собору знаної за церквою святого Іоана Златоуста конструктивної особливості, яка завдяки цьому виявляється ширшою прикметою мурованого церковного будівництва княжої столиці, заснованою, як уже зазначалося, на давнішому володимирському досвіді.

Незалежно від конкретного культурно-історичного родоводу, встановити який за відсутності самих зразків складно, втрачене холмське декоративне різьблення у камені та дереві випадає сприймати власне в такому широкому контексті. Воно виявляється одним із цілком своєрідних епізодів національної мистецької традиції, за наявними відомостями, практиковане стосовно скромніше. Найправдоподібніше, усі перелічені пам'ятки мав виконати холмський "хитрець" Авдій. А наведений опис ківорію здатний підказати одинокий вірогідний приклад творчих зусиль літописного майстра не тільки в камені, а й водночас також у дереві. Останній приклад привертає увагу як єдиний доступний нині джерельний переказ про декоративне різьблення у дереві для усїєї княжої доби.

Зацитована посередня згадка з осені 1253 р. переконує, що обидва храми споруджено до того часу й вони відображають будівельну та мистецьку активність у Холмі в 40-х роках XIII ст. та практику професійного середовища нещодавно закладеного міста. У її структурі заслуговує підкреслення наявність ремісників мало тоді поширеної кваліфікації, як різьбара Авдія та майстрів-ливарників, що розвивали на місцевому ґрунті традиції ливарної справи. Можливо, загадані холмські ливарники репрезентували київський досвід, оскільки, відзначаючи відлиті на місці дзвони, літопис водночас наголосив на спровадженні їх також із Києва.

Третьою спорудженою поряд з попередніми стала церква святих Кузьми і Дем'яна. За аналогією з княжим патрональним храмом святого Іоана Златоуста, вона так само була одноверхою чотиристовпною — "...имать . д . столпы ѿ цѣла камени . истесанаго . держаща вѣрхъ . с тѣхъ же другьи"⁶⁴⁹. Як і в інших аналізованих фрагментах, вцілілий її опис теж відзначений очевидними пропусками, тут якраз найчисельнішими, що робить його незрозумілим. Зокрема, не вдається впевнено з'ясувати чого повинно стосуватися завершення наведеної фрази. Найправдоподібніше, йдеться про два інших менших монолітних стовпи, що, як і в згаданих обох важливіших холмських храмах, також підтримували склепіння вівтаря. Так само не піддається докладнішому осмисленню й продовження опису: "...и волтарь престѣго Дмитреа стоить же ти . предъ бочными двѣрми красенъ . принесенъ издалеча". Збережений текст не дає змоги з'ясувати зв'язок попереднього фрагменту з наведеним по-

⁶⁴⁹ Тут і далі опис цитується за: Ипатьевская летопись. Стб. 845.

чатком його продовження. Через безперечне опущення у викладі певної частини первісного авторського формулювання незрозуміло також, який об'єкт "красень . принесень издалеча" мався на увазі у завершенні наведеної фрази. Тут звично схильні бачити встановлений у вівтарі образ святого, однак для такого здогаду немає жодних переконливих аргументів⁶⁵⁰.

Окрім храмів, звернення до яких загалом не потребує коментарів, у літописі коротко описано також декілька інших об'єктів, здатних привернути увагу найперше своєю винятковістю для тогочасних українських земель. Зокрема, зразу ж вслід за церквою святих Кузьми і Дем'яна наведено наступну розповідь: "...стоить же столпъ поприща . ѿ горб^а камень . а на нѣмъ шрель камень . изваянъ . высота же камени . десати лакоть с головами . же . и с подножьками . вѣ . лакоть"⁶⁵¹. Цей короткий текст викликав особливо багато коментарів, які, здебільшого, надто далеко відходили від буквальної вимови самого викладу⁶⁵², насамперед через надання йому візантійського ідеологічного навантаження. Не заглиблюючись у відповідну фразу, коментатори вбачали в згаданому "стовпі" навіть... замок "з велетенською фігурою кам'яного орла" на даху⁶⁵³. Однак літопис однозначно вказує на десятиліктевий (тобто,

⁶⁵⁰ Найнесподіванішим у запропонованому спектрі тлумачень є трактування, яке запропонував Петро Толочко. Він приєднав до відповідного тексту про церкву наступний опис пам'ятника з орлом і "головами", внаслідок чого ствердив, нібито "літописець... повідомляє про те, що перед її бічними дверима був встановлений кам'яний стовп, увінчаний статуєю орла": *Толочко П. П.* Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. Київ, 2005. С. 333.

⁶⁵¹ *Ипатьевская летопись*. Стб. 845.

⁶⁵² "Традицію" започаткував ще київський хроніст XVII ст. Феодосій Сафонович, який першим відніс вказану висоту стовпа з орлом до... самого орла: "Высота того каменного орла (!) десять локти з головою и с подножькомъ двенаццать локти": *Сафонович Ф.* Кройнік о Русі // Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. Київ, 1992. С. 155. Правда, новітня література виходила чи не найперше від твердження Антонія Петрушевича, на думку якого "выставленный каменный орел (sic!) был двуглавый яко знамя или герб Даниловой державы": *Петрушевич А.* Краткое извѣстие о Холмской епархии и святителехъ ея // Науковий збірник издаваемый Литературным обществом Галицко-русской матицы. Львов, 1866. Вып. 3–4. С. 175. Пор.: *Его же.* О городѣ Галичѣ за Луквой // Вѣстник Народного Дома. Львов, 1887. Ч. 53. С. 467.

⁶⁵³ Версію про "замок" до літератури впровадив Дмитро Іловайський, явно йдучи за А. Петрушевичем (*Иловайский Д.* Даниилъ Романовичъ Галицкій и начало Холма // Холмская Русь. Историческіе судьбы Русского Забужья / Изд. П. Н. Батюшков. Санкт-Петербург, 1887. С. 4 ("В нѣкотором разстояніи отъ города Даниилъ воздвиг каменный "столп" или четырехгранную башню, на верху которой стоялъ

близько п'ятиметрової висоти) “камінь” з вирізьбленим на ньому орлом. Сам “камінь” мав постамент (“підніжки”) й “голови”, що, логічно, повинні були увінчати так укладену конструкцію, разом з підніжками додаючи їй ще два лікти (отже, близько одного метра) висоти. Відтак, у “головах” випадало би вбачати завершення самого пам'ятника. Найправдоподібніше, ним мала бути чотирилика капітель не зразок тих, що завершували опорні стовпи склепіння церкви святого Іоана Златоуста, зображаючи ангелів-охоронців⁶⁵⁴ (у найдавнішій, вихідній традиції — Небесного Єрусалиму)⁶⁵⁵.

Вимови тексту, згідно з якою описано “стовп” з орлом та окремо підніжки й “голови”, тобто основу та завершення того ж стовпа, не сприйняв, категорично заперечивши запропоновану інтерпретацію, О. Майоров⁶⁵⁶. Під явним враженням від описаної у хроніці візантійського історика Микити Хоніата колони на константинопольському іподромі зі скульптурною групою, яка передавала боротьбу орла та змії (за легендою, цю сцену побачили на місці, де згодом засновано Константинополь)⁶⁵⁷, він побачив у літописному монументі так само колону. Для цього немає ніяких аргументів. До того ж,

высѣченъ изъ камня двуглавый орель, изображавшій знамя или гербъ державы”). З його подачі про “сторожеві вежі — замки; одна, по словам літописи, поставлена була “поприще” від міста, і прикрашена в горі великим, різьбленим з каменя двуголовим орлом, 12 ліктів завбільшки” писав: *Грушевський М.* Історія... Т. 2. С. 382. Надалі цю відверту фантазію розвинули ще більше. Огляд запропонованих досі інтерпретацій відповідного фрагменту літописного тексту див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... С. 60–68. Пор.: *Баран О.* Образ укріпленого міста... С. 165–168.

⁶⁵⁴ Таке значення ліків як зображення ангелів-охоронців на прикладі тогочасної владими́ро-суздальської скульптури показав: *Лидов А. М.* О символическом замысле скульптурной декорации владими́ро-суздальских храмов XII–XIII вв. // *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. Санкт-Петербург, 1997.* С. 172–184. Цю притаманну пам'яткам Холма охоронну функцію зберігає також знаний фрагмент напису на кам'яній плиті з Холма: *Діба Ю.* “Хранительна” інскрипція стольного Холма // *Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць. Вип. 3 / За науковою редакцією доктора архітектури П. А. Ричкова. Рівне, 2012.* С. 31–43. Перекликається вона і з розглянутим шануванням у середовищі князя-засновника архангела Михаїла.

⁶⁵⁵ Таку інтерпретацію запропоновано: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... С. 66–67.

⁶⁵⁶ *Майоров О.* Галицько-волинський князь... Т. 2. С. 581; *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа. С. 514–515.

⁶⁵⁷ Сама тема znana вже за часів пізньої античності — на неї вказує мозаїка підлоги константинопольського Великого палацу VI ст.: *Лазарев В. Н.* История византийской живописи. Москва, 1986. Таблицы. Ил. 7.

жоден з відзначених на сторінках літопису храмових монолітних стовпів не супроводить вказівка, яка б давала підстави трактувати їх саме колонами. Однак у поглядах російського автора над викладеними реаліями літописного пам'ятника виразно запанували реалії визнаного без будь-яких на те підстав гаданого "константинопольського взірця". Приймаючи холмський стовп за колону, російський історик (логічно для себе) закономірно вмістив орла в завершенні "своєї" колони⁶⁵⁸. При цьому стверджено: "Очевидно, саме такого двуглавого орла, топчущого повергнутого ним змія, зобразив грецький скульптор на колоні при в'їзді в Холм"⁶⁵⁹. Нагадаємо, що літопис розповідає про споруду, розташовану "поприща . ѿ горо^а", не уточнюючи її конкретного місцезнаходження. Тому версія про вміщення пам'ятника "при в'їзді до міста" належить до здогадів самого автора. В описі холмського стовпа ніщо не вказує також на орла власне двоголового⁶⁶⁰. Так само, зрештою, як і в гаданому константинопольському взірці, де він навпаки, двоголовим акурат бути не міг ніяк. Запитання як у константинопольському монументі змія мав терзати двоголовий гербовий орел імперії з огляду іконографії, як і елементарних норм геральдики, цілком зайве. У відповідному тексті холмського літопису ніщо не стверджує й присутності змія. Врешті, не відомо також, звідкіля мав взятися "грецький скульптор" як виконавець холмського пам'ятника. Не зайвим видається також запитання що мало мотивувати саму появу на місцевому ґрунті гаданої копії константинопольського монумента, оскільки ніяких інших слідів якогось копіювання константинопольської традиції холмський літопис не зафіксував. Мимоволі складається навіть враження, що говорячи про монумент у Холмі, російський автор немов забуває про нього зовсім, фактично вдаючись винятково до реалій прийнятого "константинопольського прототипу". Він навіть звинуватив у побіжності погляду літописця, "який прийняв кільця змії в лапах орла і її підняту голову... за якісь "підніжки", додатково підтримуючі фігуру (sic!) орла"⁶⁶¹. Зрозуміло, що з цим погоди-

⁶⁵⁸ *Майоров О.* Галицько-волинський князь... Т. 2. С. 581; *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа. С. 516.

⁶⁵⁹ *Його ж.* Галицько-волинський князь... Т. 2. С. 584; *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа. С. 517.

⁶⁶⁰ Хоча аналіз прикладів використання двоголового орла у спадщині Галицько-Волинської держави підказує вміщення на холмському монументі зображення саме візантійського гербового орла: *Александрович В.* Літописний монумент середини XIII ст. з орлом в околицях Холма // Фортеця: Збірник заповідника "Тустань". Львів, 2009. Кн. 1: На пошану Михайла Рожка. С. 98, 100.

⁶⁶¹ *Майоров О.* Галицько-волинський князь... Т. 2. С. 584; *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа. С. 517.

тись не можна, враховуючи, що, на відміну від сучасного історика, літописець таки бачив пам'ятник власними очима. Тому, судячи з наведених розмірів, літописний монумент, все ж, мав бути спорудженим, мабуть, на території "великого Холма" за поприще від резиденції на Замковій горі як винятковий для епохи окремо стоячий пам'ятник — чотиригранний, випадає здогадуватися, кам'яний стовп, наділений докладно розпрацьованою охоронною функцією. На це вказує хоча б поєднання чотирикулої капітелі завершення з вміщеним нижче орлом. В іконографічній програмі, за свідченням посередніх даних пізнішого походження⁶⁶², очевидно, справді мав бути використаний візантійський двоголовий орел. Сама ідея такого об'єкту, безперечно, мусила виходити від конкретного зразка. Проте встановити його поки не вдається, а залучена для інтерпретації як гаданий аналог колона з орлом константинопольського іподрому, безперечно, репрезентує іншу традицію й до холмської ситуації виявляється притягнутою без найменших для цього підстав.

Наголошена чотирикулою капітеллю захисна функція пам'ятника виразно відсуває на дальший план зображення орла, на якому як нібито головному елементі споруди незмінно акцентувала дотеперішня література. Новіші немало відірвані від автентичних переказів та реалій епохи "широкі" розмірковування, виходячи з цього фактично зовсім не поясненого факту схильні приписувати князеві Данилові Романовичу навіть "царські амбіції"⁶⁶³. У відповідному зв'язку вже була нагода відзначити аналогію у, як його очевидно помилково трактувала давніша література, "богородичному стовпі" в ансамблі замку в Боголюбові⁶⁶⁴, від якого вціліла чотирикула "капітель" (Владимиро-Суздальський історико-художній і архітектурний музей-заповідник)⁶⁶⁵. Досить певна присутність візантійського двоголового орла переконує у вірогідному вихідному імпульсі зі східнохристиянського культурно-історичного кола, насамперед, звичайно, з Візантії.

Інший своєрідний, цього разу архітектурний об'єкт описано у складі ансамблю княжої резиденції на Замковій горі: "вежа же средѣ города высока . такоже бити с неа вкрѣтъ града поѣсздана каменеємъ въ высоту . еї . лакоть . создана же сама . девомъ тесанымъ . и оубѣлена тако сыръ . сватащиса на

⁶⁶² Александрович В. Літописний монумент... С. 98, 100.

⁶⁶³ Ричка В. Холмський проект Данила Галицького // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2006–2007. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 107.

⁶⁶⁴ Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 66–76.

⁶⁶⁵ Вагнер Г. К. Скульптура Древней Руси. XII век. Владимир. Боголюбово. Москва, 1969. С. 88–94.

всей стороны”⁶⁶⁶. Вказане її знаходження “серед города” однозначно підказує розуміння “города” як дитинця з резиденцією⁶⁶⁷. Індивідуальною прикметою описаної вежі виявляється поєднання кам’яної приземної частини — основи з дерев’яним вибіленим завершенням. Очевидно, такий хід підказала жива будівельна практика, оскільки подібне зіставлення каменю з вибіленим деревом не було рідкістю і за значно ближчих часів. Воно виступає однією з показових ознак автохтонної будівельної культури, хоча, звичайно, не є винятковим явищем, притаманним тільки українській традиції.

Однак значно більшою інтригою наділена проблема безпосереднього родоvodu вежі новозбудованої княжої резиденції. Відкриття решток відзначеної вежі в Угровську, яка за всіма даними в часі мала б випереджувати холмську, виразно вказує на останню як уже не перший вияв певної місцевої практики в середовищі князя Данила. Не випадково, як можна здогадуватися, у лаконічній розповіді наголошено також призначення — “бити с неа вкрѣсть града”. Вежа холмської резиденції істотно поповнює засвідчений у літописі репертуар будівельного досвіду середовища князя Данила Романовича 40-х років XIII ст. й надає йому важливого елементу поєднання як з маловідомою ранішою угровською практикою, так і пізнішими літописно зафіксованими й автентичними (Кам’янець) оборонними вежами уже кінця століття. Вежа виявляється самотньою відзначеною складовою частиною ансамблю княжої резиденції, єдиним її компонентом, віднотованим у літописному викладі.

Навіть з цього огляду цілком очевидно, що принагідно описані на сторінках Галицько-Волинського літопису холмські будівлі та окремі елементи їх опорядження не визначають фонду відомостей до найдавнішої культурної традиції Холма. Її необхідно поповнити також окремими важливими фактами позалітописного походження, які пропонують істотні доповнення переказу унікального писемного джерела до місцевої історії.

Найважливішим з них є сама резиденція князя Данила Романовича. Вона виявилася засипаною землею й завдяки цьому вціліла в стінах на висоту до 3,5 м, проте донедавна залишалася малодослідженою, а результати розпочатого в 2010 р. найновішого систематичного вивчення її залишків тільки починають публікуватися⁶⁶⁸, що поки унеможливує докладніший аналіз цієї

⁶⁶⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 844.

⁶⁶⁷ Пор.: Баран О. Образ украпленого міста... С. 165–166.

⁶⁶⁸ Buko A. Monumentalna zabudowa Góry Katedralnej w Chełmie we wczesnym średniowieczu // *Archaeologia Historica Polona*. 2005. T. 15/1. S. 69–83; *Dzieńkowski T. Rozwój przestrzenny Chełma w średniowieczu na podstawie badań archeologicznych // Rocznik Chełmski*. Chełm, 2010. T. 14. S. 7–28; *Dzieńkowski T., Gotub S. Tajemnice książęcej rezydencji // Kultura Chełmska*. R. 5. Chełm, 2012. S. 6–7; *Buko A., Dzieńkowski T.*

виняткової пам'ятки. Це була перша в галицько-волинській історії мурована резиденція зі складеними з тесаних кам'яних блоків стінами, до ансамблю якої входила як згадана вежа, так і церква святого Іоана Златоуста. Доступні попередні результати археологічних досліджень 2010–2012 рр. вказують на відкриття залишків усіх трьох зафіксованих у літописі етапів розбудови Холма. Вони репрезентують, згідно з літописною термінологією, “градець мал”, “іний град” та резиденцію, споруджену уже після приходу монголів⁶⁶⁹, повністю підтвердивши літописну хронологію найдавнішої історії міста. Докладніший їх розгляд випадає відкласти до публікації матеріалів археологічних досліджень. Проте вже зараз є підстави стверджувати, що друга фаза робіт над резиденцією не була завершена, а перервана.

Показово також, що цей унікальний для тогочасного східноєвропейського регіону столичний резиденційний ансамбль мав очевидну (природно, значно скромнішу) паралель у найближчій околиці. Саме такий характер зовсім скромного супроводу випадає вбачати як у єдиному з епохи об'єкті мурованої церковної архітектури регіону поза містом — знаній Спаській церкві в Спасі в його околиці, так і двох безперечного світського призначення вежах у сусідньому зі Спасом Стівпі та розташованому з іншої сторони столиці Білавині.

Спаська церква⁶⁷⁰ видається унікальним прикладом самотнього — поза самою столицею — мурованого храму, найправдоподібніше, невеликого монастиря⁶⁷¹, призначеного на резиденцію холмського владика на взірць, очевидно, історично зразкового для нього підволдимирського Зимненського

Gołub S. Rezydencja księżęca na “Wysokiej Górcie” w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012 // Княжа доба: історія і культура. Вип. 7. С. 175–185. Найдокладніші досі фактичні відомості про нього в лаконічному викладі див.: Rudnik S. Wyniki badań architektonicznych kościoła w Podgórzu, gm. Chełm // Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r. — Chełm, 1997. — S. 39–52.

⁶⁶⁹ *Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja księżęca...*

⁶⁷⁰ Цей унікальний об'єкт холмської околиці залишається маловивченим, практично навіть Церква, закономірно, потрапила до поля зацікавлення новіших студій над вежею у сусідньому Стівпі, проте, як уже була нагода показати, фактично виявилася зігнорованою і замовчаною: *Александрович В.* Здобутки і прорахунки. С. 298–299.

⁶⁷¹ Монастирський статус церкви як очевидне продовження давнішої місцевої традиції та її взаємозв'язок із холмським собором стверджують документи XVI ст.: *Александрович В.* Архітектурний ансамбль середини XIII століття у Спасі-Стівпі в околицях Холма // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15. С. 112–113.

монастиря⁶⁷². Натомість обидві оборонні вежі холмської околиці укладають очевидну загадку з огляду насамперед на стверджену найновішими дослідженнями ансамблю у Стовпі виразно переважаючу світську його функцію. Немає підстав припускати призначення обох веж також для самого князя Данила, як і — так само, зрештою, для когось із його найближчого оточення. Чим тоді могли бути ці унікальні будівлі в найближчій околиці столиці? На жаль, ані запропоновані дотепер інтерпретації (при докладнішому розгляді вони, здебільшого, виявляються відверто фантастичними), ні найновіші дослідження не випадало би визнати здатними реально наблизити до з'ясування цієї очевидної холмської таємниці⁶⁷³. Не випадає, однак, сумніватися, що не тільки розглянута мурована церковна архітектура Холма, а й обидва унікальних світських об'єкти його околиці — вежі у Білавині (втрачена) та Стовпі виникли загалом водночас і паралельно з холмською резиденцією та репрезентують відповідний винятково короткий за часом етап еволюції ширшої усе ще більше загадкової, ніж сприйнятої й усвідомленої у комплексі її своєрідних особливостей місцевої традиції.

Ця розбудована архітектурна активність у Холмі та його найближчій околиці має тільки один зафіксований на сторінках літопису відповідник поза холмським середовищем — у церкві Богородиці в Дорогичині. Позбавлене будь-якої конкретики лаконічне літописне відсилання до неї — за словами літопису, князь “созда цркъвь прекрасную стое Бѣи”⁶⁷⁴ — стверджує сам факт появи храму, не подаючи про нього ніяких відомостей. Позиція нинішніх господарів Дорогичина, як і в інших історичних містах Галицько-Волинської держави, що тепер знаходяться на території Польщі, не сприяє віднайденню церкви, ідентифікації та вивченню її автентичних решток. Цей “прекрасний”,

⁶⁷² *Александрович В.* Архітектурний ансамбль... С. 110–114. Натомість випадає відмовитися від запропонованого тут гаданого зв'язку зі Спаською церквою вежі у Стовпі як можливого монастирського скиту. Пізніша українська практика справді знає такі приклади. Проте стверджене при новіших археологічних дослідженнях виразно світське призначення вежі та забудови її комплексу у поєднанні з відсутністю на відповідному терені виразніших слідів церковного призначення й використання ансамблю зобов'язує визнати цю версію щодо вежі необґрунтованою, а навіть, з огляду на її, не дивлячись на каплицю на верхньому ярусі, переважно світське призначення, помилковою.

⁶⁷³ Новіші дослідження вежі з огляду їх головного завдання та очікуваних наслідків відповіді на головні питання не дали: *Александрович В.* Здобутки і прорахунки найновіших студій над вежею у селі Стовп (Столп'є) поблизу Холма // *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 4. С. 300–301.

⁶⁷⁴ *Ипатьевская летописю.* Стб. 678.

за висловом літописця, храм (не буде зайвим відзначити: сам епітет та похідні й аналогічні до нього у тексті застосовано винятково щодо нечисленних холмських об'єктів) звичайно, привертає увагу не тільки в сенсі самотньої позахолмської історичної паралелі літописним храмам столиці короля Данила Романовича. Не підлягає сумніву, що коронація відбулася саме в церкві Богородиці, внаслідок цього наділений ще й значенням коронаційного храму знаменитого короля. Отже, як і холмські храми, дорогичинська церква Богородиці мала бути споруджена упродовж 40-х років — перед коронаційною урочистістю зламу 1253–1254 рр.

Поza архітектурою, досі, зрештою, фактично маловідомою, а навіть все ще й малодоступною, найвизначнішою автентичною пам'яткою середовища є, звичайно, сам холмський літопис князя Данила Романовича. Уже перші дослідники відзначили його своєрідність на тлі літописання київської традиції⁶⁷⁵, немало визначену відходом від загальноприйнятого, звичного для жанру порічного зіставлення подій й послідовним використанням та акцентуванням елементів суто літературного наповнення. Вони наголошують на позалітописній структурі самого викладу й завдяки цьому — ширшому літературному контексті місцевого середовища. Одним із найяскравіших конкретних прикладів є, зокрема, розповідь про знищення у пожежі міста та його храмів, яка й зберегла найістотніші відомості про цю унікальну для епохи українську княжу столицю й стала найважливішим джерелом до історії новозакладеного міста.

Донедавна уявлення про літературну активність на терені княжого Холма літописом й обмежувалися. Щойно новіші студії принесли ще один важливий слід літературних інтересів Холма часів князя Данила Романовича — його вдалося віднайти через іконографію. Докладне вивчення найдавнішої західноукраїнської ікони Покрову Богородиці з церкви святої великомучениці Параскеви в Малнові поблизу Мостиськ на Львівщині⁶⁷⁶ (Київ, Національний художній музей України)⁶⁷⁷ привело до переконання у холмському родоводі її іконографії. Сам висновок виведений від вміщенні в композиції унікальної

⁶⁷⁵ *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). Київ, 1958. С. 66–76; *Федорак Н.* Поетика Галицько-Волинського літопису. Львів, 2005. С. 161–186.

⁶⁷⁶ Конкретне походження ікони встановила: *Ходак І.* Ікона “Покрова Богородиці” з колекції Національного художнього музею України: проблема походження // *Студії мистецтвознавчі*. Київ, 2011. Ч. 4. С. 53–54.

⁶⁷⁷ Найдокладніше про неї див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. Т. 4). Львів, 2010. С. 83–181.

для теми Покрову сцени з дияконом, який підносить архиєреєві чашу. Яскраво виражені портретні прикмети образу святителя-аскета у поєднанні з іншими елементами зображення утвердили в переконанні, що ним може бути тільки святий Іоан Златоуст⁶⁷⁸. Через згадану посвячену на честь константинопольського архієпископа церкву Холм виявився єдиним в Україні княжих часів осередком розбудованого шанування святителя, що й підказало потенційну можливість холмського родоводу відповідної іконографії. Збережена неподалік від Перемишля ікона вказала на перенесення розробленої у Холмі схеми на перемишльський ґрунт за часів князя Лева Даниловича, що підтвердили здебільшого новіші відомості про побутування покровської традиції у місцевому середовищі та виразні сліди поширення тут окремих елементів опрацьованої у Холмі іконографії⁶⁷⁹. Стверджений у новіших дослідженнях родовід засвідчують також значно молодші, щойно XVII та XVIII ст., ікони як з теренів Холмської єпархії, так і з недалеких околиць Кобрин на території нинішньої Білорусі⁶⁸⁰. Сукупність зібраних уже нині аргументів, видається, здатна переконливо обґрунтувати опрацювання схеми найдавнішої західноукраїнської ікони Покрову саме в Холмі за часів князя Данила Романовича, її довготривале історичне побутування на теренах культурної гравітації та перенесення до перемишльського середовища ще перед кінцем XIII ст. Найважливішим доказом перемишльської кар'єри цього унікального холмського здобутку усе ще мало сприйнятого й найвиразніше недооціненого у скромному вже нині комплексі його ранніх виявів українського іконографічного досвіду власне і є одинокий малнівський образ, відповідну вимову якого посилюють досить численні молодші місцеві пам'ятки з поодинокими елементами іконографії виразного холмського родоводу. Головним і водночас найпоши-

⁶⁷⁸ Вперше до цієї визначальної для інтерпретації ікони сцени, яку до того здебільшого так чи інакше "не добачали" (з цього приводу див.: *Александрович В. Покров Богородиці. С. 89, 91, 104, 140*), увагу привернуто: *Его же. Иконография древнейшей украинской иконы Покрова Богоматери // Byzantinoslavica. Praha, 1998. Т. 59, fasc. 1. Р. 132–133*. Ідентифікацію святителя як святого Іоана Златоуста у холмському контексті відповідної сюжетної сцени обґрунтовано: *Його ж. Покров Богородиці. С. 142–143*.

⁶⁷⁹ Див.: *Александрович В. Покров Богородиці. — С. 176–179*. Пор.: *Александрович В. Икони часів князя Лева Даниловича // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2011. Вип. 11. С. 311*.

⁶⁸⁰ *Александрович В. Переказ холмської та київської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Богородиці початку XVIII століття з церкви в Андронові поблизу Кобрини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 20. С. 55–71*.

ренішим з них виявився потрактований своєрідною аркою мотив тканини в руках ангелів, вміщених навколішки обабіч Богородиці⁶⁸¹. Щойно новіші дослідження привернули увагу також до такої рідкісної деталі однозначно скромнішої вимови, як палиця в лівій руці святого Андрія Юродивого⁶⁸².

Унікальною особливістю малнівської ікони виявилось одиноке в покровській спадщині зображення Богородиці як Оранти на троні з Емануїлом на лоні. Пошук підстав такого загалом досить рідкісної для християнської релігійної мистецької культури трактування⁶⁸³ привів до не зауваженого донедавна у відповідному зв'язку епізоду Життя святого Андрія Юродивого (визнаного у давнішому сприйнятті єдиним літературним джерелом покровської іконографії) — ним мав бути опис влахернського об'явлення Богородиці святому. Однак у тексті цього епізодові передує викладений за тією ж загальною схемою опис об'явлення святому у Вербну неділю в константинопольському Софійському соборі царя Давида. При розмові з псалмопівцем святий юродивий відкликався до Богородиці як вмістилища Бога й великої “господомолитвениці” “за нас”. Наведений зворот поєднує ідеї Воплочення та опіки Богородиці, тобто Покрову, власне в той унікальний спосіб, що його пропонує малнівська ікона. Тому не може бути сумніву: саме опис зазначеного епізоду не зауваженого донедавна софійського видіння святого Андрія Юродивого й виявився справжньою літературною основою ядра цього розробленого в Холмі унікального укладу⁶⁸⁴.

⁶⁸¹ Докладніше про нього див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. С. 136. Пор. також: *Його ж.* Переказ холмської та київської іконографії... С. 60, 64, 65.

⁶⁸² *Александрович В.* Покров Богородиці. С. 134. Тому помилковим виявилось новіше твердження, ніби палиця присутня тільки в храмовій іконі з церкви Покрову Богородиці в Лопушанці (колись Лопушанка Лехнова) (НМЛ): *Kocis P.* Ікони “Покров Богородиці” та “Богородиця Замилування” з церкви Лопушанці Лехновій на Львівщині // Літопис Національного музею. Львів, 2011. № 8(13). С. 111. На ширше побутування палиці в іконографії перемишльського кола вказує не опублікована не зафіксованого походження ікона зламу XVI–XVII ст. з давніх збірок музею “Бойківщина” в Самборі (Львівська національна галерея мистецтв — Музей-заповідник “Одеський замок”). Ікона самбірської збірки в літературі згадана: *Александрович В.* Покров Богородиці. С. 206, 315; *Його ж.* Переказ холмської та київської іконографії... С. 64.

⁶⁸³ Перелік відповідних прикладів (звичайно, без претензій на вичерпність) див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. С. 133–135.

⁶⁸⁴ *Александрович В.* Покров Богородиці. С. 160–161; *Tenže.* Źródła literackie oraz tradycja ikonograficzna w przedstawieniach Pokrowu Bogurodzicy // *Dajles historijos studijos.* Vilnius, 2010. T. 4: Socialiniu tapatumu reprezentacijos. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje. S. 365.

Запропонований висновок, у свою чергу, провадить до переконання про побутування на тутешньому ґрунті Житія святого Андрія Юродивого, здатного істотно поповнити надто скромну досі літературну історію холмського середовища часів князя Данила Романовича. На тлі відзначеної нетрадиційності місцевого літописання ще один досить своєрідний літературний текст з тутешнього середовища, природно, сприймається винятково важливим матеріалом до розширення уявлень про відповідний аспект культурної традиції молодшої княжої столиці. А сам спосіб використання цієї основи в іконографії Покрову Богородиці засвідчує глибоке і вдумливе самостійне осмислення літературного джерела та його самобутню творчу інтерпретацію в холмському середовищі. Адже не використане, наскільки відомо, у східнохристиянській традиції та іконографії софійське об'явлення царя Давида стало основою для виняткової за концентрацією теологічної думки композиції, яка, очевидно, власне через свою унікальність та занепад культурного середовища, у якому вона виникла, виявилася втраченою⁶⁸⁵. Опрацювання на місцевому ґрунті цієї виняткової під багатьма обставинами схеми вказує на приховані втрату спадщини холмського осередку внутрішні потенційні можливості осілих у ньому творців. Йдеться як про письменників, здатних до рідкісного в духовній традиції українського християнства опрацювання нових самостійних варіантів іконографії, так і майстрів малярства, покликаних реалізувати їхні задуми та унікальні, як переконує малнівський "Покров", для всієї східнохристиянської практики теологічні побудови. Холмська іконографія "Покрову", два з трьох елементів якої відсилають до основоположної у християнстві ідеї Вплочення, пропонує приклад акурат такої теологічної конструкції виняткового наповнення, за умов української дійсності наступної епохи на тлі знаних перемін ситуації у самому холмському середовищі не розвинутої і забутої.

Малнівська ікона показала, звичайно, не тільки власне обізнаність із текстом Житія. Вона засвідчила його винятково активне використання, здатне вказати на органічне засвоєння і послідовне творче переосмислення самого викладу. Без такого зацікавленого опрацювання літературної першооснови розроблення унікальної холмської іконографічної схеми Покрову уявити неможливо.

Показово, що запропонований у Холмі уклад несподівано нічим не відкликається до давнішої вихідної кіївської традиції, усталеної, як переконують найновіші дослідження, уже за часів князя Данила Романовича, найправ-

⁶⁸⁵ Александрович В. Покров Богородиці. С. 160–163.

*Покров Богородиці. Копія кінця XIII ст. з холмського оригіналу середини XIII ст.
Київ, Національний художній музей України*

доподібніше — десь незадовго до 1225 р.⁶⁸⁶ Для покровської іконографії це явище теж безпрецедентне. Усі інші відомі досі її зразки за канонам іконографічної творчості так чи інакше незмінно виходять від давнішого досвіду теми. Тим принципово відміннішим виявляється цей уклад від, правдоподібно, дещо молодшої київської версії іконографії з Богородицею як Орантою чи Заступницею (в останньому випадку Її зображено за схемою старокиївської “Богородиці Пирогощої”⁶⁸⁷) на тлі потрійної аркади символічного перерізу

⁶⁸⁶ Його ж. Найдавніша ікона Покрову Богородиці: доповнення до джерел іконографії та хронології // *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. Київ, 2012. С. 133–134.

⁶⁸⁷ Про старокиївську ікону Богородиці Пирогощої див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. С. 56–72. Пор. також: *Його ж.* “Богородиця Пирогоща” — втрачена

храму⁶⁸⁸. Разом з уже раніше відзначеною перемишльською іконографією повнофігурних ікон святого Миколая з історією (житієм)⁶⁸⁹, холмська версія Покрову сприймається розробленою на місцевому ґрунті унікальною для релігійної мистецької практики візантійського культурного кола автохтонною іконографічною пропозицією⁶⁹⁰. Її винятковість визначило те, що Покров виявляється самотнім для усієї мистецької культури візантійської орієнтації прикладом самостійної іконографічної пропозиції, незалежної від незмінно обов'язкового для молодших відгалужень вихідної взірцевої традиції відображення зразкового досвіду. Своєрідність самого явища додатково посилює відзначена віддаленість водночас і від основоположної для теми Покрову старокиївської практики. Усе це переконує в автентичному холмському походженні укладу найстаршого західноукраїнського "Покрову" й дає підстави трактувати реалізовану схему здобутком місцевого культурного досвіду та бачити в ній вимовний переказ найвизначнішого ідентифікованого досі прикладу оригінальної автентичної мистецької творчості як часів князя Данила Романовича, так і української релігійної культури княжої доби загалом.

При цьому варто мати на увазі неоригінальний характер самого малнівського взірця. До того ж, збережена репліка холмського образу належить до малярства скромнішого фахового рівня й передає оригінал значно переконливішим та не без очевидного спрощення. Докладний аналіз переконує, що таким прототипом був образ із кола аристократичної малярської культури з використанням золота, вжитого в малнівській копії, де його передано жовтою фарбою, для асисту на одязі ангелів та облямування мафорію

старокиївська реліквія // Історія в школах України. 2008. № 11–12. С. 58–62.

⁶⁸⁸ *Александрович В.* Покров Богородиці. С. 195–196. Давніша література вбачала тут новгородську версію сюжету, проте новіші дослідження показали звернення до поодиноких елементів цього укладу в доробку майстрів перемишльської школи українського малярства кінця XV – початку XVII ст., що разом з іншими доказами (пор.: там само. С. 198) неспростовно доводить старокиївський родовід залученої схеми, званої у новгородській мистецькій практиці за повтореннями занесеного сюди київського взірця. Додатковий аргумент на підтвердження такого висновку дала згадана храмова ікона з Андропова, у якій мотив потрійної аркади поєднано із зображеними навколішки обабіч Богородиці "холмськими" ангелами: *Його ж. Переказ холмської та київської іконографії...* С. 63–66.

⁶⁸⁹ Її переказ зберегла чимала група місцевих пам'яток другої половини XV–XVI ст.: *Александрович В.* Найдавніша перемишльська житійна ікона святого Миколая та її репліки XV–XVI століть // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Львів, 2001. Ч. 3. С. 156–181.

⁶⁹⁰ Їх зіставлення на зазначеному рівні запропоновано: *Александрович В.* Покров Богородиці. С. 173.

Богородиці⁶⁹¹. Ці самотні деталі дають змогу віднести втрачений холмський оригінал до елітарного малярства, що відображає засвідчений на сторінках Галицько-Волинського літопису високий професійний рівень як автохтонної традиції загалом, так і нечисленних поодиноких докладніше описаних її зразків зокрема.

Холмський взірець малнівського “Покрову” виступає органічним складовим елементом місцевого культурної практики часів князя Данила Романовича. Водночас він виявляється також одним з найважливіших ідентифікованих досі її репрезентативних прикладів. Як унікальний взірець релігійної мистецької культури княжого Холма, він засвідчує широкі внутрішні потенційні можливості мистецької творчості у новопосталому середовищі. Вона виявляється органічно співзвучною знаним насамперед з літописної розповіді найважливішим “прикметним” об’єктам відповідного напрямку активності короткого періоду піднесення Холма часів князя Данила Романовича й зі свого боку не просто істотно поповнює їх скромний перелік. Йдеться водночас також про самотнє свідчення втраченої у його цілісному комплексі здобутків важливого відгалуження культурної традиції тогочасного західноукраїнського регіону. Холмський прототип найдавнішого західноукраїнського “Покрову” закономірно сприймається на одному рівні з константинопольською Холмською чудотворною іконою Богородиці, літописними свідченнями про високу культуру княжої столиці, самим літописом та залишками тамтешньої княжої резиденції. Він забезпечує можливість розгляду культурного життя місцевого середовища князя Данила Романовича — нехай навіть через виразно скромні вже нині його перекази — на тому рівні, який адекватно відображає внутрішній потенціал цієї усе ще не побаченої у її найприкметніших характеристиках визначної сторінки національної історії.

Аналіз, на загал, скромних, хоча й виняткових для епохи переказів Галицько-Волинського літопису та нечисленних пам’яток (до того ж, як холмська княжа резиденція, не завжди доступних, або ж необґрунтовано поданих на зразок погляду про призначення стовпівської вежі на “монастир” для вдови князя Романа Мстиславовича) переконує у винятковості холмського середовища як явища історії і культури не тільки України, а й тогочасної Східної Європи. На жаль, княжий Холм досить поверхово засвідчений у писемних джерелах, а можливості інших напрямів його вивчення досі використано мало. До того ж, прикладені зусилля далеко не завжди пропонували прийнятні результати. На тлі дотеперішніх надто мало вимовних здобутків на відповідному напрямі можна було б сподіватися на перспективний потен-

⁶⁹¹ *Александрович В. Покров Богородиці. С. 111–112.*

ціал археологічних досліджень. Опубліковані досі матеріали цих студій ще вимагають подальшого об'єктивного безстороннього осмислення виняткових об'єктів у сукупності їх індивідуальних реалій та подальшого опрацювання унікальної позиції холмської спадщини⁶⁹².

Очевидно, феномен Холма середини XIII ст. та його засновника потребує насамперед розроблення глибших принципових підходів до осмислення усього комплексу історичного досвіду Галицько-Волинської держави першої половини – середини XIII ст., на які припадає життєвий шлях короля Данила Романовича.

30. Остання еміграція короля Данила. Від початку 1260 р. і до осені 1262 р. король Данило зникає зі сторінок Галицько-Волинського літопису. Цей період він провів у своїй останній еміграції. Король знову знайшов притулок у товарища дитинства, давнього суперника й теперішнього свата – угорського короля Бели IV. Тут він відразу ж потрапив у вир тамтешніх подій.

У 1260 р., коли австрійська спадщина вже була закріплена за Пшемислом II-Оттокаром, він розлучився з Маргаритою. Дітей у них не було, а значно старша дружина його, звичайно, не приваблювала. Розлучення позбавляло, однак, Пшемисла права на спадщину Бабенбергів, що давало угорському королю підстави для відновлення боротьби за Австрію. Але Пшемисл II Оттокар випередив суперника. Він підтримав або інспірував змову штірійського лицарства, невдоволеного угорським пануванням⁶⁹³. 12 червня 1260 р. біля Кресенбрунн у Штірії австрійсько-штірійське лицарське військо, яке очолив штірійський маршал Ульріх фон Вільдон, ще до підходу військ короля Пшемисла II Оттокара, розгромило армію короля Бели IV.

З листа короля Пшемисла II Оттокара відомо, що в цій битві брали участь “Danielem regem Russiae et filios eius et caeteros Ruthenorum ac Tataros”⁶⁹⁴. І. Шараневич⁶⁹⁵, М. Кордуба⁶⁹⁶ та М. Грушевський⁶⁹⁷ звернули увагу на дещо випадковий характер участі короля Данила в битві. На той час він уже не мав за-

⁶⁹² Докладніше див.: *Александрович В.* Здобутки і прорахунки... С. 289–301.

⁶⁹³ *Міка Н.* Walka o spadek... S. 57.

⁶⁹⁴ “...Данило король Русі з своїми синами та підрозділами русі і татар...”: *Codex diplomaticus Hungariae* / Ed. G. Fejér. Budae, 1829. T. 4, Bd. 3. P. 15–17; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moravia* / Ed. C. J. Erben, J. Emler. Praga, 1882. T. 2. Nr. 271. P. 103–104.

⁶⁹⁵ *Szaraniewicz I.* Die Hypatios-Chronik als Quellen // *Beitrag zur österreichischen Geschichte.* Wien, 1872. S. 84, 144–145.

⁶⁹⁶ *Кордуба М.* Участь Данила в битві під Кресенбрунн // *Записки НТШ.* Львів, 1896. Т. 10. С. 1–2.

⁶⁹⁷ *Грушевський М.* Історія... Т. 3. С. 519.

цікавлення до спадщини Бабенбергів. Головні галицько-волинські міста були позбавлені захисту, Європа зі страхом очікувала вторгнення полчищ Берке, а король Данило брав участь у явній авантурі свого свата. Але ці історики не звернули увагу на останню еміграцію короля.

М. Грушевський теж зауважив помилку Я. Длугоша, який приписав участь в цій битві ще також Леву та Роману (на той час уже мертвому). Лев Данилович, який тепер тримав Перемишльське, Галицьке та Белзьке князівства, після відходу Бурундая навесні 1260 р. не міг би покинути свої землі з військом, ще до кінця не знаючи як поведуть себе монголи і чи не повернуться Бурундай втретє. Отже, на полі битви з королем Данилом могли бути тільки молодші сини Мстислав та Шварно.

За інформацією угорського джерелознавця Густава Венцеля, король Данило був з власним військом⁶⁹⁸. Напевно, він виїхав до Угорщини через польські землі з дружиною. В Угорщині для забезпечення двору й дружини він мусив отримати від Бели IV якийсь феодал (подібно до того, як його давній суперник, князь Ростислав Михайлович — князівство в Мачві⁶⁹⁹), служба з якого і зобов'язала взяти участь у штірійській кампанії. Посереднім свідченням про це сприймається згадка про татарський загін. Уже в 1253 р. після військових реформ Данила Романовича під час походу до Чехії галицько-волинські війська видалися схожими на монголів. Напевно, і в 1260 р. частину війська, озброєного на ординський манер, прийнято за татар. Самі ординці брати участь у битві не могли: король Данило для них був емігрантом, який втік від покарання⁷⁰⁰.

Після цієї перемоги під натиском папи, наляканого новою війною між прифронтовими державами напередодні очікуваного монгольського вторгнення, було укладено компромісний мир між Пшемислом II Оттокарором і Белою IV, скріплений 25 жовтня 1261 р. шлюбом чеського короля з внучкою угорського короля — Кунегундою, донькою князя Мачви Ростислава Михайловича та Анни Бейлівни⁷⁰¹. Кунегунда також була племінницею сина короля

⁶⁹⁸ Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. G. Wenzel. 7 kötet. Budapest, 1869. P. 383.

⁶⁹⁹ Гарді Д. Чи Ростислав Михайлович... С. 197–203.

⁷⁰⁰ Можливо також, що виправдовуючись за розв'язання війни і перекладаючи відповідальність на свого суперника, чеський король навмисне підкреслював участь у битві на стороні Бели IV нехристиянських військ: Bartnicki M. Polityka zagraniczna... S. 199–200; Ковалев В. Чешский король Пшемисл Оттокар II и русские князья: взаимные контакты на фоне международных отношений в Центральной Европы второй половины XIII века // Русин. 2005. № 2. С. 59.

⁷⁰¹ Wertner M. Az Árpádok czaládi. Nagybecskerek, 1892. 527–536 old.

Данила, донькою старшої сестри дружини. Тепер усі давні противники ставали родичами і союзниками. Використовуючи сприятливу кон'юнктуру після укладення миру, Пшемисл II Оттокар приєднав також Штірію, Каринтію, Крайну, Віндійську марку та Фріуль аж до Адріатичного моря.

Тим часом різко змінилася ситуація у Монгольській імперії. Смерть Менгу-каана в 1260 р. привела до боротьби за головний монгольський трон між Хубілаєм, братом Хулагу, та Арик-Бутою. Хулагу не тільки не віддав Джучидам частину завойованих земель, а й підступно отруїв огланів Кулі та Татара, обмовив і стратив оглана Балакана⁷⁰². Берке довго сподівався на справедливе і мирне вирішення конфлікту. Хроніст Рашид ад-Дін згадує про часті посольства Берке до Хулагу і зверхне ставлення іранського правителя до свого сусіда. Арабські хроністи, не так прихильні до Хулагу, пишуть відверто про причини цього загострення. Ельмуфадаль сповіщає про відмову Хулагу від частки данини на користь Джучидів (що мало би місце, якщо Джучиди не отримали володінь у завойованих землях). Ібн Касір подав інформацію про відмову віддати Берке п'яту частину завойованих земель. Вассаф наголосив на претензіях Берке на Арран та Азербайджан⁷⁰³. Розправа над огланами з гілки Джучидів була прямим викликом. Саме помстою за загибель родичів пояснюють початок війни вірменські хроністи⁷⁰⁴.

Берке вичікував до останнього, збираючи сили і шукаючи союзників. Ще з 1260 р. він встановив тісні контакти з головним противником Хулагу — султаном Єгипту Мелік аз-Захир-Рукн-ад-дін Бейбарсом (1260–1277)⁷⁰⁵. Єгипетські султани намагалися будь-якими засобами не допустити монгольського завоювання Сирії і їх виходу до Середземного моря. Суперництво Хулагуїдів та Джучидів було для них надзвичайно важливим чинником і вони підштовхували Берке, а потім його наступників до війни⁷⁰⁶. Між 15 листопада та

⁷⁰² Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва; Ленинград, 1950. С. 76.

⁷⁰³ Див.: Козьмин Н. Н. Экономические причины войн между Чингизидами // Известия Иркутского государственного педагогического института. Иркутск, 1935. Вып. 2. С. 97; Али-Заде А. А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв. Баку, 1956. С. 304–320; Петрушевский И. П. Иран и Азербайджан под властью Хулагуидов (1256–1353) // Татаро-монголы в Азии и Европе. Москва, 1977. С. 231–239; Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана... С. 106.

⁷⁰⁴ Патканов К. П. История монголов... С. 62–63; Киракос Гандзакецци. История Армении / Переаод с древнеармянского Л. А. Ханларян. Москва, 1976. С. 237.

⁷⁰⁵ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... Т. 1. С. 55–58, 98.

⁷⁰⁶ Див.: Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом. Москва, 1966.

1 грудня 1262 р. посольства обох союзників прибули до візантійського імператора Федора Ласкаріса⁷⁰⁷.

Бойові дії розпочалися влітку 1262 р. і з перервами тривали майже до кінця 60-х років XIV ст.⁷⁰⁸, тобто понад століття. Восени про масштабну війну, яка охопила монгольські улуси, вже знали в руських князівствах і, напевно, — прифронтових європейських державах.

Ця зміна ситуації в Орді, яка вимагала концентрації сил на Сході, дозволила королеві Данилові повернутися з Угорщини. Восени 1262 р., отримавши відомості про початок бойових дій в Азербайджані (вони прийшли в момент перемоги над литовцями), Василько Романович послав боярина Бориса Изболка до короля в Угорщину. Данило Романович на той час перебував у Теличі⁷⁰⁹. Локалізація цього пункту не однозначна. Л. Махновець вважав, що йшлося про Телицький перевал у верхів'ях Попраду (нині село Тиліч Криницької гміни Новосандецького повіту в Польщі⁷¹⁰), тоді на межі Угорщини та Краківського князівства. Літописець написав, що король поїхав до Угорщини, але якби він виїхав з Галицько-Волинської землі до Угорщини, то, без сумніву, його кортеж йшов би через Сянок на Лубківський перевал і далі звичною дорогою на Секейшфегервар. Тому виглядає, що король, вірогідніше, їхав через Моравію до Праги на зустріч з Пшемислом II Оттокаром і волинський боярин наздогнав його в Мораві біля міста Тельч ("у Телича"⁷¹¹). Напевно інформація про події в стані монголів вже доходила до центральноєвропейських володарів і вони проводили з цього приводу між собою консультації.

З тексту літопису можна зробити висновок про перебування короля за межами краю триваліший час: "король же баше печалоуѡ ѡ братѣ по великоу и ѡ сновцѣ своимъ Володимерѣ зане молодѣ баше"⁷¹². Як би Данило Романович тільки перед від'їздом бачив брата і племінника, не було би жодних підстав для хвилювання. Ці люди меча не були сентиментальними, тому наведений пасаж у літописному тексті викликає певні сумніви й дає змогу припускати пізнішу вставку під час редагування тексту при дворі Володимира

⁷⁰⁷ Закиров С. Дипломатические отношения... С. 59.

⁷⁰⁸ Див.: Криштопа А. Е. Дагестан XIII–XIV вв. по сообщениям восточных авторов // Вопросы истории и этнографии Дагестана. Махачкала, 1974. Вып. 5. С. 95–101; Ичалов Г. Х. Дагестан — арена военных столкновений Хулагуидов и ханов Золотой Орды в XIII–XIV вв. // Вопросы истории Дагестана (досоветский период). Махачкала, 1975. Ч. 3. С. 170–176.

⁷⁰⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 857.

⁷¹⁰ Літопис Руський. С. 571.

⁷¹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 857.

⁷¹² Там же.

Васильковича. Тим більше, що жодних підстав для подібного хвилювання не було. Бойові дії проти литовців проходили на кордонах пінських князівств, а волинській столиці, де перебував син Василька Романовича, ніхто не загрожував. Про участь княжича в бойових діях у цей час немає жодної інформації, а вона мусила би бути, враховуючи вклад самого Володимира Васильковича у формування літопису. Джерела також не дають підстав для перебільшення литовської загрози. Крім внутрішнього напруження, сили литовського короля були зв'язані в Жемайтії та Лівонії, де боротьба тривала з перемінним успіхом, а тевтонці отримали допомогу від німецьких князів, про що не могли не знати у Володимирі⁷¹³. Монголи ж воювали в далекому Азербайджані.

Тільки з огляду на відсутність упродовж декількох років, при отриманні довгожданної звістки про можливість повернення, король міг і справді поцікавитися у волинського боярина про свого молодого племінника.

31. Тернавський снем. Уже після повернення короля наприкінці 1262 р. в Тернаві відбувся княжий снем за участю Данила і Василька Романовичів, Болеслава Сором'язливого, Лева і Шварна Даниловичів та Володимира Васильковича, на якому "положиша радъ межі собою ѿ землю Роускоюу и Ладъскоу оутвердивъшеса крмъ чтнымъ"⁷¹⁴. Ця зустріч пройшла повз увагу більшості дослідників, які не надали їй значення. Зрозуміло, що зустріч князів в Тернаві означала повернення короля до влади, яку визнали всі родичі-васали.

Можна не сумніватися, що Данило Романович, який після стількох невдач зберігав оптимізм і продовжував боротися, тепер переживав піднесення і все ще мав надію у союзі з іншими європейськими християнськими державами відвоювати від монголів землі всієї Русі, як свого часу він відвоював спадщину Романа Мстиславовича. На межі 1262–1263 рр. видавалося, що монголи надовго зав'язли у взаємній боротьбі і король спшив скористатися з такої ситуації. В еміграції він, безперечно, напружено стежив за інформацією зі Сходу. Вона не могла бути повною і за таких обставин легко було приймати бажане за дійсне. Ці проблеми він мусив обговорювати з Белою IV. Над Європою усе ще висіла загроза вторгнення полчищ Берке. Це все-таки зближувало позиції, утримуючи від конфронтації навіть учорашніх ворогів. Союз Угорщини, Чехії, Австрії, польських князів і королівства Русі забезпечив би Данилові Романовичу можливість повернутися до ідеї звільнення Русі від монгольської зверхності, використовуючи боротьбу між різними гілками

⁷¹³ Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. Москва, 2005. С. 66.

⁷¹⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 858.

Чингізидів. Він поспішав реалізувати ці плани, не сумніваючись у підтримці брата та старшого сина. Але Василько Романович та Лев Данилович значно краще володіли ситуацією. Вони намагалися стримати пориви короля. Лев Данилович, правдоподібно, робив це надміру емоційно.

Така позиція брата і старшого сина розгнівила короля. Він збирався обговорювати плани продовження боротьби проти монголів. Тому на Тернавському снемі й з'явився зять та постійний союзник угорського короля, краківський князь Болеслав Сором'язливий. Але Тернавський з'їзд пішов зовсім іншим шляхом. Головним питанням на ньому став переділ столів у королівстві, який призвів до наступної конфронтації між синами Данила Романовича.

Найближчий соратник короля Данила в його численних походах і старший син Лев Данилович опинився мало не в опозиції до батька, оскільки перші місяці при ньому зайняли Шварн та Мстислав, які перебували з ним в еміграції і підтримували його політику⁷¹⁵. Від того часу розпочинається конструювання зусиллями волинських літописців нового образу князя Лева Даниловича як "безчесного князя"⁷¹⁶.

Можна погодитися з висновком Д. Домбровського, що авторитет короля Данила був незаперечним⁷¹⁷. Отож, відреагувавши відразу різко на позицію брата і старшого сина, він відібрав від Василька Луцьку землю і передав її синові Мстиславі, а від Лева відібрав Галицьку землю, передавши її Шварну. Ці ухвали Тернавського снему були закріплені звичною присягою — цілуванням хреста.

Чи встиг король Данило реалізувати це своє рішення? Завжди послухний старшому братові і не надто рішучий Василько Романович його волю виконав. Хоча свого сина Володимира він привіз до Тернави, напевно, сподіваючись на наділення останнього Луцьким князівством. Але в Луцьку бачимо Мстислава Даниловича. І неймовірно, щоби він отримав цей стіл аж після смерті батька, коли сюзереном держави був Василько Романович. Тим більше, що тримаючи всю Волинську землю та маючи можливість передати її у спадщину єдиному синові Володимирі, Василько Романович за жодних умов після смерті старшого брата цього би не зробив. Адже, принаймні номінально він став сюзереном усього королівства Русі. Не віддав би Луцька і Володимир Василькович, якби успадкував його від батька. Крім того, після смерті

⁷¹⁵ Див.: *Dąbrowski D.* O zgonie Daniela Romanowicza i jego następstwach dla Rusi Halicko-Wołyńskiej // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 20. С. 299–300.

⁷¹⁶ *Bartnicki M.* Wizerunek "безчесного князя" w Kronice Halicko-Wołyńskiej // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 20. С. 93–100.

⁷¹⁷ *Dąbrowski D.* O zgonie... С. 297–298.

Василька Романовича Левові потрібно було ще утвердитися у ролі сюзерена королівства Русі і домогтися визнання від братів. Тим більше не передав би пізніше князівства Мстиславу Даниловичу Володимир, якби на користь останнього Лев змусив його віддати Луцьк зі Східною Волинною, як це вважає Д. Домбровський⁷¹⁸.

Шварно до смерті батька залишався з ним у Холмі. Чи віддав Лев молодшому братові Галицьке князівство, на яке, безперечно, мав ярлик хана Берке⁷¹⁹? До повернення батька з еміграції ресурси Лева Даниловича були найбільшими з усіх Романовичів, з монголами він мав повне порозуміння, а відваги та впертості йому не потрібно було додавати. Він прекрасно розумів, що у брата і батька замало сил змусити його негайно виконати це рішення. За таких умов найперше потрібно було просто потягнути час. А далі король би сам переконався у безперспективності своїх планів. Так Лев Данилович і вчинив.

32. Завершення земного шляху. Майже відразу після повернення з еміграції король Данило важко захворів ("а король башеть тогда впалъ в болеть великоу"⁷²⁰). Його останні місяці протікали у дорогому йому Холмі, де Шварн Данилович інтригував проти старшого брата.

Звістки зі Сходу ніби підтверджували правоту короля. 12 січня 1263 р. Берке дав битву на березі р. Терек. Втрати з обох сторін були великі. Ільканнойон, який командував авангардом військ Хулагу, не витримав удару оглана Ногая і почав відступати. Лід провалювався під вагою одягнених у панцирі воїнів. Абака-оглан, син Хулагу, просто втік. За свідченням арабського історика Ібн Василя (1204–1297), стоячи над горами монгольських трупів, Берке з гіркотою сказав: "Нехай присоромить Аллах Хулагу цього, який згубив монголів мечами монголів. Якщо би ми діяли спільно, то ми би підкорили всю землю"⁷²¹. На межі 1263/1264 р. Берке прислав до угорського короля посольство⁷²², яке вноرمувало стосунки між Золотою Ордою та Угорщиною, що можна було потрактувати як слабкість ординців. Усе це ще більше злило короля Данила і погіршувало його стосунки зі старшим сином.

⁷¹⁸ Ibidem. С. 304.

⁷¹⁹ Див.: *Войтович Л.* Чи був галицьким князем Шварн Данилович? // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 2. С. 51–58.

⁷²⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 862.

⁷²¹ *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... Т. 1. С. 75.

⁷²² *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus parties Hungaricus / Ed. I. Nagy, A. Ipolyi és D. Vághely. V. 8. Győr; Budapest, 1891. Nr 89. P. 96.*

Сама дата смерті Данила Романовича теж викликає дискусію. Микола Дашкевич відносив її до часу між весною 1263 р. та весною 1264 р.⁷²³ 1264 р. приймали Денис Зубрицький⁷²⁴ та Ісидор Шараневич⁷²⁵, 1265 р. — Микола Баумгартен⁷²⁶. Микола Карамзін⁷²⁷, вслід за польськими джерелами, відносив смерть Данила Романовича до 1266 р. Після М. Грушевського⁷²⁸ загальноприйнятою датою стало літо 1264 р. За уточненнями Д. Домбровського, з якими можна повністю погодитися, це сталося навесні, в кінці травня — не пізніше початку червня 1264 р.⁷²⁹

Короля Данила Романовича поховали в Холмі, який був його столицею, у соборі Богородиці (“и положиша во цркви стѣ Бѣи в Холмѣ уже бѣ самъ создалъ”⁷³⁰). Можна стверджувати, що король Данило помер не ординським васалом, а незалежним володарем, до кінця залишаючись вірним політиці відродження незалежної Русі, якій він віддав стільки зусиль.

Детективні сюжети, пов’язані з долею королівської корони, продовжують викликати інтерес та зацікавлення⁷³¹. Досліджена історія з митрою перемишльських єпископів, основою якої нібито була корона короля Данила. Виглядає, однак, що це різні пам’ятки, форма митри не відповідає коронам XIII ст., а іконографії щонайраніше кінця XVI – початку XVII ст. Коронаційні регалії вивіз Казимир III зі Львова у травні 1340 р. й окремі предмети з них збереглися у коронаційному релікварії польських королів⁷³². Куди зникли решта регалій, втім і корона, ми, напевно, ніколи не довідаємося.

Серед багатьох стереотипів, якими історики оточили образ короля Данила Романовича, чи не найстійкішою залишається версія, що місто Львів заснував король Данило і назвав на честь свого найстаршого на той час сина Лева. Але Галицько-Волинський літопис, який мало не на кожному кроці грішить аполегетикою Данила та Василька Романовичів, ні жодне інше джерело не назвали короля Данила засновником Львова. У той час усі пізніші джере-

⁷²³ Дашкевич М. Княжение Даниила Галицкого... С. 10–11, прим. 4.

⁷²⁴ Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества. С. 202.

⁷²⁵ Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. Львов, 1863. С. 107.

⁷²⁶ Баумгартен Н. Вторая ветвь... С. 13.

⁷²⁷ Карамзин Н. М. История государства Российского. Москва, 1992. Т. 4. С. 68, 225–226.

⁷²⁸ Грушевський М. Хронологія... С. 44–45, 69.

⁷²⁹ Dąbrowski D. O zgonie... С. 293–294.

⁷³⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 862.

⁷³¹ Бадяк В. Коронація Данила Галицького і доля його корони // Король Данило Романович... С. 107–118.

⁷³² Dąbrowska E. Królów polskich relikwiarz koronacyjny... S. 81–83.

ла: хроністи (Мартин Груневег, Мартин Кромер, Йоганн Альнпек, Шимон Окольський, Бартоломеї Зіморович) та літописці (літописи Археологічного товариства, Рачинського, Ольшевський, Євреїновський та Румянцевський), поети XVI–XVII ст., один актовий документ кінця XVI ст. подають засновником міста князя Лева. Латинський напис на Галицькій брамі: “Князь Лев поклав мені підвалини. Нащадки дали ім'я Леонтополіс” також свідчив на користь такої версії. Зрештою, місто стало столицею королівства Русі ще в останній чверті XIII ст. за часів князя Лева⁷³³. Напевно, все-таки настав час подолати черговий стереотип і погодитися з тим, що Данило Романович Львова не заснував⁷³⁴.

33. Родина короля Данила. Данило Романович був одружений двічі: у 1219 р. з Анною († до 1252 р.), донькою князя Мстислава Удатного⁷³⁵, та близько 1252–1253 рр. з донькою литовського князя Довспрунка, сестрою Товтивіла, племінницею короля Міндовга⁷³⁶. Уточнення Д. Домбровського з приводу датування другого шлюбу періодом між 1242–1245 рр. залишається гіпотезою⁷³⁷, бо не кон'юнктура галицько-литовських стосунків визначала цю дату, а час смерті першої дружини, який докладно не відомий. За М. Грушевським, остання згадка про княгиню Анну Мстиславівну належить до 1251 р.⁷³⁸ Перша дружина Данила Романовича була його вірною соратницею, саме її родинні зв'язки з половцями дозволяли декілька разів виходити з важкої ситуації, коли вороги приводили з собою номадів спустошити землі Романовичів. Друга дружина короля Данила сприяла зближенню з Литвою, що мало велике значення. Але ім'я та дата смерті княгині залишилися невідомими.

Від першої дружини у Данила Романовича було восьмеро дітей: Іраклій (бл. 1221/1225 – до 1240), Лев Онуфрій (бл. 1225/1229 – бл. 1301)⁷³⁹, Роман (бл. 1230–1260)⁷⁴⁰, Переяслава († 12.04.1283) (видана бл. 1248 р. за мазовецько-

⁷³³ *Войтович Л.* Удільні князівства... С. 89–90; *Його ж.* Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) // *До джерел.* С. 712–720.

⁷³⁴ Найновішу літературу з цього питання див.: *Паславський І.* Хто і коли заснував місто Львів? Вірогідні й невірогідні дати заснування столиці Галичини. Львів, 2010; *Войтович Л.* Князь Лев Данилович. С. 37–41.

⁷³⁵ *Ипатьевская летопись.* Стб. 732.

⁷³⁶ Там же. Стб. 862.

⁷³⁷ *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... S. 75–77.

⁷³⁸ *Ипатьевская летопись.* Стб. 815; *Грушевський М.* Хронологія... С. 35, 67.

⁷³⁹ *Войтович Л.* Княжа доба... С. 497–501; *Його ж.* Князь Лев Данилович.

⁷⁴⁰ *Його ж.* Княжа доба... С. 501–502; *Його ж.* Князі Роман Данилович і Василько Романович — протопласти князів Острозьких // *Острозька давнина.* Остріг, 2013. Вип. 2. С. 11–25.

го князя Земовита I), Анастасія (видана 1251 р. за владими́ро-суздальського князя Андрія Ярославовича), Софія (видана 1259 р. за графа Генріха V фон Бланкенбург-Шварцбурга, через родину якого зайшло зближення Галицько-Волинської держави з Тевтонським орденом), Мстислав (†після 1292)⁷⁴¹ та Шварно (+1269)⁷⁴².

Від другої дружини народилися син та донька, які померли немовлятами близько 1253 р.⁷⁴³

Родину короля Данила Романовича продовжили насамперед потомки старшого сина Лева, проте його нащадки вимерли у першій половині XIV ст. Потомство померлого ще за життя батька князя Романа Даниловича у прямій лінії продовжилося у знаній українській родині князів Острозьких, які вимерли у першій чверті XVII ст. (їх бокове відгалуження — князі Заславські — в третій чверті того ж століття).

34. “Цей король Данило був князем добрим...”. Дослідники продовжують сперечатися навколо постаті короля Данила Романовича. І таким суперечкам не скоро судилося завершитися навіть у багатьох найважливіших питаннях. Зусиллями російських авторів у моду ввійшло визнання за королем талантів полководця, однак з обов’язковим підкресленням при цьому його політичної недалекоглядності, особливо в зіставленні з князем Олександром Невським, який обрав вірний — з огляду новішої російської історичної свідомості — шлях зближення з монголами. Продовжують лунати й привнесені із загостреного на відповідному напрямі російсько-патріотичного сприйняття XIX ст. звинувачення у зраді православ’я та інших мнимих і реальних гріхах.

Значно менше звертається увага на те, що життя короля Данила Романовича протікало в екстремальних умовах довготривалої боротьби за владу,

⁷⁴¹ Д. Домбровський вважає, що було два Мстислави, один з яких помер молодим, а другий народився від другої дружини (*Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...* S. 153–155, 174–180), але, окрім загальних міркувань з приводу мовчання літописів про діяльність Мстислава до 1260 р., аргументів не навів.

⁷⁴² *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...* S. 139–152, 155–174; *Войтович Л.* Княжа доба... С. 501–503. За згодою Є. Гралі, хресним іменем Шварна Даниловича було Юрій (*Grala H. Chrzesne imię Szwarna Daniłowicza. Ze studiów and dyplomatyką południoworuską XIII i XIV w. // Słowiańszczyzna i dzieje powszechne. Studia ofiarowane Profesorowi Ludwikowi Bazylowowi w siedemdziesiąt rocznice Jego urodzin.* Warszawa, 1985. S. 211). На слабкість його аргументації звернув увагу: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...* S. 167–168. За згодою О. Майорова, яким російський історик люб’язно поділився з нами (відповідна стаття тільки готується до публікації), *Шеварн* чи *Шварн* — спотворення грецького імені *Северин*.

⁷⁴³ *Ипатьевская летопись.* Стб. 732.

внутрішньої опозиції та іноземної інтервенції, які неможливо порівняти з умовами правління інших володарів київської традиції, втім і тогочасних. Контекст його діяльності неспівмірний з тим, у якому доводилося виступати, наприклад, тому ж князеві Олександрові Ярославовичу. Намагання зіставити короля з князем — фактично, не так реальною історичною особою з багатьма очевидно “невигідними” з російсько-патріотичного огляду моментами біографії (вони традиційно ще й досі нерідко замовчуються), як “іконою”, створеною за відомих обставин початку XVIII ст. на конкретну потребу — позбавлене сенсу. Діяльність князя, який належав до північно-східних руських правителів, що їх, за влучним висловом М. Грушевського, монгольський погром “замкнув... в границях північних інтересів на довгі віки”⁷⁴⁴ надто далека від нічим не “замкнутого” і якнайпослідовніше відкритого до Європи короля. Зрештою, власне ставлення до проблеми монгольської присутності чи не найяскравіше показує усю штучність їх зіставлення, немало заснованого на позанауковому ультра-православному сприйнятті й рішучому осуді короля, який “прийняв унію”⁷⁴⁵.

Перебіг та результати діяльності короля Данила Романовича однозначно свідчать, що він був видатним правителем, блискучим полководцем, умілим дипломатом, будівничим і реформатором, політиком європейського масштабу, який, не вагаючись, обирав рішення, вигідні для його країни, й сам немало працював над реалізацією власного вибору. Створене його зусиллями королівство Русі — Галицько-Волинська держава — проіснувала до польської анексії 1387 р. як яскравий епізод в історії державності Русі-України. Король Данило Романович відповідально сприймав численні виклики епохи, які випали на його долю, й виявився здатним адекватно на них відповідати. Йому не вдалося об’єднати всі руські землі й звільнити від монгольської залежності. Але за фактичної відсутності союзників, на яких можна було б спертися, протистояння наодинці силі, що підкорила величезні простори, десятки кра-

⁷⁴⁴ Уточнення потребує подана далі верхня межа замкнутого стану — московська причетність до Єдигеевого погрому Києва 1482 р. та інші знані факти московської історії другої половини XV ст. вказують на вихід з татарської резервації раніше, ніж подав М. Грушевський (*Грушевський М. Історія... Т. 3. С. 168*), — не в XVI, а ще в другій половині попереднього століття.

⁷⁴⁵ Для прикладу можна навести новіше підкреслення канонічності церковних дарів князя Володимира Васильовича “...в отличие от произведений, созданных по заказу его дяди Даниила Романовича Галицкого, заключившего церковную унию с Римом”: *Стерлигова И. А. Древнерусское церковное убранство по данным “Летописца Владимира Васильовича Вольнского” // Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. С.-Петербург, 1997. С. 272.*

їн Азії і Європи, та наполегливі пошуки шансу звільнення від монгольської присутності свідчать самі за себе. Щонайменше, король Данило виявився єдиним правителем на теренах Старокиївської держави, який постійно наполегливо шукав способів протиставлення завойовникам, у міру можливого за актуальних умов відверто боровся з ними й робив усе залежне від нього для утвердження такої позиції. Він не працював над утвердженням панування наїзників на цілі століття, а докладав усіх зусиль до усунення монгольського фактору з української дійсності. У тому, що монгольська присутність не стала постійним фактом історії українських земель є і його немалий особистий внесок.

До найважливіших заслуг короля Данила Романовича належить також послідовне утвердження європейської орієнтації. У цьому він виявився реальним продовжувачем тієї лінії, яку в останній період життя вибрав його батько — князь Роман Мстиславович. З огляду на обірваний несподіваною смертю короткий період активності, творцеві об'єднаної Галицько-Волинської держави вдалося тільки задати сам напрям, який через декілька десятиліть розвинув і утвердив уже син та спадкоємець. У підсумку їх зусилля виявилися доленосними не тільки для самих галицько-волинських земель, а й усієї національної традиції загалом. Послідовна європейська зорієнтованість України як історичний напрям усього сталого комплексу життєвих зусиль вперше виразніше зазначилася саме за їхнього правління і як окреме явище національної традиції виводиться власне від їх часів. Різнопланові цілеспрямовані зусилля короля Данила Романовича на європейському напрямку від 1220-х років відіграли визначальну роль у закріпленні й утвердженні відповідного процесу на ранньому етапі його розвитку. Ця сторона особи й діяльності донедавна не мала адекватного висвітлення, а немало важливих моментів європейських інтересів взагалі здебільшого залишалося поза увагою, що чи не найкраще засвідчує нерозуміння-ігнорування акту коронації.

Це явище яскраво відображає одну все ще мало усвідомлену особливість актуального етапу сприйняття особи короля Данила Романовича, яка немало визначає внутрішній потенціал і перспективи просування на відповідному напрямі. Адже не підлягає сумніву, що чинна система уявлень про короля та його епоху не тільки визначається насамперед свідомістю, яку задали представники російської великодержавної історіографії XIX ст. Відповідні уявлення і нині значною мірою формують успадкована від неї система поглядів та зусилля її новітніх послідовників у колі власної історичної традиції. Саме звідсіля виводиться послідовна рецепція немало відмінної від владимиро-суздальської галицько-волинської дійсності епохи через чужий їй історичний контекст та інтереси й традиційне донедавна несприйняття багато

чого з того, що визначало суть історичного процесу на українських землях. Підходи з оглядом на досвід російської традиції ХІХ ст. до недавнього часу незмінно відволікали увагу насамперед від немало визначальних для постаті короля різнорідних європейських контактів та послідовно применшували аж до заперечення саму коронацію. Під прес відповідного сприйняття потрапила й проблема стосунків з монголами, оскільки апологізована постать святого князя Олександра Невського мала за пожаданий ідеал співпрацю із завойовниками (так ніби не було тут же поряд поза кордонами північно-східних князівств не тільки українських, а й литовських прикладів зовсім іншого стосунку до них) і “не сприймала” протиставлення їм.

Очевидно, що “відкриття” історичної постаті короля Данила Романовича можливе найперше, якої поза колом зовнішньої для нього традиції, від якої розпочався інтерес до його особи і в руслі якої він немало розвивався донедавна. Запорукою цього процесу є не тільки відкриття нових фактів та переосмислення багатьох поглядів “загальноприйнятого” наповнення. Найважливішою передумовою є насамперед перехід від “успадкованого” способу мислення до заснованого на автентичних переказах з епохи її осмислення. Звичайно, це завдання непросте й ніяк не короткотривале. Може саме через те запропонований текст про короля Данила очевидно відходить від того, що про нього треба було і хотілося б написати. Немало власне тому на цих сторінках надто багато, як на книгу про визначну історичну постать, суто наукової полеміки. Однак автори свідомі того, що без запропонованої тут роботи неможлива та книга про короля Данила Романовича, яку вже нині хотілося б написати...

ВКАЗІВНИК

- Абаев Н. В.* 139
Абака-оглан 208
Авдій 178, 179, 187
Австрія 106, 131, 134, 135, 136, 140, 202, 206
Агнеса 40
Адріатичне море 115, 204
Азербайджан 74, 127, 157, 162, 204, 205, 206
Ак-Орда 125
Александрович В. 27, 66, 67, 69, 70, 72, 166, 173, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202
Али-Заде А. А. 204
Алла ед-Дін Мухаммад II 74
Альберік 22
Альберт I 161
Аль-Джуджані 155
Альнпек Йоганн 210
Анастасія Данилівна 148, 211
Англія 32
Андре де Longimeau 137
Андрій, двірський 78, 81, 122, 123, 124, 136, 154
Андрій, син короля Андрія II, герцог (князь) галицький 61, 78, 79, 81, 97, 98, 101
Андрій, турівський князь 77
Андрій II, угорський король 17, 18, 21, 22, 23, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 46, 50, 51, 52, 53, 54, 60, 61, 62, 78, 97, 98, 103, 142
Андрій Всеволодович 159
Андрій Ярославович 148, 149, 150, 153, 211
Андріяшев О. 99
Андронік Каматерос 25
Анна, донька Бейли IV 122, 203
Анна Мстиславівна, донька Мстислава Удатного, дружина Данила Романовича 55, 140, 210
Арик-Буга 157, 204
Арран 204
Арсеній, рязанський єпископ 46, 112
Артемій, галицький єпископ 121, 152
Арцьбашев Н. С. 100
Асаф, угровський єпископ 94
Асеев Ю. С. 73
Асцелін 137
Афон 89
Ачин 162
Аюрова Н. А. 139
Біла Русь 143
Білгород 39
Білка, р. 78
Бадяк В. 209
Байдар, оглан 114
Бакота 116, 121, 122, 154
Балакан (Балга), оглан 127, 157, 204
Балтика 33, 120
Банко 46
Баран О. 84, 171, 189, 192
Бардійв 115
Бартоломій, печський єпископ 97
Бартольд В. В. 138, 155

- Бату 62, 113, 114, 115, 124, 125, 126,
127, 128, 129, 130, 131, 134, 138,
144, 145, 148, 149, 150, 151, 153,
154, 155, 156, 157, 158, 162, 167
Баумгартен Н. (М.) 21, 22, 26, 209
Бахтин А. П. 111
Бегунов Ю. К. 149
Бела III, угорський король 18, 21,
40, 142
Бела IV, угорський король 43, 66,
97, 102, 103, 104, 107, 112, 113, 114,
115, 122, 123, 127, 131, 134, 135,
136, 141, 145, 146, 159, 202, 203,
206
Белз, м. 44, 50, 61, 77, 98, 102
Белзьке князівство 44, 102, 203
Белзький замок 27
Беликова Т. В. 59
Белозеров И. В. 139
Беляева С. А. 114
Бенедикт Бор 45, 46, 51
Бен. М. 112
Березька жупа 122
Берестейське князівство 19, 20, 44,
81
Берестій (Берестя), м. 45, 54, 56, 83,
115
Берке 125, 127, 155, 156, 157, 158,
159, 162, 163, 203, 204, 206, 208
Беркечар, оглан 162
Бернгард фон Пройсель,
австрійський лицар 136
Бертольд, калочський архієпископ
51
Бібрка, р. 52
Білавин, м. 92, 193, 194
Біла Сербія 143
Біла Хорватія 143
Білка, р. 47
Благиня, угорський барон 40
Боброк, р. 52
Божеск, м. 121
Божеський, м. 101
Болгарія 96
Болеслав Конрадович, князь сан-
домирський і мазовецький 100,
103, 115
Болеслав Кривоустий, князь
краківський 17
Болеслав Сором'язливий, князь
краківський, зять Бели IV, свояк
Лева Даниловича 103, 123, 124,
136, 163, 206, 207
Болеслав-Юрій, галицько-волинсь-
кий князь 143
Болохівська земля 81, 99, 101
Болохів, м. 99, 100, 101
Большакова С. А. 15, 141
Боракчин-хатун, дружина Бату 156
Борзаковский В. С. 129
Борис Изболк, боярин 205
Борис Ярославович, князь
меджибізький 99
Бортуа, половецький хан 97
Брашев, м. 115
Бруно, магістр 110
Бувал, оглан 125, 126, 157
Бут (Західний Бут), р. 81, 87
Буда, м. 140
Бужок, р. 100
Бузескул В. 34, 55, 59
Буко А. 27
Булгар, м. 158
Бургард фон Хорнхаузен 141, 147
Бургуджін-нойон 158
Бурі, оглан 113, 115, 126

- Бурундай, емір 62, 63, 114, 126, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 203
 Бучек, оглан 113, 115
Вагнер Г. К. 191
 Василь Косий, князь звенигородський і галицький (Галича Ко-стромського) 10
 Василь, логофет 25
 Василь Глібович, боярин 123
 Василь Іванович, великий князь московський 15
 Василь Молза, боярин 57
 Василь Каматерос, візантійський нобіль 25
 Василько Володимирович, бастард галицького князя Володимира Ярославовича 18
 Василько Гаврилович, боярин 56, 98, 123
 Василько Мстиславович, князь козельський 77
 Василько Романович, князь волинський, брат Данила Романовича 14, 43, 44, 45, 47, 50, 52, 55, 62, 63, 64, 78, 81, 98, 103, 104, 115, 121, 122, 123, 124, 151, 158, 160, 161, 162, 205, 206, 207, 208, 209
 Вассаф (Вассаф аль-Хазрат) 204
 Вацлав I, король Чехії 134, 137
 Велика Русь 143
 Великий Новгород, м. 130
 Великі Деревичі, м. 101
 Великопольща 96
Венцель Г. 203
 Вепр, р. 56, 103
 Верецький перевал 115
 Верещин, м. 54, 56, 83
 Верхне Синевидне, с. 115
 Вильгельм де Рубрук 155
 Витомир, угорський барон 40
 Вишгород, м. 100, 174
 Вишеград, м. 111, 115
 Вишнево, с. 122
 Вишня, м. 98
 Вишня, р. 122
 Відень, м. 106, 112, 136
 Візантія 24, 26, 27, 40
 Вілія, р. 101
 Віндійська марка 204
 Вісла, р. 33, 120
 Вісліца, р. 103
 Владимир, м. 149
 Владимиро-Суздальська земля 113
 Владислав, австрійський герцог 134
 Владислав Одонич, князь познанський і калішський 80
Возний І. 36
Войнар М. М. 141, 145
Войтович Л. 11, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 33, 34, 37, 39, 42, 57, 75, 96, 99, 106, 107, 113, 115, 116, 119, 122, 124, 126, 127, 130, 132, 133, 135, 144, 145, 148, 154, 157, 159, 160, 204, 208, 210
 Войшелк, син короля Міндовга, свояк Шварна Даниловича і кум Лева Даниловича 64, 88, 89, 158
 Волга, р. 115, 124, 125, 127, 134, 157, 162
 Волинська земля 81, 95, 99, 128, 130, 145, 147, 156, 162, 207
 Волинь 16, 20, 43, 44, 47, 58, 61, 76, 78, 79, 81, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 110, 114, 121, 126, 147, 157, 208
 Володава, м. 116, 127

- Володимир, м. 10, 16, 44, 53, 56, 61, 63, 64, 65, 66, 70, 72, 73, 74, 80, 81, 85, 86, 95, 98, 115, 118, 119, 122, 156, 160, 165, 168, 175, 177, 179, 206, 208
- Володимир Василькович, князь волинський 63, 66, 159, 205, 206, 207, 212
- Володимир Всеволодович Мономах, князь київський 16, 24, 144
- Володимир Ігоревич, князь путивльський і галицький 43, 44, 46, 48
- Володимир Мстиславович, князь київський 20
- Володимир Рюрикovich, князь київський 42, 44, 55, 78, 79, 80, 81, 101, 102
- Володимир Святославич Великий, князь київський 7
- Володимир Ярославович, князь галицький 18, 38, 48
- Володимир-Іван, бастард князя Володимира Ярославовича 18
- Володимирко Володаревич, князь перемишльський і галицький 33, 171, 174
- Володимирське князівство 68
- Володислав Вітович, боярин 57
- Володислав Кормильчич, боярин 45, 46, 48, 50, 51, 52, 53, 58
- Володислав Опольський, князь опольський і галицький 27
- Володислав Юрійович, боярин 98, 121
- Волощук М. М.* 12, 29, 42, 44, 48, 50, 51, 53, 54, 57, 104, 119, 123, 127
- Ворщ, угорський лицар 123
- Всеволод Володимирович, князь путивльський 46
- Всеволод Всеволодович, князь червенський 44, 50, 52
- Всеволод Олександрович, князь белзький 102, 122, 123
- Всеволод Святославич Чермний, князь чернігівський і київський 39, 42, 43, 46
- Всеволод Юрійович Велике Гніздо, князь владимиро-суздальський 42, 43, 44
- Всеволод Ярославович, князь київський 16
- Вячеслав Лисий, боярин 43
- Вячеслав Товстий, боярин 48, 50, 81
- Гаврило Іворович, боярин 58
- Гаврило Душилович, боярин 56, 81
- Гайнбург, замок 140
- Галданова Г. Р.* 139
- Галицька земля 18, 33, 36, 39, 42, 43, 46, 53, 79, 80, 81, 99, 105, 112, 120, 124, 128, 130, 131, 142, 145, 162, 207
- Галицьке князівство 18, 24, 33, 122, 127, 203, 208
- Галицький уділ 33
- Галицько-Волинська держава 10, 121, 131, 140, 152, 162, 168, 175, 176, 202, 211, 212, 213
- Галицько-Волинська земля 158
- Галицько-Волинське князівство 145, 171
- Галичина 97
- Галичина могила 45
- Галич, м. 10, 13, 20, 24, 33, 36, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 61, 66, 76, 79, 83, 97, 98, 101, 102, 103, 105, 112, 113,

- 120, 121, 122, 123, 134, 152, 154, 165, 176, 178, 179
- Гарайда И.* 55, 59
- Гарді Д. (Харди Ї.)* 54, 107, 131, 144, 203
- Гартман фон Грумбах, австрійський барон 160
- Гемябек, монгольський сотник 76
- Генріх Бородатий, князь сілезький і краківський 80, 97
- Генріх II Побожний, князь сілезький і краківський 114
- Генріх II Язомиргот, герцог австрійський 134
- Генріх III, король Англії 114
- Генріх III, ландграф Тюрингнії 161
- Генріх V фон Бланкенбург-Шварцбург, граф 159, 211
- Генріх VI, германський імператор 24
- Генріх VII Гогенштауфен, германський імператор 135
- Генріх, абат, ятвязький єпископ 152
- Генріх, ризький архієпископ 152
- Генріх фон Ліхтенштейн, австрійський барон 133, 136
- Генріх фон Пройсел, австрійський лицар 136
- Генріх фон Хассбах, австрійський лицар 136
- Генсьорський А. І.* 71, 75, 89, 90, 195
- Геркус Мантас, правитель прусів 160, 161
- Герман II, константинопольський патріарх 105
- Герман V Церінген, маркграф баденський і герцог Австрії 135
- Гертруда, герцогиня Австрії, дружина Романа Даниловича 42, 51, 134, 135, 136, 140
- Герхард, цистеріанець 106
- Гійом де Рубрук 138, 155
- Гліб, волковийський князь 141
- Гліб Васильович, боярин 58
- Гліб Зеремійович, боярин 57, 78, 79, 80, 102
- Гліб Святославович, князь білгородський 39
- Гліб Судиславович, боярин 58
- Голі Гори 98
- Головко О. Б.* 12, 16, 23, 28, 34, 37, 54, 55, 59, 84, 87, 104, 107, 108, 109, 111, 112, 126, 127, 128, 132
- Гонорій III, римський папа 80
- Гонсава, м. 80
- Гончаров В. К.* 36
- Горанін Едвард* 22
- Горбенко С. О.* 38
- Горинь, р. 100, 101
- Городець, м. 121
- Городок Болоховський, м. 101
- Городок, м. 57, 78
- Горский А. А.* 149, 150
- Граветт К.* 32
- Граля Є.* 19, 25, 26, 27
- Греков Б. Д.* 204
- Греков И. Б.* 149
- Гремислава Інгварівна, дружина Лешка Білого, княгиня краківська 38, 80, 103, 123
- Григорій, двірський 112
- Григорій. ігумен 152
- Григорій IX, римський папа 96, 105, 108

- Григорій Васильович, боярин 116, 121
- Грищак П. 17
- Гротаферрат, м. 182
- Груневег Мартин 210
- Грушевський М. 11, 16, 17, 22, 59, 75, 78, 99, 104, 107, 111, 119, 128, 129, 140, 142, 148, 151, 169, 173, 189, 202, 209, 210, 212
- Губин, м. 101, 121
- Гудавичюс Э. 206
- Гуйва, р. 100
- Гумилев Л. Н. 150
- Гуслистий К. 11
- Гуцин О. 48
- Гуюк, каан Монголії 115, 124, 138
- Давид Вишатич, боярин 98
- Данііл Стовпник, святий подвижник 14, 16
- Данилів, м. 62, 63, 88, 114, 168
- Данило Романович, король 10–240
- Данія 104
- Дашкевич М. (Н. П.) 11, 99, 104, 109, 209
- Дашкевич Я. 10, 12, 27, 113, 119, 141
- Дверницький Е. И. 71
- Дегтярев А. Я. 149
- Дем'ян, тисяцький 61, 78, 97, 98
- Денеш, угорський палатин 102, 114
- Дербент, м. 74, 75
- Деревич, м. 101, 121
- Держикрай Володиславович, боярин 76
- Держислав Абрамович, боярин 61
- Дешт-і-Кипчак 74
- Джаксон Т. Н. 149
- Джебе-нойон 14, 74, 77
- Джувейні 155, 156
- Джучі 74, 125, 126
- Диба Ю. 36, 65, 87, 179, 186, 189
- Діррахій, м. 24
- Длугош Я. 203
- Дмитро, тисяцький 57, 113, 114
- Дмитро Завидич, боярин 21
- Дмитро Костянтинович, князь суздальський 15
- Дмитро Шемяка, князь галицький (Галич Костромський), великий князь московський і владимирський 10
- Дніпро, р. 43, 75, 76, 77, 96, 99
- Дністер, р. 33, 58, 76, 77, 79, 96, 97, 99, 102, 120, 125, 126
- Добжин, р. 108
- Добриня Ядрейкович, боярин 24
- Доброслав Суддич, боярин 102, 116, 121
- Довженок В. О. 114
- Довспрунк, князь литовський 140, 210
- Домажир, боярин 24
- Домановський А. 33
- Домбровський (Домбровский) Д. 14, 27, 90, 208
- Дон, р. 125
- Дорогичин, м. 86, 103, 107, 108, 110, 111, 151, 152, 165, 194
- Дорогичинське князівство 20, 147
- Драбчук І. 34, 52
- Дробышев Ю. И. 139
- Дунай, р. 96, 115, 125, 126
- Дьяконов М. 30
- Дядьків, м. 101, 121
- Егоров В. А. 124
- Ед де Шаторі 163
- Едивіл, князь жемайтський 136

- Ель-Айні 155, 156
 Ельбінг 161
 Ель-Макрізі 155
 Ельмуфададь 204
 Енувейрі 155
 Ердивіл, князь жемайтський 112
 Ерфурт, м. 22
 Європа 62, 124, 137, 141, 201, 212
 Єгипет 204
 Єфросинія Каматерос 23, 25
 Єфросинія Анна, донька Ісаака II, мати Данила Романовича 19, 20, 22, 23, 25, 27, 28, 39, 40, 43, 47, 48, 52, 53, 55, 66, 106, 146
 Єфросинія Ярославівна (Ярославна), донька Ярослава Осмомисла 38, 44
Ждан М. 107, 141
 Жемайтія 206
 Жидичин, с. 81
 Забужжя 160
 Завихост 37, 61
 Закарпаття 122, 123
Закиров С. 204, 205
 Заславські, князі 211
 Західна Європа 30
 Західний Буг, р. 33, 112, 120
 Збруч, р. 79
 Звенигород, м. 36, 43, 46, 47, 58, 78, 171
 Звенигород Київський, м. 102
 Звенигород-Дністровське князівство 79
 Звенигород-Дністровський уділ 33
 Зволен, м. 131
 Зеллін, фільварок 110
 Земовит I (Конрадович), князь мазовецький, зять Данила Романовича 147, 151, 163, 211
 Земплин 40, 122
 Земплинська жупа 122
Зіморович Б. 210
 Золота Орда 25, 124, 125, 143, 144, 156, 162, 208
 Зубра, р. 57
Зубрицький (Зубрицький) Д. 11, 58, 104, 209
Ивакин Г. Ю. 114
Иловайский Д. 188
Ичалов Г. Х. 205
 Ібн Бібі 148, 155
 Ібн Васил 208
 Ібн Касір 204
 Ібн Хальдун 155
 Іван III Васильович, великий князь московський 15
 Іван Берладник, князь звенигород-дністровський 18
 Іван Михалкович, боярин 81
 Іван Мстиславович, князь луцький 78, 80
 Ігор Святославович, князь новгород-сіверський і чернігівський 38, 42
 Ізяслав Інгваревич, князь дорогобузький 77
 Ізяслав Володимирович, князь пугивльський 46, 48, 77, 100
 Ізяслав Мстиславович, князь вишгородський 16, 100, 101, 102, 103, 154
 Іква, р. 101
 Ілля Щепанович, боярин 45, 46, 51
 Ількан-нойон 208
 Імре, король Угорщини 18

- Інгвар Ярославович, князь луцький 16, 19, 44, 45, 47, 50, 76, 99
- Інокентій III, римський папа 24, 53
- Інокентій IV, римський папа 7, 14, 89, 131, 135, 137, 139, 141, 146, 147, 148, 150, 152
- Іоан Ангел, брат імператора Ісаака II 106
- Іоан Ватац, імператор Візантії 146
- Іоан Златоуст 14, 16
- Іоан X Каматерос, константинопольський патріарх 25
- Іоан, холмський єпископ 160
- Іраклій Данилович, син Данила Романовича 210
- Іран 126, 127, 157
- Ірина, сестра Єфросинії Анни, дружина німецького короля Філіпа Гогенштауфена, тітка Данила Романовича 22
- Іртиш, р. 125
- Ісаак II Ангел, імператор Візантії, дід Данила Романовича 21, 22, 24, 27, 39, 66, 106
- Ісаєвич Я.* 11, 118, 143, 144
- Іспас, с. 90
- Йоасаф, володимирський єпископ 82, 85
- Йоган I маркграф Бранденбургу 160
- Кадан, оглан 113, 115
- Казвіні 74, 155
- Казимир III, король Польщі 27, 142, 143, 209
- Каїр, м. 156
- Каліш, м. 96
- Каліус, м. 122
- Калка, р. 13, 14, 75, 76, 77, 100
- Калміус, р. 76
- Калман, син Бели IV, король Галичини 18, 38, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 103, 115, 133, 142, 144
- Кальник, р. 76
- Каменецький уділ 50
- Камінський І.* 141
- Кам'янець, м. 192
- Кам'янець на Случі, м. 52
- Капраль М.* 119
- Каракорум, м. 148, 155, 156
- Карамзин Н. (М.) М.* 100, 104, 209
- Каргалов В. В.* 149
- Каргер М. К.* 70, 72, 114
- Каринтія 204
- Карл Великий, імператор франків 30
- Карл Мартел, майордом франків 31
- Карпати 46, 97, 114, 158
- Карпіні, Джованні дель Плано 120, 125, 126, 128, 129, 137, 138, 154, 170
- Картан, оглан 125, 129
- Каспійське море 74
- Кенігсберг, м. 161
- Київ, м. 20, 33, 39, 40, 43, 45, 46, 48, 55, 73, 75, 76, 80, 81, 99, 100, 112, 113, 114, 116, 120, 128, 129, 130, 144, 156, 170, 171, 174, 175, 176, 177, 184, 187
- Київська земля 79, 99, 130, 143
- Київська Русь 130
- Киракос Гандзакеці 204
- Кирило (II), печатник, пізніше митрополит 121, 131, 153
- Клим Христинич, боярин 56
- Клим'ята, боярин 98
- Кобуд, м. 101, 121
- Ковалев В.* 203
- Козак Н.* 33

- Козельськ, м. 113
 Козле, м. 136
 Козлій, м. 136
Козьмин Н. Н. 204
 Кок-Орда 125
 Колка, секретар Сартака 138
 Колодяжин, м. 101
 Коломия, м. 90
Коломієць І. Г. 34
 Комов, м. 54, 56, 83
Коновалов П. Б. 139
 Конрад IV Гогенштауфен, германський імператор 153
 Конрад, князь мазовецький, тесть Василька Романовича 44, 58, 81, 83, 95, 97, 103, 108, 110, 111, 123
 Конрад фон Васербург, австрійський барон 136
 Конрад фон Гімберг, австрійський барон 136
 Конрад фон Фалькенберг, австрійський барон 136
 Константинополь, м. 24, 189
 Констанція Белівна, донька Бели IV, невістка Данила Романовича, дружина Лева Даниловича 131
Кордуба М. 22, 59, 202
 Коренца (Куремса), монгольський емір 125, 129, 130, 150, 154, 156, 157, 158
 Кормильчичі, бояри 42
 Корочюн Вьлпт, угорський барон 40
Косів Р. 197
Костомаров Н. И. 55
 Костянтин, боярин 162
 Костянтин Володимирович, князь рязанський 122
 Котельнич, м. 100
Котляр М. (Н.) Ф. 11, 18, 19, 23, 24, 26, 27, 34, 45, 51, 75, 99, 100, 104, 105, 107, 112, 128, 132, 135, 147, 151
 Котян, половецький хан 40, 58, 75, 78, 81
 Крайна 204
 Краків, м. 33, 43, 120, 150, 163, 182
 Краківське князівство 205
Крालюк П. 119
Крамаровський М. Г. 157
 Крафт фон Слеюц, австрійський барон 136
 Крем'янець, м. 62, 78, 81, 88, 114, 150, 154, 160, 168
 Кресенбрунн, м. 202
 Кривавий брід 57
Кривошеев Ю. В. 150
 Крим 75, 125
 Кримський улус 162
Крип'якевич І. 11, 17, 53, 59, 99, 104, 128, 135, 142, 146, 160
Криштопа А. Е. 205
 Крістбург, м. 147
 Кромер Мартин 210
 Кудин, м. 101, 121
Кудряцев К. В. 76
Кулаков В. Н. 161
 Кулі, оглан 157, 204
 Кульм, м. 161
 Кунджу, оглан 162
 Кунегунда (Кінга), донька Бели IV, дружина Болеслава Сором'язливого, своячка Лева Даниловича 123, 203
Кунік А. А. 75
Купчинський О. 119

- Куремса. *див.* Коренца (Куремса),
 монгольський емір
 Курськ, м. 42
 Курумичі, оглан 126, 154, 157
 Кучелмин, м. 58
 Кучинко М. 12
 Лабунька М. 104
 Лаврентій з Португалії 137
 Лазарев В. Н. 189
 Латориця, р. 51
 Лев Данилович, князь пере-
 мишльський, потім галицький,
 син Данила Романовича 113, 115,
 116, 122, 123, 131, 136, 141, 151, 154,
 156, 160, 162, 203, 206, 207, 208, 210,
 211
 Легніца, м. 110, 111, 114
 Ледерер Э. 133
 Лейта, р. 133, 134
 Лелес, с. 50
 Леопольд VI фон Бабенберг, герцог
 Австрії 23, 106
 Лешко Білий, князь сандомирський
 і краківський 17, 18, 22, 23, 38, 42,
 43, 44, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 61,
 80, 83, 95, 103, 123
 Лешко Чорний, князь ленчинський
 і серадзький, потім сандомирсь-
 кий і краківський 136, 163
 Лидов А. М. 189
 Лильо І. 33
 Линниченко І. 59
 Липко С. А. 99
 Литва 96, 139, 147, 158, 210
 Литвина А. Ф. 15
 Лихачев Д. С. 75, 153, 154
 Лівонія 160, 206
 Ліон, м. 137, 138
 Ліхтей І. 12
 Ліхтенштейн Генріх. *див.* Генріх фон
 Ліхтенштейн, австрійський барон
 Ліхтенштейн Ульріх. *див.* Ульріх фон
 Ліхтенштейн, австрійський барон
 Лопушанка, с. 197
 Лотохарот 46
 Лубківський перевал 115, 122, 205
 Лука Іванович, боярин 162
 Луцьк, м. 78, 80, 81, 85, 99, 100, 113,
 121, 156, 160, 168, 207, 208
 Луцька земля 207
 Луцьке князівство 78, 207
 Львів, м. 27, 160, 209
 Любар, м. 100
 Любарт (Дмитро) Гедимінович, во-
 линський князь 142
 Люблін, м. 114, 118
 Людовик Анжуйський, король
 Угорщини 142
 Людовик IX, король Франції 138,
 163
 Мазовія 98, 115
 Мазурик Ю. 87, 88, 91, 93, 94, 95
 Мазур О. 29, 52, 59
 Майоров А. (О.) В. 13, 14, 15, 16, 23, 27,
 28, 37, 52, 59, 67, 84, 88, 91, 104, 106,
 111, 132, 134, 138, 146, 153, 180, 189,
 190, 211
 Мала Русь 143
 Малевская М. В. 71
 Малнов, с. 195
 Малуша, наложниця князя Святос-
 лава Ігоровича, мати князя Воло-
 димира Святославовича 21
 Мандзяк В. 131
 Мануїл I Комнин, імператор
 Візантії 40

Манчук, боярин 43
 Маргарита Бабенберг 135, 202
 Маргарита-Марія, донька угорського короля Бели III, сестра короля Андрія II, дружина імператора Візантії Ісаака II Ангела 21, 22, 39
 Марія, донька візантійського імператора Мануїла I 40
 Марія, донька угорського короля Андрія II, наречена Данила Романовича 40, 146
 Марія Каматерос (?) 25, 26
 Мартин, воєвода 78
 Марцел, угорський барон 46
 Масан О. 109, 110, 147, 159
 Матузова В. И 108, 109, 148, 153
 Мауці (Могучій, Мувал) 124, 125, 126, 128, 129, 130
 Махновець Л. 21, 22
 Мачва 131, 203
 Меджибож, м. 81, 99, 100
 Межимостя, м. 101
 Мезенцева Г. Г. 180
 Мелік аз-Захир-Рукн-ад-дін Бейбарс 204
 Мельник, м. 158
 Мельник М. 33
 Менгу (Менгу-каан) 113, 148, 155, 156, 157, 158, 204
 Меркан, оглан 127
 Микита Хоніат 25, 27, 189
 Миколаїв, м. 57
 Микула, соцький 98
 Микулин Волинський, м. 101
 Микулин, м. 40
 Микулин, с. 101
 Мирослав, боярин, кормилець Данила Романовича 20, 43, 50, 57, 98
 Мирослав, воєвода 103
 Мирослав Глібович, боярин 57
 Митуса, співець 122
 Михайло Всеволодович, князь чернігівський і галицький, потім київський, свояк Данила Романовича 38, 44, 81, 102, 103, 104, 105, 111, 112, 113, 116, 128
 Михалко Глібович, боярин 57
 Михалко Скула, боярин 57
 Міка (Міклош) Бородатий, угорський барон 46
 Міклош, угорський нобіль 127
 Мілей, боярин 154
 Мілков, р. 97
 Міндовг, король Литви 123, 139, 140, 153, 158, 210
 Мок'ян (Мок'я Великий Сліпоокий), угорський барон 46
 Молдова 97
 Молибоговичі, бояри 98, 103
 Молчановський Н. В. 99
 Монгайт А. Л. 46
 Монголія 74, 125, 145, 148
 Монгольська імперія 204
 Моравія 136, 148, 205
 Мордовія 113
 Москва, м. 10
 Московське князівство 10
 Мостиська, м. 195
 Мохи, м. 115
 Мстибог, боярин 43
 Мстислав, боярин 123
 Мстислав Володимирович, князь київський, прапрадід Данила Романовича 16, 18, 20, 21

- Мстислав Данилович, князь луцький, син Данила Романовича 16, 66, 203, 207, 208, 211
- Мстислав Ізяславович, князь київський, дід Данила Романовича 16
- Мстислав Мстиславович Удатний, князь галицький, тесть Данила Романовича 38, 55, 56, 57, 58, 61, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 97, 100, 121, 210
- Мстислав Романович, князь смоленський, потім київський 42, 55, 76, 77, 100
- Мстислав Святославович, князь чернігівський 76, 77
- Мстислав Ярославович Німий, князь луцький, дядько Данила Романовича 45, 47, 50, 51, 52, 75, 76, 77, 78
- Муджі Яя, оглан 126
- Мунарев, м. 101
- Мыськов Е. П.* 157
- Нагаєвський І.* 152
- Нагірний В.* 127, 128, 129
- Назарова Е. Л.* 108, 109, 153
- Насонов А. Н.* 75, 143, 149
- Неврюй, оглан 149, 154
- Негвар, боярин 24
- Недан, боярин 24
- Неман, р. 120
- Нижанковичі, м. 36
- Нижні Ворота, с. 114
- Никифор, боярин 43
- Нізда, р. 48
- Нікейська імперія 105, 131, 146
- Новгород, м. 26
- Новгородська земля 33, 39
- Новгородське князівство 140, 141, 158
- Ногай, оглан 125, 208
- Норвегія 104
- Норманн А. В. Б.* 31
- Об, р. 125
- Обух із Суді, угорський нобіль 127
- Овруч, м. 43, 80, 100, 175
- Овсінський Ю.* 30
- Овчинніков О. Г.* 36
- Одра, р. 136
- Окольський Шимон* 210
- Олег Святославович, князь курський 76, 77
- Олег Ярославович, князь галицький 38
- Олексій III Ангел, імператор Візантії 23
- Олекса, будівничий 63
- Олександр IV, римський папа 152, 153, 157
- Олександр Всеволодович, белзький князь 44, 45, 47, 50, 52, 57, 61, 78, 80, 83, 90, 98, 102, 122
- Олександр, дубровицький князь 77
- Олександр, тун 49
- Олександр Ярославович Невський, князь переяслав-заліський, потім владимиристо-суздальський 107, 130, 145, 148, 149, 150, 211, 212, 214
- Олексій II, імператор Візантії 40
- Олексій III Ангел, імператор Візантії 21, 22, 24, 25, 39
- Олена Глібівна, невістка Данила Романовича, дружина Романа Даниловича 56, 141

- Олена Романівна, старша сестра Данила Романовича, дружина князя Михайла Всеволодовича 38
- Олешня, м. 76
- Оломоуц, м. 136
- Ольга, дружина київського князя Ігоря Рюриковича, свята 23
- Ольга Андріївна, д. чернігівського князя Андрія Всеволодовича, дружина Володимира Васильковича 159
- Онуг, м. 58
- Опава, м. 136
- Опізо, папський легат 150, 152
- Орда 65, 129, 130, 138, 149, 156, 205
- Орду, оглан 114, 125, 126, 154, 155, 157
- Остан'юк О.* 87, 88, 91, 93, 95
- Острозькі, князі 72, 211
- Отрар, м. 125, 158
- Отгон фон Лейсс, австрійський барон 136
- Отгон фон Майсау, австрійський барон 136
- Пакослав, воєвода 78, 96, 103
- Палаузов С. Н.* 131
- Палацкий Ф.* 131
- Панишко С.* 82, 84, 89, 90, 91
- Паславський І.* 12, 80, 105, 106, 146, 151, 152, 153, 210
- Пастернак Я.* 36
- Патканов К. П.* 155, 204
- Пашин С. С.* 28, 59
- Пашуто В. Т.* 11, 19, 22, 26, 75, 81, 96, 97, 100, 103, 104, 114, 135, 148, 149, 151, 153
- Пелецишин М.* 36
- Перемиль, м. 45, 52, 81
- Перемишль, м. 33, 46, 53, 54, 57, 78, 88, 98, 112, 115, 120, 122, 123, 171, 176, 178, 196
- Перемишльське князівство 78, 105, 122, 203
- Перемишльський уділ 33
- Переніжко, боярин 58
- Пересопниця, м. 51, 81
- Переяслава Данилівна, донька Данила Романовича, дружина князя мазовецького Земовита I 210
- Переяслав, м. 43, 44
- Переяславська земля 143
- Переяславське князівство 46
- Петрик А.* 29, 37, 45, 52, 59
- Петрик В.* 12, 63
- Петро (Акеревич ?), ієрарх 75, 137, 138, 152
- Петро Турович, боярин 46
- Петрович В.* 71
- Петрушевич А.* 58, 99, 188
- Петрушевский И. П.* 204
- Печера Домажирова, с. 36, 121
- Пилип, боярин 36, 46, 50, 98
- Пилипчук Я.* 126, 154
- Південний Буг, р. 99, 100, 121
- Північний Кавказ 113, 125
- Підгір'я 116
- Пінськ, м. 116
- Плава, с. 58
- Пліснеськ, м. 86
- Плоскиня, воєвода бродників 77
- Побужжя 56, 121
- Поволжя 113, 125
- Подгуже, с. 70
- Подніпров'я 120, 126, 171
- Пожонь (Братислава), м. 135, 136, 140

- Полєк В. 12
 Полоний, м. 101, 102
 Полонська-Василенко Н. 19
 Полоцька земля 130
 Полоцьк, м. 178
 Польща 7, 37, 43, 53, 96, 113, 116, 136, 142, 143, 148, 194, 205
 Померанія 148
 Пониззя 79, 96, 97, 116, 126, 154
 Попрад, м. 205
 Пот, угорський барон, палатин 46, 48
 Прага, м. 33, 110, 120, 205
 Предслава Рюриківна, перша дружина Романа Мстиславовича 19, 25, 39, 175
 Пресняков А. Е. 16
 Прип'ять, р. 99
 Причорномор'я 125, 126
 Пруссія 147, 160
 Прут, р. 96, 125
 Путивль, м. 42
 Пуцько В. 166, 167, 175, 184, 185, 186
 Пушкарева Н. А. 17
 Пчелов Е. 15
 Пшемисл II Оттокар, король Чехії і герцог Австрії 135, 137, 140, 160, 202, 203, 204, 205
 Пишик В. 36
 П'ятничани, с. 36
 Рапов О. М. 14
 Раппопорт П. А. 99
 Ратич О. 36
 Рашид ад-Дін 14, 126, 204
 Регенсбург, м. 33, 120
 Рей, м. 74
 Рейнольд, трансільванський єпископ 97
 Рикін П. 126
 Рильськ, м. 42
 Рим, м. 53, 80, 105, 107, 138, 140, 142, 151, 153, 158, 182
 Ричка В. М. 11, 34, 191
 Річард Корнуельський, король Німеччини 163
 Річ Посполита 142
 Роберт, аббат, папський легат 96
 Рогізне, м. 57
 Рогожин, м. 57
 Рожко М. 11
 Роман Данилович, герцог Австрії, князь новгородський, син Данила Романовича 56, 66, 135, 136, 140, 141, 156, 158, 211
 Роман Ігоревич, князь звенигородський і галицький 43, 45, 46, 47
 Роман Мстиславович, князь галицько-волинський 15, 16, 17, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 37, 38, 39, 40, 45, 46, 49, 53, 62, 68, 70, 99, 102, 106, 113, 176, 201, 206, 213
 Романов В. К. 14, 75
 Ростислав Володимирович, князь овруцький 100, 116
 Ростислав Іванович, князь галицький 18
 Ростислав Ігоревич, князь теребовельський 47
 Ростислав Михайлович, князь галицький, потім князь Мачви 38, 105, 112, 113, 116, 121, 122, 123, 124, 128, 131, 133, 134, 152, 203
 Ростислав Мстиславович, князь смоленський, потім київський 113
 Ростислав, пінський князь 81

- Ростислав Рюрикович, князь овруцький, дядько Данила Романовича 39, 42, 45
- Ростов, м. 33
- Рошко Г. 146
- Рукн-ад-дін Бейбарс. *див.* Мелік аз-Захир-Рукн-ад-дін Бейбарс
- Русь 25, 30, 31, 37, 39, 42, 44, 55, 77, 113, 121, 137, 148, 157, 206
- Рыбаков Б. А. 23
- Рюрик Ростиславович, князь овруцький і київський 13, 19, 25, 26, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 175
- Рязанська земля 43, 44, 46, 113
- Саломея, королева галицька, свята 38, 53, 60
- Самбір, м. 197
- Сандомир, м. 103, 115, 162, 163
- Сарай, м. 115, 128, 129, 155, 156
- Сартак, оглан, потім правитель Золотої Орди 125, 138, 149, 150, 153, 155, 156
- Сафаргалиев М. Г. 126, 155
- Сафар, м. 115
- Сафонович Ф. 188
- Свердлов М. Б. 75
- Свідерський Ю. Ю. 105
- Святоплук II, князь поморський 80
- Святослав Всеволодович, князь чернігівський і київський 42
- Святослав Ігоревич, князь волинський і перемишльський 21, 43, 44, 46, 47, 48
- Святослав Інгваревич, князь шумський 77
- Святослав, князь янівський 77
- Святослав Мстиславович, князь берестейський 19
- Святослав Ярославович, князь канівський 77
- Секешфегервар, м. 103, 113, 120, 205
- Селезнев Ю. В. 129, 150
- Семен Коднинський, боярин 57
- Семен Олуйович, боярин 56
- Семенко, боярин 97
- Семенко Чермний, боярин 78
- Сербія 148
- Середземне море 204
- Серет, р. 40, 79
- Серадзь, м. 163
- Сигнак, м. 125
- Синевидськ, с. 90, 115
- Сир-Дар'я, р. 125
- Сирія 204
- Сицилія 114
- Січниця, р. 122
- Скандинавія 30
- Сколе, м. 90
- Скочияс І. 64, 85, 88
- Славонія 131
- Словаччина 51, 60, 131
- Словенія 60
- Случ, р. 100, 101
- Смирнов М. М. 11
- Смоленська земля 112, 130
- Смотрич, р. 79
- Сновська волость 42
- Соловьев С. М. 16, 100
- Сомогур Сутойович, хан половецький 40
- Сорочан С. 33
- Софія Данилівна, донька Данила Романовича, графиня Бланкенбург-Шварцбург 159, 211
- Сочнев Ю. В. 139
- Спас, м. 193

- Спіш, м. 40, 53, 60
 Стасів М. 127
 Степ 75, 76, 77, 113, 156
 Стерлигова І. А. 212
 Стефан V, король Угорщини, свояк
 Лева Даниловича 141
 Стефанович П. С. 30, 34, 36, 60
 Стовп (Стовп'є), м. 27, 54, 56, 65, 67,
 68, 70, 83, 90, 92, 193, 194
 Стожок, м. 63
 Субедей-багатур, монгольський
 емір 14, 74
 Сугдея (Судак), м. 75
 Судислав, боярин 46, 50, 54, 55, 57,
 58, 61, 78, 79, 80, 96, 97, 98, 102, 119
 Судова Вишня, м. 36
 Суздаль, м. 153
 Суліслав Бернатович, каштелян 54
 Султанов Т. І. 139
 Суха Дорогва, р. 56
 Сян, р. 120, 124
 Сянок, м. 39, 40, 48, 115, 205
 Татар, оглан 125, 157, 204
 Татищев (Татищев) В. Н. 17, 22, 26, 45,
 100, 102
 Твердята Остромирич, боярин 24
 Тебріз, м. 157
 Телицький перевал 205
 Телич, м. 205
 Тельч, с. 205
 Тенгрі 139
 Теодоріх, воловецький єпископ 97
 Теодорович Н. І. 71
 Теревельський уділ 33
 Теревля, м. 46, 48, 78
 Терек, р. 208
 Терентьев-Катанский А. П. 118
 Терещук К. І. 99
 Терлецький О. 59
 Тернава, м. 206, 207
 Терський С. 62, 64, 70, 71
 Тетерев, р. 100
 Тибрець (Тібор), угорський барон
 46
 Тизенгаузен В. Г. 125, 148, 154, 155,
 156, 157, 158, 162, 204, 208
 Тиса, р. 115
 Тихомль, м. 45, 52, 78
 Товмач, м. 57
 Товтивіл, князь литовський 136, 210
 Токай, м. 115
 Толочко О. П. 14, 23, 60, 71, 72, 113,
 129, 175
 Толочко П. П. 23, 82, 114, 188
 Томашівський С. 16, 22, 153
 Торопецьке князівство 55
 Торунь, м. 161
 Торчеськ, м. 58, 79, 80
 Трансільванія 97
 Требішов, м. 51
 Трір, м. 33
 Тростянець, с. 57
 Тургенев А. І. 141
 Угедай, каан Монголії 115, 124
 Угорське королівство 33, 50, 119,
 131, 142
 Угорщина 7, 18, 24, 39, 43, 46, 49, 50,
 51, 52, 53, 55, 61, 98, 104, 106, 108,
 112, 113, 115, 116, 121, 122, 124, 126,
 131, 133, 134, 141, 142, 152, 159, 163,
 165, 203, 205, 206, 208
 Угровськ (Угровеск), м. 10, 14, 54, 56,
 66, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89,
 90, 92, 95, 96, 163, 192
 Узбек, хан Золотої Орди 124
 Уйрок, м. 115

- Україна 7, 10, 180, 196, 201
 Улакчі, хан Золотої Орди 156
 улус Джучі 124, 125, 145, 151, 155,
 157, 163
 Ульріх фон Вільдон, австрійський
 барон 202
 Ульріх фон Гюттендорф,
 австрійський барон 136
 Ульріх фон Ліхтенштейн,
 австрійський барон 133
Ульріх фон Ріхенталь 144
 Ульріх фон Хассбах, австрійський
 барон 136
Уолкер С. С. 155
 Урбан IV, римський папа 163
 Урунг-Тимур, оглан 162
Успенский Ф. Б. 15
 Ушиця, м. 79
Файда О. 33
Федорак Н. 195
 Федор Ласкаріс, візантійський
 імператор 146, 205
Федоров-Давыдов Г. 154
Фельдман В. Р. 139
Феннел Д. 114, 149
 Феодора з Ангелів, герцогиня
 Австрії, сестра Єфросинії-Анни,
 тітка Данила Романовича 106
 Феодора Романівна, сестра Данила
 Романовича 56, 66
 Фессалоніки, м. 24
Филипс Э. Д. 155
 Фізер, замок 122
 Філіп IV Гогенштауфен, король
 Німеччини, дядько Данила Рома-
 новича 22, 27
 Фільній, угорський бан 57, 58, 123,
 124
 Фландрія 32
 Флоріан Войцехович, польський
 лицар 61, 123
Флоря Б. Н. 151
 Фрідріх I Барбаросса, германський
 імператор 134
 Фрідріх II Гогенштауфен, германсь-
 кий імператор 106, 112, 114, 134,
 135, 137, 139
 Фрідріх II Сварливий Бабенберг,
 герцог Австрії 106, 112, 133, 134
 Фріуль 204
Фроянов І. 30
 Хамадан 74
Ходак І. 195
 Холм, м. 10, 14, 27, 63, 64, 65, 67, 68,
 72, 73, 82, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92,
 95, 114, 116, 118, 127, 156, 160, 161,
 163, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 175,
 176, 178, 180, 184, 187, 189, 190, 191,
 192, 194, 195, 196, 197, 201, 202, 208,
 209
Хоман Б. 104
 Хомора, р. 101
 Хорватія 44, 45, 60
Хортек Л. К. 139
 Хортиця, о. 76
 Християн, пруський єпископ 105
Хрусталёв Д. Г. 150, 151
 Хубілай, каан Монголії 204
 Хулагу, ільхан 127, 155, 157, 204, 208
Целуйко О. 135
Цинкаловський О. 87
 Чагатай, син Чингіз-хана 126
 Чегиркан, монгольський тисячник
 77
 Червен, м. 61, 98, 103, 171
 Червенська волость 44

- Червона Русь 144
 Червоноволоський прохід 115
Черепнин Л. В. 11, 75, 114, 149
 Чернігів, м. 42, 44, 46, 73, 76, 80, 102, 116
 Чернігівська земля 42, 105, 113, 143
 Чехія 115, 136, 137, 148, 160, 203, 206
 Чингіз-хан 74, 139
 Чорне море 120
 Чорнівське городище 36
 Чорторийськ, м. 80, 81
Чубатий М. 19, 105, 151, 153
 Чудське озеро 107
 Шайо, р. 115, 133
Шараневич І. (І.) 11, 34, 58, 104, 209
 Шарукан, монгольський тисячник 77
Шахмагонов Ф. Ф. 149
Шахматов А. А. 75
Шацька Г. 22
 Шварн Данилович, князь холмський, син Данила Романовича 140, 203, 206, 207, 208
 Швеція 104, 149
 Шейбан (Шибан), оглан 125, 127, 157
 Шелва, боярин 123
 Шеломница, м. 101
Шолохова Е. В. 71
 Штірія 133, 134, 140, 202, 204
 Шумськ, м. 47, 101, 160
Шушарин В. П. 18, 44, 97, 133, 142
Щавелева Н. И. 108
 Щекарев, м. 58
 Щирок, р. 57
Экземплярский А. В. 149
Эммаусский А. В. 55, 75
Этингоф О. Е. 182
 Юрій Витанович, боярин 46
 Юрій Дмитрович, князь галицький (Галич Костромський) 10
 Юрій Домажирич, боярин 76, 78, 121
 Юрій Львович, князь белзький і холмський, потім король, внук Данила Романовича 7, 142, 143
 Юрій, несвізький князь 77
Юрченко А. Г. 125, 139
 Яводд, боярин 50
 Ядвіга, дружина Владислава Одонича 80
 Яків, боярин 122
 Яків Маркович, боярин 123
 Яків Суша, холмський єпископ 186
Якубовский А. Ю. 204
 Ян, воєвода 78
 Янець, боярин 58
 Ярон, перемишльський тисяцький 57
 Ярополк, боярин 50
 Ярослав, м. 98, 123, 128, 129, 130
 Ярослав Володимирович Мудрий, князь київський 16, 119
 Ярослав Володимирович Осмомисл, князь галицький 18, 24, 33, 38, 44, 55
 Ярослав Всеволодович, князь переяслав-заліський і володимиро-суздальський 42, 43, 105, 148
 Ярослав Інгваревич, князь шумський, луцький і меджибізький 78, 80, 81, 99
 Ярослав Юрійович, князь неговорський 77
 Ярослава Рюриківна, донька Рюрика Ростиславича, дружина пере-

- мишльського князя Святослава
Горевича 48
Ярун, хан половецький 76
Ятвягія 105
Abraham W. 17, 105, 151, 152
Aleksandrowycz W. 74, 173
Altaner B. 105
Avenarius A. 127
Avenarius A. 146
Balzer O. 54, 159
Barber R. 31
Bartnicki M. 12, 34, 55, 59, 108, 129,
132, 135, 203, 207
Baumgarten N. 18, 21, 99, 159
Bezzola G. A. 137, 138
Bieniak J. 17, 32
Bigalli D. 137
Biskup M. 161
Bookmann H. 161
Brenner K. 132
Buko A. 68, 69, 172, 192, 193
Carsten F. L. 161
Cetwiński M. 111
Chaladon F. 40
Christiansen E. 161
Collins R. 32
Czechowicz K. 110
Dąbrowska E. 27, 209
Dąbrowska I. 24
Dąbrowski D. 12, 14, 16, 17, 20, 22, 23,
67, 68, 70, 132, 135, 140, 148, 159, 175,
207, 209, 210, 211
Dekański D.-A. 80
De Vries K. 31
Długosz J. 177
Dobrowolski R. 172
Dopsch H. 132
Dörrie H. 137
Droba L. 17, 54, 58
Dusburgietis Petras 161
Dworzaczek W. 21
Dzieńkowski T. 172, 192, 193
Fischer M. 140
Flori J. 31
Font M. 22, 34, 54, 59, 134
Forsmann J. 17
Goliński M. 108
Gołub S. 172, 193
Gorski K. 161
Grala H. 21, 23
Grzesik R. 59
Guzman G. G. 138
Haider S. 132
Halecki O. 147
Hantsch H. 132
Hausmann F. 132
Herman Wartberge 96
Herrich A. 134
Hoensch J. K. 132
Hoensch K. 141
Hofmann G. 152
Hollister C. W. 31
Holzmann R. 104
Hóman B. 54, 132
Homza M. 60, 131
Hunyadi Z. 161
Isenburg K. W. 17, 159
Jackson P. 146, 163
Jacques T. 134
Jusupović A. 30, 60, 111
Kaeuper R. W. 31
Kajzer L. 31
Karpiński R. 163
Kavka F. 132
Každan A. 22
Kętrzyński W. 110
Korta W. 111
Krakowski S. 110

Krieger K. F. 132
Kristó Gy. 59, 132
Krupa K. 34
Kusternig A. 132
Labuda G. 54, 111, 161
Laszlovsky J. 161
Latyszonek O. 152
Lhotsky A. 134
Lutz W. R. 161
Maier K. T. 161
Mailath J. 21
Makitterick R. 32
Maroń J. 111
Matuszewski J. 110
Meier H. 132
Melloni A. 146
Mika N. 133, 202
Moravcsik Gy. 40
Mularczyk J. 111
Nadolski A. 31
Nagirnyj W. 30, 37, 60
Nicetae Choniatae 25
Nika N. 136
Nilles L. 152
Novotný V. 132
Nowakowski A. 31
Nowak Z. H. 108
Olejnik K. 111
Palacký F. 132, 134
Paszkiewicz H. 105
Pauler G. 132
Pawlata L. 112
Pelesz J. 105
Peters U. 133
Pirchegger H. 132
Pisanu L. 146
Piwowarczyk D. 133
Podestá F. 146
Polańska E.-L. 80
Polkowska-Markowska W. 107, 110
Powerski J. 108
Pray G. 132
Preiser-Kapeller J. 134
Prestwich J. O. 31
Prochaska A. 37
Puttkamer G. 146
Redlich O. 132
Reynolds S. 32
Rodzińska-Choraży T. 68, 69
Roncaglia M. 137
Rudnik S. 193
Sambin P. 146
Samsonowicz H. 108, 110
Sarnowsky J. 160, 161
Scheibelreiter G. 106
Schneidmüller B. 161
Schramm G. 144
Schumacher B. 161
Schwennicke D. 21, 106
Semkowicz A. 110
Skoczek J. 119
Solovjev A. V. 180
Σωτηριου Γ. 182
Σωτηριου Μ. 182
Spehr F. 161
Sroka S. 60
Starnawska M. 107, 108
Stökl G. 17, 132
Stopka K. 162
Strzelczyk J. 137, 138, 145
Šusta J. 132
Susza J. 186
Świeżawski A. 21
Szaramiewicz I. 17, 202
Szczawelewa N. I. 107
Székfü Gy. 54
Szymczak J. 108
Thiele A. 106

Trajdos T. M. 80
Umiński J. 131, 137, 139, 146
Vancsa M. 132
Vaniček V. 132
Vernadsky G. 24
Voigt J. 161
Weltin M. 132
Wenzel G. 134

Wertner M. 122, 131, 132, 142, 203
Wielkiewicz-Wawrzyńczykowska A. 59
Włodarski B. 17, 59, 107, 108, 151
Zagórski P. 172
Zatorski W. 110
Zeisberg H. von. 134
Žemlička J. 132
Zöllner E. 132, 134

ЗМІСТ

Від редколегії	5
Вступ.	7
1. Король Данило Романович чи “Данило Галицький”?	10
2. Дата народження короля Данила	13
3. Мати короля Данила	16
4. Загадка галицького боярства	28
5. Галицька спадщина: перший етап	37
6. Володислав Кормильчич.	48
7. Угода в Спіші	52
8. Мстислав Удатний.	54
9. Князь володимирський	61
10. Битва на Калці	74
11. Збирання волинської землі.	77
12. Угровський епізод.	81
13. Продовження боротьби за Галицьку спадщину	95
14. Болохівські князі	99
15. Новий успіх Романовичів	101
16. Терези Фортуни.	102
17. Угорський пасьянс	103
18. Дорогичинська кампанія.	107
19. Завершення боротьби за Галич	112
20. Монгольський розгром	113
21. Військові реформи	116
22. Нова боротьба за Галич	121
23. Поїздка в Орду	124
24. Союз з Угорщиною.	130
25. Боротьба за австрійську спадщину.	132
26. Королівство Русі: реальність і міфи	141
27. Спроба церковної унії	151
28. Війна з монголами (1253–1260 р.)	154
29. Холм князя і короля Данила Романовича.	163
30. Остання еміграція короля Данила	202
31. Тернавський снем	206
32. Завершення земного шляху	208
33. Родина короля Данила	210
34. “Цей король Данило був князем добрим”. Замість післямови.	211
Вказівник	215

Александрович Володимир Степанович — доктор історичних наук, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича Національної академії наук України, автор понад 500 праць з історії мистецтва і культури середньовічної та ранньомодерної доби, відповідальний редактор часопису “Княжа доба: історія і культура”.

Войтович Леонтій Вікторович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету ім. Івана Франка, автор понад 500 праць з політичної та військової історії середньовічного періоду, генеалогії правлячих династій, головний редактор часопису “Археологічні дослідження Львівського університету”.

Наукове видання
Серія “Славетні постаті Середньовіччя” – Вип. 3

**Александрович Володимир Степанович,
Войтович Леонтій Вікторович**

Король Данило Романович

Відповідальний редактор тому – *Олег Купчинський*
Технічний редактор – *Юрій Кирилов*
Обкладинка – *Федір Лукавий*

Підписано до друку 02.09.2013
Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк офсетний
Гарнітура Palatino Linotype
Наклад 1000

Видавець Пшонківський О. В.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК 1500, від 22.09.2003.
09117 Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4
Тел.: 044 33-111-42. Тел./факс: 0456 33-21-22,
e-mail: janina-book@ukr.net

Надруковано: ПП “Ліана-М”
Львів, вул. С. Бандери, 45

Александрович В. С., Войтович Л. В.

А47 Король Данило Романовича (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 3). – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2013. – 240 с.+ карта-вкладка.

ISBN 978-617-604-032-3 (серія)

ISBN 978-617-604-041-5

Книга присвячена королеві Данилові Романовичу (1201–1264) – правителів Галицько-Волинського князівства, послідовно звернутому до Європи спадкоємцеві старокиївської традиції, політикові, дипломатові і полководцю, якому за надзвичайно складних внутрішньо- та зовнішньополітичних умов вдалося зібрати батьківську спадщину у складі Волинської і Галицької земель й, докладаючи зусиль до відновлення історичної державності старокиївської доби, на її основі створити могутню державу, яка впродовж XIII – першої половини XIV ст. немало впливала на життя усієї Центрально-Східної Європи.

ББК 63.2(4)Я2